

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

URFA ERMENİ OLAYLARI (1880-1920)

Danışman

Doç. Dr. Adem ÖLMEZ

Hazırlayan

Halil ÖZŞAVLI

**ŞANLIURFA
2011**

Onay Belgesi

Doç. Dr. Adem ÖLMEZ'in danışmanlığında, Halil ÖZŞAVLI'nın hazırladığı "Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)" konulu bu çalışma 27.01.2011 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Adem ÖLMEZ

Üye : Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ

Üye : Doç. Dr. Murat AKGÜNDÜZ

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında yapıldığını ve Enstitümüz Kayıtlarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Abuzer PINAR
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılarının, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

18. YÜZYIL SONLARINDA URFA ERMENİLERİ

A. Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu.....	8
I. Urfa'da Ermeni ve Diğer Gayrimüslim Nüfus.....	8
II. Urfa'da Müslim ve Gayrimüslim Ermeni Nüfusu	11
a. Tehcir Öncesi Urfa Ermeni Nüfusu	11
b. Tehcir Esnasında ve Sonrasında Urfa Ermeni Nüfusu	15
III. Urfa'da ki Ermenilerin Durumu	16
a. Sosyal, Siyasi ve İktisadi Hayat	16
b. Eğitim	18
c. Urfa'da Ermenilerle Müslümanlar Arasındaki İlişkiler	28

II. BÖLÜM

URFA ERMENİ OLAYLARINI BESLEYEN FAKTÖRLER

A. Misyonerlerin Urfa'ya Gelmesi Ve Ermenilere Yönelik Faaliyetleri	23
B. Urfa'da Misyonerlere Ait Kuruluşlar	24
I. Amerikalılara Ait Kuruluşlar	24
II. Alman Kuruluşları	26
III. Diğer Devletlere Ait Müesseseler	27

C. Misyonerlerin Urfa'ya Gelmeleri Ermenilere Yönelik Faaliyetleri 27

III. BÖLÜM

URFA ERMENİ OLAYLARI

A. 1895 OLAYLARI	32
I. 1895 Olaylarının Nedenleri	32
II. Olayların Başlaması ve Mahiyeti	36
III. Birecik Olayları	43
IV. Birecik Komisyonu	45
B. 1915 URFA ERMENİ OLAYLARI	49
I. Olayların Nedenleri	49
a. Propaganda Faaliyetleri	50
b. Urfa'daki Ermeni Komitelerin Faaliyetleri	51
c. Patrikhane Ve Ermeni Din Adamlarının Etkisi	51
d. Yabancı Misyonerlerin Etkisi	52
e. Rusya'nın Etkisi	54
f. Şam, Halep ve Sair Vilayetlerden Toplanıp Urfa'ya Getirilen Muhasım Devlet Vatandaşları	54
II. İsyanı İçin Yapılan Hazırlıklar	56
III. İsyandan Evvel Urfa'da Genel Hava ve İlk Taşkınlıklar	58
IV. İsyanın Başlaması	64
a. Mutasarrıf Ali Haydar Bey'in Ayaklanmayı Önleme Çabaları	67
b. Ordunun Ayaklanmaya Müdahalesi	73
c. Çatışmalara Bir Günlük Ara Verilmesi	79
V. İsyanın Bastırılmasının Ardından Yaşananlar	81

VI. Urfa'lı Ermenilerin Tehciri	82
--	-----------

IV. BÖLÜM

URFA'NIN İNGİLİZ VE FRANSIZLARCA İŞGALİ ve ERMENİLERİN TUTUMLARI

A. İŞGAL ÖNCESİ URFA'DA GENEL DURUM VE URFA'NIN İŞGALİ	86
I. İşgal Öncesi Urfa'da Genel Durum	86
II. İngilizlerin Urfa'ya İlk Kez Gelmeleri	87
III. İngilizlerin Ermenilerle Antlaşması	87
IV. Urfa'nın İngilizler Tarafından İşgal Edilmesi	88
V. İngiliz İşgali Esnasında Ermenilerin Tutumları	89
VI. Urfa'nın Fransızlar Tarafından İşgali	91
VII. Fransız İşgali Esnasında Ermenilerin Tutumları	95
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	104
EKLER	108

KISALTMALAR

ABCFM	American Board of Commissioners for Foreign Missions
a.g.e	Adı geçen eser
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CMS	Church Missionary Society
CTM	Central Turkey Mission
DH	Dahiliye
DH. MB. HPS.	Mebân-i Emîriyye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DOM	Deutsche Orient Mission
EUM	Emniyet-i Umûmiye Kalemi
HR	Hariciye
SYS	Siyasi
ŞFR	Şifre
TM	Turkey Mission

ÖNSÖZ

Ermeni Meselesi yıllardan beri Türkiye’yi dış politikada meşgul eden önemli meselelerden biri olmuştur. Zaten öyle olduğu için bugüne değin bu konu ile ilgili birçok kitap ve makale yazıldı. Yapılan çalışmalar genel olarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu illerinde vukuu bulan Ermeni olayları üzerineydi. Ancak Urfa, Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı illerden biri olmasına rağmen burada vukuu bulan Ermeni Olaylarının yeterince araştırılmadığı bir yer olarak karşıma çıktı. Bu nedenden ötürü ve tez danışmanım Doç. Dr. Adem Ölmez’in cesaretlendirmesiyle Urfa Ermeni Olaylarını yazmaya karar verdim. Yaptığım ön araştırmalar neticesinde Urfa’da Ermeni Komitelerce başlatılan olayların genel olarak 1895 ve 1915 yıllarına denk geldiğini gördüm. Bu nedenle çalışmamı olaylardan evvel vukuu bulan öncülleri de hesaba katarak 1880 ve 1920 yılları arasında sınırlı tutmaya karar verdim. Fakat daha evvelden araştırılmamış bir konu olduğu için Türkçe kaynaklarda Urfa Ermeni Olayları ile ilgili tatmin edici bilgilere rastlayamadım. Bunun üzerine Ermenice ve yabancı kaynaklarda Urfa Olayları ile ilgili ne bulabileceğimi araştırdım. Ermenice kaynaklar için araştırma yaparken Verjine Svazlian ismine rastladım. Bayan Svazlian halen Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisine bağlı Ermeni Soykırımı Müze/Enstitüsündeki görevine devam bir akademisyendir. Kendisine internet aracılığıyla ulaştım ve kendisinden Urfa Ermeni Olayları üzerine yazılmış birçok Ermenice kaynak eser olduğunu öğrendim. Öte yandan Yüksek Öğretim Kurumu’nun araştırma görevlilerine yönelik 3 aylık araştırma bursundan faydalanarak yurt dışına gidip oradaki misyoner kaynaklarından Urfa Olaylarını araştırmak istedim. YÖK’ün burs için şart koştuğu şartlara haizdim ancak bursa başvurabilmek için yurt dışındaki herhangi bir üniversiteden araştırma yapmak üzere kabul almak ve kabul aldığımı ispatlamak için resmi bir davet mektubunu YÖK’e sunmak gerekiyordu. Bu amaçla Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa’daki birçok üniversitede görev yapan birçok tarihçiye elektronik posta gönderdim. Gönderdiğim elektronik postlarda tez konumu ve ne yapmak istediğimi anlatıp devletin sağladığı bir burs için sadece bir davet mektubuna ihtiyaç duyduğumu belirttim. Bunların arasında Türk tarihçilerde vardı. Ama maalesef hiç birinden yanıt alamadım. Ümidimi kestiğim bir zamanda ABD’deki Michigan Üniversitesinde görev

yapan Gerard Libaridian'dan cevap aldım. Sayın Libaridian, Michigan Üniversitesinde bulunan Ermeni Araştırmaları Programı'nın başkanı aynı zamanda I. Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'a yedi yıl danışmanlık yapmış bir tarihçiydi. Kendisi oradaki araştırmalarım boyunca bana rehberlik etmeyi kabul etti ve Michigan Üniversitesine bağlı Ermeni Araştırmaları Programı'na misafir araştırmacı olarak davet edilmemi sağladı. Gerekli evraklar elime geçince YÖK'e yurt dışı araştırma bursu için başvurduğum ve başvurum kabul oldu. Nihayet Eylül ayında Amerika Birleşik Devletleri Michigan Eyaletinde bulunan Michigan Üniversitesi'ne gittim ve orada araştırmalara başladım. Burada bulunduğum süre zarfında Ermeni Araştırmaları Programına bağlı birçok Ermeni akademisyen ve doktora öğrencisi ile tanıştım. Hepsi bana son derece yakın davrandı ve Ermenice kaynakları İngilizce'ye çevirme konusunda yardımcı oldular. Özellikle Profesör Gerard Libaridian yoğun programına rağmen Ermenice kitaplardan azami surette faydalanabilmem için sayfalar dolusu Ermenice bilgiyi benim için İngilizce'ye çevirdi. Ben de onları Türkçeye çeviriyordum. Burada Sayın Profesör Gerard Libaridian'a hem Michigan Üniversitesine davet edilmemi sağladığı için hem de orda bana gösterdiği yakınlık ve yardımları için şükranlarımı sunuyorum. Ermenice kaynaklardan istifade etmem hususunda yardımını gördüğüm diğer bir önemli akademisyen de Sayın Dr. Lerna Ekmekçioğlu'dur. Sayın Ekmekçioğlu, bana hem Ermenice kaynaklardan çeviri hususunda yardımcı oldu hem de Amerika'da kaldığım süre zarfında ofisini benimle paylaştı. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Burada teşekkürü borç bildiğim diğer bir isim ise Kilis 7 Aralık Üniversitesinden Yrd. Doç. Dr. Erdinç Gülcü'dür. Sayın Gülcü, Osmanlı Arşiv Belgelerinden en iyi şekilde istifade etmemi sağladı ve yardıma ihtiyaç duyduğum her zamanda benden yardımlarını esirgemedi.

Son teşekkürümü ise çıktığım ilim yolunda bana her türlü yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Adem Ölmez'e saklıyorum. Sayın Ölmez, danışmanım olduğu ilk günden beri benimle yakından ilgilenmiş ve iyi bir akademisyen olabilmem için elinden geleni yapmıştır ve hâlâ yapmaktadır. Çalışma boyunca telkin ve yönlendirmeleriyle beni hep en doğruya yönlendirirken hatalarımı düzeltmekten hiçbir zaman yorulmadı. O olmasa bu çalışma bu noktaya varmazdı. Kendisine benden hiçbir zaman esirgemediği yardımları için sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ni en fazla meşgul eden olaylardan birisi Ermeni Meselesi olmuştur. Ermeniler, Osmanlı İdaresinde sadık bir azınlık olarak varlıklarını devam ettirirken 19. yüzyılda milliyetçilik akımı ve Batılı devletlerin kışkırtması sonucu Ermeni Kilisesinin öncülüğünde bağımsızlık hareketlerine giriştiler. 1890–1914 yılları arası Ermenilerin Avrupa kamuoyuna bu konuda seslerine duyurmak için çıkardığı isyanlarla geçti.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşını müteakip imzalanan Berlin antlaşmasına yoğun olarak yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kendilerine yönelik ıslahat yapılması hükmünün eklenmesini sağlayan Ermeniler, zamanla bu hükmü istismar ederek özerklik elde edebilmek maksadıyla 1895 yılında Anadolu'nun bir çok yerinde ayaklanmalara sebep oldular. Bu ayaklanmalardan biri de Urfa'da vuku buldu. Bir Ermeni kuyumcu ile bir Türk esnaf arasındaki alacak verecek meselesi yüzünden ortaya çıkan tartışma, Türk'ün Ermeni'yi öldürmesiyle sonuçlanınca zaten Urfa'yı diğer bölgelerdeki Ermeni isyanları için barut üretim merkezi haline getiren komiteciler, bu olayı Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüştürüp 1895'te ilk Urfa isyanını başlattı. İki ay süren olaylar neticesinde her iki taraftan bir çok insan öldü. Ancak bu ayaklanmalar o sıra büyük isyan hareketlerine dönüşmedi.

1895 yılında istediklerini elde edemeyen Ermeniler, 1914 yılında Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşına girince savaş sonrası bağımsız bir Ermenistan Devletinin kuruluşuna yardımcı olacağı düşüncesiyle Kafkasya cephesinde Ruslarla iş birliği yapıp Müslüman-Türklere karşı katliamlara başladı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti kendi iç güvenliğini ve Doğu Anadolu Bölgesindeki katliamların önüne geçmek için 1 Haziran 1915 “ Ermeni Tehcir Kanunu” nu çıkartıp uygulamaya koydu. Zaten uzunca bir süredir teşkilatlanmakta ve isyan için hazırlıklar yapmakta olan Ermeni Çeteleri, Tehcirin uygulanmasını önlemek, Osmanlı Kuvvetlerinin bir kısmını kendine üzerine çekerek Doğu Anadolu üzerinden yaklaşan Rus Ordusuna yardım etmek ve nihai olarak bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak için Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere,

Osmanlı Devletinin birçok yerinde isyan hareketlerine tekrar giriştiler. Bu isyan hareketlerinden Urfa'da nasibini aldı.

Urfa Ermeni Olayları günümüze değin yerli ve yabancı birçok kaynakta yer almıştır. Ancak bu kaynakların çoğu olayları tek bir bakış açısıyla irdelemiş ve sadece tek bir tarafın görüşlerini yansıtmıştır. Batılı kaynaklarda Urfa Olayları sadece olayların yaşandığı tarihlerde Urfa'da bulunan misyonerlerin mektuplarına dayanılarak yansıtılmış, Osmanlı Arşivlerine yeterince başvurulmamıştır. Ermenice kaynaklarda ise duygusallık ön plana çıkmış ve tarafsız bir tarih anlayışıyla Urfa Olaylarını açıklamaktan ziyade Urfa Ermeni ayaklanmasının haklılığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Türkçe eserlerde ise olaylar çok sınırlı ele alınmış, Ermeni ve Batılı kaynaklar incelenmemiş, olaylar sadece Urfa Emniyet müdürlüğünce 1916 yılında hazırlanan ve günümüzde "Talat Paşa'nın Urfa Raporu" olarak bilinen belgeye dayanılarak yazılmıştır.

Türkçe kaynaklar içinde Urfa Olaylarının en kapsamlı şekilde anlatıldığı çalışma Prof. Dr. Mehmet Kanar'a ait *Ermeni Komitelerin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*¹ adlı eserinde yer almaktadır. Kanar, bu eserinde Urfa Olaylarını diğer araştırmacılara göre biraz daha ayrıntılı anlatmış ancak Emniyet Genel Müdürlüğünce hazırlanan rapordan başka kaynaklara başvurmamıştır. Türkçe kaynaklar içinde Urfa Olayları'nın geçtiği zikredilmeye değer diğer bir eser ise Doç. Dr. Azmi Süslü'ye ait *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*² adlı eseridir. Süslü, eserinde Kanar kadar olmasa da Urfa Olaylarının ayrıntılarına inmeye çalışmıştır. Talat Paşa'nın *Hatıralarım*³ adlı eserinde de Urfa Olayları geçmektedir. Bu eserde Paşa, "Urfa Hareketi" başlığı altında Emniyet Genel Müdürlüğünce hazırlanan rapora benzer olaylar ve nedenlerden bahseder. Olaylara eserinde değinen bir diğer araştırmacı da Hilmi Bayraktar'dır. Bayraktar, *Tanzimattan Cumhuriyete Urfa* adlı eserinde Urfa Olaylarını işlerken Osmanlı Arşiv Belgelerinde oldukça faydalanmış ancak o da yukarıda saydığımız diğer yazarlar gibi Ermeni ve Batı kaynaklarına başvurmamıştır.

¹ Mehmet Kanar, **Ermeni Komitelerin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, Der Yay., İstanbul, 2001, s., 351-365.

² Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara, 1990, s., 91-92.

³ Talat Paşa, **Hatıralarım**, İstanbul, 1998.

Biz bu çalışmada Urfa Olaylarını tamamen tarafsız bir tarih anlayışıyla ve en doğru biçimde açıklamak için olayların iki tarafı olan Ermeni ve Türkçe kaynakların yanı sıra Batı kaynaklarından da istifade etmeye karar verdik.

İlk olarak Türkiye’de Urfa Olaylarının geçtiği Türkçe veya Türkçeye çevrilmiş ve olayları Ermeni tezlerine göre anlatan kaynakları bulmaya çalıştık. Ancak bulduğumuz bu kaynaklarda da tıpkı Türk kaynaklarda olduğu gibi olaylar karşı tarafın olaylar hakkındaki kaynakları incelenmeden tek bir cepheden ele alınmıştır. Maalesef bu kaynaklarda Ermeni soykırımı tezini destekleme kaygısı objektif tarih yazıcılığına galip gelmiştir. Örneğin Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*⁴ adlı eseri ile Vahakn N. Dadrian ile birlikte kaleme aldığı *Tehcir ve Taktil- Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları 1919–1922*⁵ adlı eserde Türk araştırmacılardan farklı olarak Urfa Olaylarını soykırım tezini savunan kaynaklardan istifade ederek anlatmış ve Urfa Olayları sırasında binlerce Ermeni’nin katledildiğini ileri sürmüştür. Urfa Olaylarını Ermeni bakış açısıyla anlatan diğer bir Türkçe eser ise Verjine Svazlian’a aittir. Svazlian’ın bu eseri 2005 yılında Emine Demir tarafından Ermeniceden Türkçeye çevrilmiştir. Halen, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisine bağlı Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsündeki görevine devam eden Svazlian, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*⁶ adlı eserinde Urfa Olaylarını tehcir kararından sonra Ermenistan’a dönen Ermenilerin hatıralarına göre anlatmış ve Ermeni Soykırımı tezini destekler iddialarda bulunmuştur. Saydığımız bu eserlerin yanında Mary Croline Holmes’e ait *Urfa’da Ermeni Yetimhanesi 1919–1921*⁷ ile J. Rendel Haris ve Helen B. Haris çiftine ait *Ermeni Mektupları-Ermenistan’daki Yakın Dönem Kırırımlarından Canlı Tablolar*⁸ adlı eserlerde de Urfa Olayları ile ilgili çok kısa olsa bazı bilgiler mevcuttur. Yine Hans Lukas Kieser’e ait *İskalanmış Barış- Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik*

---

⁴ Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge Yayınevi, Ankara, 2002. s., 10,11,251,252, 328,329.

⁵ Taner Akçam - Vahakn N. Dadrian, **Tehcir ve Taktil- Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları 1919-1922**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Rektörlüğü Yay., İstanbul, 2008, s., 27,221.

⁶ Verjine Svazlian, **Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza**, Belge Yay., İstanbul, 2005, s., 96-97.

⁷ Mary Croline Holmes, **Urfa’da Ermeni Yetimhanesi 1919–1921**, Yaba Yay., İstanbul, 2008.

⁸ J. Rendel Haris-Helen B. Haris, **Ermeni Mektupları-Ermenistan’daki Yakın Dönem Kırırımlarından Canlı Tablolar**, Yaba Yay., İstanbul 2008.

*Kimlik ve Devlet 1839–1938*⁹ adlı eserde de Urfa Ermenileri ile Misyonerlerin Urfa'ya gelmesi ve Ermenileri nasıl etkiledikleri konusunda önemli bilgiler bulmak mümkündür.

Türkiye'de mevcut kaynaklara ulaştıktan sonra Urfa Olaylarının dış dünyada ve Ermeniler arasında nasıl yansıdığını görmek istedik. Bu hedefe ulaşmak için çalışmalara başladık. Çalışmalarımız neticesinde Urfa Olaylarının anlatıldığı bizzat Urfa Olaylarının içinde yer almış kişiler tarafından kaleme alınmış İngilizce eserler olduğunu öğrendik. Ancak bu eserler Türkiye'de bulmak mümkün değildi. Ayrıca ulaştığımız Ermenistan'daki bazı araştırmacılardan da tamamen Urfa Olaylarının anlatıldığı Ermenice kaynakların da var olduğunu öğrendik. Bahsettiğimiz bu kaynaklara Türkiye'de ulaşamayacağımızı anlayınca Amerika'ya gitmeye karar verdik. Bu amaçla, Amerika Birleşik Devletlerinde bulunan Michigan Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Programı'ndan kabul alarak 2010 Eylül'de Amerika'ya gittik. Aralık ayına kadar sürdürdüğümüz çalışmalar sonunda oradaki bilim adamları ile İngilizce ve Ermenice eserlerden faydalanma imkânı bulduk. Burada elde ettiğimiz İngilizce kaynaklar içerisinde 1915 yılında Urfa'da yaşayan Ephraim Jernazian ve Jacob Kunzler'in hatıralarını kaleme aldıkları eserleri önemli yer tutar. Ermenice kaynaklarda ise Aram Sahakian'ın *Kahraman Urfa ve Ermeni Oğulları* adlı eseri bir kaynak eser niteliği taşımaktadır.

Jacob Kunzler ilk olarak 1897 yılında Urfa'ya gelen Doğu Alman Misyonu misyonerlerindedir. Aynı zamanda doktor olan Kunzler, Urfa'daki Alman Hastanesinin doktorluğunu yapmış ve 1922 yılına kadar Urfa'da yaşamıştır. Urfa'da yaşadıklarını anlattığı *In The Land of Blood and Tears*¹⁰ adlı eseri Urfa'daki Ermeni-Müslüman ilişkilerine bir nebze olsun tarafsız bir bakış açısı getirmiştir. Eserde ayrıca 1915 yılının Nisan ayından itibaren gerilmeye başlayan tansiyon ve Ermeni çetelerce çıkartılan ilk taşkınlıklar hakkında ipuçları mevcuttur. Ephraim Jernazian ise Maraş doğumlu Protestan bir Ermeni'dir. 1914 yılında Urfa'ya gelen Jernazian, 1915'teki ayaklanmada aktif rol almıştır. Olaylar nedeniyle Urfa

⁹ Hans Lukas Kaiser, **İskalanmış Barış- Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938**, İletişim Yay., İstanbul, 2010.

¹⁰ Jakob Kunzler, **In The Land of Blood and Tears, Experiences in Mesopotamia During The World War**, Armenian Cultural Foundation, Massachusetts, 2007, s., 14. Kitabın orijinal dili Almancadır. İsmi ise "Im Lande Des Blutes Und Der Tränen" dir. Kitap Ermeni Zoryan Enstitüsü tarafından 1999 yılında İngilizceye çevrilmiştir.

Ermenilerinin de tehcir edilmesinde sonra bir süre daha Urfa'da yaşamış sonra ABD'ye yerleşmiştir. Hatıralarını *Judgment Onto Truth*¹¹ adlı eserinde kitaplaştıran Jernazian, Urfa Ermenilerinin neden isyan etmeye karar verdikleri ve bunun için yapılan hazırlıklar ile çarpışmalar boyunca yaşananlar hakkında birinci elden bilgiler vermektedir. Ermenice eserlerden en önemlisi ise Aram Sahakian'ın *Kahraman Urfa ve Ermeni Oğulları*¹² adlı eseridir. Eser 1600 sayfadan oluşan oldukça muhtevalı bir eserdir. Bu eserde sadece 1895 ve 1915 Urfa Ermeni Olayları yer almayıp, Ermenilerin Urfa'ya ilk yerleşmelerinden itibaren yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri kısacası Urfa Ermenileri ve Urfa'daki yaşamları hakkında her şey bulunmaktadır. Tehcirden sonra önce Halep oradan da Beyrut'a göç eden Urfa Ermenilerinden biri olan Aram Sahakian bu eserini ilk olarak 1933 yılında Beyrut'da yayınlamıştır. Sahakian, bu eserinde 1895 ve 1915 Olayları hakkındaki en ayrıntılı bilgileri vermiş, olayları anlatırken sadece Ermeni görgü tanıkların ifadelerine yer vermemiş, Urfalı Müslümanların da olaylara dair hikâyelerine eserinde yer vermiştir. Kitabın sonunda Urfa Ermeni Şivesi sözlüğü, Urfa Ermenilerinin nerelere göç edip yerleştikleri ve bazı önemli ailelerin fertlerinin isim listesi gibi önemli ekler de vardır.

ABD'de olduğumuz süre boyunca ABD Ulusal Arşivinde de araştırmalar yaptık. Bu araştırmalar neticesinde 1915 Urfa Olayları ile ilgili birçok belge elde ettik. Bu belgeler genellikle Urfa Amerikan Misyona Kurumları yöneticisi Lesli'nin Halep Konsolosluğuna gönderdiği mektuplardır. Lesli'nin mektupları 1915 yılında Urfa'daki Ermeni-Müslüman gerginliğinin nasıl tırmandığını anlamak bakımından bize oldukça faydalı oldu. Aynı mektuplarda Ermeni mahallesinde sıklıkla yapılan silah ve asker firarisi aramalarının ve bu aramalar neticesinde gerçekleşen tutuklamalar ve bu tutuklamaların Ermeniler üzerinde bıraktığı etki kolaylıkla anlaşılabilir.

ABD Ulusal Arşivinde rastladığımız belgelerin yanı sıra Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi ve Almanya Askeri Arşivlerinde de Urfa Olayları ile ilgili çeşitli belgelere rastladık. Bu belgelere merkezi Newyork'da bulunan Ermeni Zoryan Enstitüsü sayesinde ulaştık. Alman

¹¹ Ephraim K. Jernazian, **Judgment Unto Truth**, Transaction Publishers, New Brunswick(U.S.A), 1990.

¹² Aram Sahakian, **Heroic Urfa and it's Armenian Sons**, Beyrut, 1955. Kitap Ermenice olup ismi ABD'deki kütüphanelerde bu şekilde geçmektedir.

Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki belgeler Urfa'daki Alman Hastanesi doktoru Kunzler'in Halep Alman Konsolosuna gönderdiği mektuplardan ibarettir. Kunzler'in mektuplarında da Leslie'nin mektuplarındakine benzer bilgiler elde ettik. Ancak Kunzler'in mektuplarında Urfa Ermeni Cemaatinin her Pazar yaptığı toplantılar ile olası bir tehcir kararına karşı direniş kararı ve bu direniş için yapılması planlanan hazırlıklar açıkça ifade edilmiştir. Alman Askeri Arşivindeki belgelerde ise Urfa İsyanı başladıktan sonra isyanı bastırmak için IV. Ordu Komutanı Fahri Paşa ile beraber Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı Wolfskeel'in ordu ve Urfa Ermenileri arasında çarpışmanın sürdüğü günlerde eşine gönderdiği mektuplar bulunmaktadır. Bu mektuplarda Wolfskeel eşine Ermenilere karşı yapılan savaşın ayrıntılarını anlatmaktadır. Bu ayrıntılarda Topçu Binbaşı Wolfskeel'in muhkem Ermeni mevzilerini yıkmak için Halep'ten getirilen topları nasıl kullandığını ve Türk askerlerinin nasıl bir strateji uygulandığını, hatta bizzat kendisi tarafından çizilmiş savaş alanını gösteren bir haritayı bulmak mümkündür.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ise tehcirden evvel ve sonra Urfa'daki Müslim ve müslim nüfus miktarları hakkında ayrıntılı bilgiler içeren birçok belgeye rastladık. Bu istatistikî belgeler Urfa'daki Ermeni nüfusunu anlamamıza yardımcı oldu. Ayrıca arşivde 1915 Olayları hakkında iki resmi rapora rastladık. Raporların ilki olayların hemen ardından Osmanlı Ordu-yı Hümayûnu Başkumandanlığı Vekâleti tarafından hazırlanmış kısa bir rapordur. Bu raporda isyanın başlamasına sebep ilk olaylar ve isyanın bastırılma süreci ile ölen Ermeni isyancılar ve Türk asker sayıları mevcuttur.¹³ İkinci rapor ise Talat Paşa'ya sunulmak üzere Emniyet Genel Müdürlüğüne Nisan 1916 yılında hazırlanmıştır. Bu raporda Urfa'daki Ermeni komitelerinin oluşumları ve bu komitelere bağlı Ermeni çetelerin başlattığı ilk taşkınlıklar ve isyan için yapılan hazırlılar oldukça detaylı bir şekilde anlatılmıştır.¹⁴

Ayrıca, *The New York Times* gazetesinin arşivinde de Urfa Olayları ile ilgili birçok habere rastladık. Bu haberler, 1895–96 yıllarında sadece Urfa'da değil Anadolu'nun birçok vilayetinde vuku bulan Müslüman-Ermeni ya da Müslüman-Hıristiyan çatışması ve Avrupa Kamuoyunda yer

---

¹³ BAO. HR. SYS. 2875/3_8.

¹⁴ BAO. HR. SYS. 2883/4.

edinen, Hıristiyanların bilhassa Ermenilerin Müslümanlarca katledildikleri ve canlarını kurtarmak isteyen birçok Ermeni'nin Müslüman olduğu düşüncesinin nasıl geliştiği hakkında önemli ipuçları içermektedir.

Çalışmamızın zaman sınırını Ermenilerin ilk kez uluslar arası bir meseleye konu oldukları 1878 Berlin Antlaşmasından hareketle 1880 ve Urfa'nın düşman işgalinden kurtulduğu yıl olan 1920 olarak belirledik. Birinci Bölümünde Urfa'daki Ermeni nüfusunu ortaya koymaya çalıştık. Bu amaçla Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulduğumuz ve değişik yıllarda hazırlanmış istatistikî belgelerin yanında o tarihlerde Urfa'da yaşamış misyonerlerin kaleme aldıkları hatıralar ve Avrupa Devletleri tarafından yaptırılmış olan sayım çalışmalarına da yer verdik. Elde ettiğimiz veriler Urfa'daki Ermeni nüfusunun tehirden evvel ve sonrasındaki miktarını anlamamızı sağladı. İkinci bölüme Urfa'daki Ermenilerin yaşam standartlarını ortaya koymaya çalıştık. Ermenilerin Müslümanlar arasındaki ilişkiyi anlattıktan sonra onların günlük yaşamlarını ortaya koymaya çalıştık. Bu konularda en çok misyoner kaynaklarından faydalandık. Üçüncü bölümde ise 1895 ve 1915'te başlayan Urfa Ermeni isyanlarını anlattık. Ermenileri isyana götüren olaylar zincirini adım adım takip ederek bütün olayları kronolojik bir sıraya göre anlattık. Tarafsız olmak amacıyla her olayı değişik kaynaklardan edindiğimiz bilgileri kullanarak anlattık ve her olayın sebep ve sonuçlarını belirlemeye çalıştık. Dördüncü bölümde ise I. Dünya Savaşının sona ermesinden sonra savaştan mağlup olarak ayrılan Osmanlı Devleti ile imzalanan Mondros ateşkes antlaşmasının hükümlerine aykırı olarak Urfa'nın önce İngilizler sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmesini ve bu işgaller esnasında Urfa'da yaşayan Ermenilerin bu işgaller karşısındaki tutumları ortaya koymaya çalıştık. Elde ettiğimiz belge ve kaynaklar neticesinde hem İngilizlerin hem de Fransızların Urfa'yı işgal edebilmek için Mondros mütarekesinin 7. maddesine dayanak oluşturmaları için Ermenilerle anlaştığını ve onları kullandıklarını gördük. Sonuç bölümünde ise araştırmamız neticesinde konu ile edindiğimiz bilgilerin değerlendirmesini yaparak, konu ile ilgili tespitlerimizi belirttik.

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYIL SONLARINDA URFA ERMENİLERİ

A. Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu

I. Urfa'da Ermeni ve Diğer Gayrimüslim Nüfus

19. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin nüfusu sürekli politik bir konu olarak gündeme gelmiştir. Çünkü Batılı Devletler Ermeni meselesi ile ilgili yaptıkları değerlendirmelerde sürekli nüfusu dile getirmişlerdir. Bundan dolayı Ermenilerin nüfusu sürekli tartışıldı. Osmanlı Devleti, Ermeni kaynaklarına itibar etmezken; Ermeniler de Osmanlı kaynaklarına itibar etmemişlerdir. Ermeniler, batı kamuoyunda kendilerini haklı çıkarabilmek için nüfuslarını çok gösterme çabası içerisine girmişlerdir. Bu nedenle Ermeni Patrikhanesi kaynaklı nüfus bilgilerinde sürekli Ermeni nüfusu abartılmıştır.

Ermeni kaynaklarının verdiği bilgilere bu endişelerle bakılırken, Osmanlı Devletinin çeşitli birimlerinin yaptığı nüfus hesapları da Ermeniler ve Ermenileri destekleyen Batılılar tarafından kaygıyla karşılandı. Türk Hükümetinin Ermenileri buldukları yerlerde çok küçük nüfus grupları olarak göstererek onların devlet kurma ideallerinin önüne geçme amacı taşıdığı iddia edildi. Bütün bu iddialara rağmen Osmanlı Kaynaklarında Ermeni nüfusuna dair verilen bilgilerin daha gerçekçi olduğunu gösteren veriler bulunmaktadır.¹⁵ Şöyle ki; Osmanlı devleti fethettiği yerlerde asayiş sağladıktan sonra en başta bölgenin nüfus ve arazi incelemesini yapardı. Devlet, Müslümanların nüfusunu askerlik bakımından; Hıristiyan tebaasının nüfusunu ise vergi (cizye) bakımından öğrenmek istemiştir. Müslüman nüfusu fazla göstermek kendi kendini aldatmak, Hıristiyan nüfusunu az göstermek ise almak istediği verginin bir kısmından vazgeçmek anlamına gelmektedir ki, her iki durumda devlet açısından uygun değildir. Bu değerlendirmeler ışığında Osmanlı Devleti'nin, nüfusa ilişkin tutmuş istatistiklerde güvenilir ve tarafsızlık içerisinde bulunduğu söylenebilir.¹⁶ Osmanlı Devletinin nüfus verilerinin daha gerçekçi olduğunu gösteren

¹⁵ Adem Ölmez, **İstanbul'da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler**, Kurtuba yay., İstanbul, 2010, s., 28.

¹⁶ Süleyman Beyoğlu, **Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu**, Eğitim Dergisi, 2003, say., 38., s. 55

ikinci bir delil de Salnamelerin tutarlı veriler vermeleridir. 1869'dan 1918'e kadar Osmanlı salnamelerindeki Ermeni nüfusu incelendiği zaman, Ermeni nüfusunun düzenli bir artış gösterdiği görülür.¹⁷

Osmanlı Devletinde ilk nüfus sayımı ve arazi incelemesi Sultan II. Mahmud zamanında 1830'da yapılmıştır. Müslüman ve Hıristiyan olarak yapılan bu sayım, Osmanlı Devleti'nin ilk genel sayımı olduğu için önemlidir. Bu sayımda Hıristiyan nüfus cemaatlere ayrılmadan verilmiştir. 1830 sayımına göre Osmanlı ve Anadolu ve Rumeli'sinde 4.000.000 civarında erkek bulunuyordu. Bu 4.000.000 erkek nüfusun 2.100.000'i Müslüman, 400.000'i Hıristiyan olmak üzere 2.500.000'i Anadolu da; 800.000'i Hıristiyan, 500.000'i Müslüman bir kısmı da Yahudi ve Kıpti olmak üzere 1.500.000'ini Rumeli'de yer alıyordu.¹⁸

Aşağıda Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımı yapılan dönemlerdeki nüfusu ve milletlere göre dağılımı gösterilmiştir.¹⁹

Nüfus Sayımı	Toplam Nüfus	Müslümanlar	Gayri Müslimler			
			Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Diğerleri
1893	17.388.604	12.587.137 %72,38	4.801.467 %27.61			
			2.332.197 %13.41	1.001.465 %5.75	184.006 %1,06	1.283.799 %7.38
1906-1907	20.884.630	15.508.753 %74.25	5.375.877 %25.74			
			2.852.812 %13.79	1.031.708 %4.94	253.435 %1.21	1.237.922 %5.92
1914	18.520.016	15.044.846 %81.23	3.475.170 %18.76			
			1.792.206 %9.67	1.161.169 %6.26	187.073 %1.01	334.722 %1.80

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nin Çeşitli Dönemlere Ait Nüfus Miktarları

Fransız araştırmacı Vital Cuinet'in 1894'de Fransa'da yayınlanan *La Turquie d'Asie Géographie Administrative* [Asya'nın Türkiye'si - İdari

¹⁷ Ölmez, a.g.e., s., 28.

¹⁸ Beyoğlu, a.g.e., s. 55

¹⁹ Ölmez, a.g.e., s., 29.

Coğrafyası] adlı eserinde o yıllara ait nüfus miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir²⁰;

	Ermenilerin Yoğun Olduğu Vilayetlerde	İstanbul ve Diğer Vilayetlerde	Suriye Filistin ve Adalarda	Müslüman ve Ermeni Toplamı
Müslüman	3.635.086	4.426.525	4.068.646	12.130.257
Ermeniler	810.285	283.064	59.018	1.152.37
Genel Toplam	4.445.371	4.709.589	4.127.664	13.282.624

Tablo 2: Vital Cuinet'e göre 1890'da Osmanlı Nüfusu

Diğer taraftan Stanford J. Shaw ise 1890 yılında Osmanlı Devleti'nde 12.585.950 Müslüman'a karşılık 1.139.053 Ermeni, 1897'de 11.111.945 Müslüman'a karşılık 1.162.853 Ermeni; 1906'da 15.518.478 Müslüman'a karşılık 1.140.563 Ermeni ve 1914 yılında da 15.044.846 Müslüman karşılık 1.229.007 Ermeni nüfusu olduğunu belirtmektedir.²¹

I. Dünya Savaşı öncesindeki Ermeni nüfusunun miktarı konusunda, yine devletin kendisinin yaptığı güvenli ve tarafsız bir usulle hazırladığı belgeler bulunmaktadır. Bu devir Osmanlı nüfusu hakkında en sahil belgeler dâhiliye nezaretine bağı Sicil-i Nüfus-u İdare-i Umumiyesi Müdüriyetin tarafından 1318 ve 1320 tarihli Nüfus Nizamnamesi gereğı her vilayet, kaza ve köyde, gayrimüslimlerin de yer aldığı komisyonlar tarafından yapılmıştır. Bu belgelerde hazırlanmasına 1905'te başlanıp 1914'te tamamlanmış olan nüfus istatistiğini bulmak mümkündür. Milli Kongre tarafından bütün dünyaya duyurabilmek amacıyla Fransızca yayımlan bu belgede istatistiki belgede 1919 yılında Osmanlı Devleti'nde toplam 13.339.000 Müslüman ve 1.234.671 Ermeni nüfusu gözükmektedir.(Bkz: Ek I)

Birçok Batılı araştırmacı da yukarıda belirttiğimiz Ermeni nüfusuna yakın rakamlar vermektedir. Stanford J. Shaw Ermeni nüfusunu 1,229,007

²⁰ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative, Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province D'Laise – Minerue*, Ernest Leroux, Éditeour Paris, 1894.

²¹ Stranford J. Jaw-Ezel Kural Jaw, *History of the Otoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York, 1977, cilt II, s., 239-241.

olarak verirken, H. Lynch 1,324,246, L. De Constenson 1,400,000 ve H. Paster Madijian 1,700,000 olarak vermektedir. Bu istatistikler göz önüne alındığında I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusunun en fazla 1,300,000 olduğu ortaya çıkar.²²

II. Urfa'da Müslim ve Gayrimüslim Ermeni Nüfusu

Urfa Sancağı başlangıçta tehcirin uygulanacağı yerlerinde dışında tutulmuş Doğu ve İç Anadolu'dan gelecek olan Ermeniler için iskân bölgesi olarak belirlenmişti. Fakat 1915 yılında Urfa'daki Ermenilerin de isyanı etmesi üzerine Urfa Sancağı dâhilinde de tehcir uygulamasına gidildi. Bu yüzden Urfa'nın gayrimüslim nüfusu tehcir öncesi ve sonrasında oldukça farklılık arz etmektedir.

a. Tehcir Öncesi Urfa Ermeni Nüfusu

Osmanlı idari taksimatına göre ülke, başlarında valilerin bulunduğu vilayetlere ayrılmakta idi. Vilayetler sancaklara(liva), sancaklar da kazalara bölünmüştü. Ancak ülkenin bir kısmında bu genel sisteme uyulmamaktaydı. Bazı sancakların doğrudan merkeze bağlı olarak yönetilmesi tercih edilmişti. Bunlara ‘ müstakil’ sancaklar deniyordu. 1865 yılında Halep Vilayetine dahil edilen Urfa'da 1912 yılında bu vilayetinden ayrılarak bağımsız bir sancak haline getirildi.²³

Ahmet Nezihi Turan'ın *XVI. Asırda Urfa Sancağı* adlı doktora çalışmasında Urfa'daki Ermeni nüfusu Babü'ül Berriye mahallesinin bir bölümü ve Bab-ı Emir mahallesinde yaşamaktadır.²⁴ Tahrir defterlerinde Cem'a'ati-Eramiye olarak anılan Ermeni topluluğu, şehirdeki gayrimüslim nüfusun asıl büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. 1518'de 300 hane ve 42 mücerred ile şehirdeki en kalabalık cemaat bunlardır. 1523'te 304 hane ve 88 mücerrede yükselmişlerdir. Bu tarihte ayrıca 19 mülis, 6 pir-i fani, 1 ma'lul , 1 âma ve 1 ehli berat kaydı görülmektedir. 1566'da gayrimüslim cemaati: “ Cema'ati Eramine der mahalle-i Babü'l-Berriye ” başlığı altında kaydedilen bu cemaatin ikamet alanı Bab-ı Berriye mahallesinin bir bölümüdür. 1566'daki tahrir defterinde 827 hane ve 203 mücerrede

²² Beyoğlu, age., s. 59

²³ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, Ekim Yay., İstanbul, 2008, s., 173

²⁴ Diğer mahalleler ve yerleşim planı için lütfen Bkz: Ek IV: XVI. Yüzyılda Urfa Sancağı.

ulaşmışlardır. Bab-1 Emir mahalesindeki²⁵ 43 hanelik grupla birlikte şehirde toplam 870 hane gayrimüslim ikamet ettiği 4.550 kişi kadar anlaşılmaktadır.²⁶

Türk, Arap, Kürt, Ermeni, Süryani, Yahudi ve Rumların yaşadığı Urfa, 1850 yılında 20.000, Dünya Savaşı arifesinde neredeyse 50.000 kişiye ulaşan bir nüfusa sahipti. Nüfusun yaklaşık beşte ikisi Hıristiyan, beşte üçü Müslüman'dı. Ayrıca 200-300 kişi kadar da Yahudi vardı. Yüzyılın ikinci yarısında oluşan dış mahallelerde özelliklerde köylerden göç eden Kürtler ve Araplar yaşıyordu.²⁷

Protestan Misyonerlerin tahminlerine göre, 1877 yılında Urfa şehrinde yaklaşık 18.000 Türk, 10.000 Ermeni, 1.000 Protestan, 1.500 Suriyeli, 120 Katolik ve 120 Yahudi yaşıyordu.²⁸ Osmanlı Vakanüvislerinden Cevdet Paşa, 1881 yılında Urfa'da toplam 2.380 hane olduğunu belirtiyordu; bunların 1377'si Müslümanlara, 1.003'ü gayrimüslimlere, 29'u da Yahudilere aitti. Hane başına ortalama on iki kişinin yaşadığı kabul edilirse, Abdülhamit döneminin başlarında yaklaşık 30.000 kişilik bir nüfustan söz edilebilir. Bu nüfusun neredeyse iki katı kadar Müslüman, yani Arap ve Kürt köylüler ve göçebeler, Urfa civarındaki birkaç yüz köye ve bir düzineyi aşkın göçebe kampına yayılmıştı. Germüş²⁹ isimli Ermeni köyü, birkaç Ermeni çiftliği ve şehrin kuzeyinde bulunan birkaç küçük Süryani köyü dışında, Urfa civarındaki kırsal alanda neredeyse tümüyle Müslümanlar yaşıyordu.³⁰

1895 yılında Urfa'nın Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Rum, Süryani ve Yahudi unsurlarından oluşan nüfusu elli binin biraz üstündedir. Yazarlar, bu çeşitli cemaatlerin karşılıklı nüfus ağırlıkları konusunda görüş ayrılığı içindedir. Misyonerlere göre nüfuzun otuz bin kadarı Müslüman, yirmi bini Hıristiyan'dır; Hıristiyanlar içinde çoğunluk Gregoryen Kiliseye bağlı

---

²⁵ Bab-1 Emir Mahallesinde 43 hane ve 14 mücerred bulunmakta, toplam 230 kadar kişi. Her hane ortalama 5 kişi olarak hesaplanmış.

²⁶ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Asırda Ruha Sancağı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s., 180

²⁷ Hans Lukas Keiser, **İskalanmış Barış- Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, İletişim yay., İstanbul 2010, s. 141

²⁸ Keiser, *age.*, s. 329

²⁹ Şanlıurfa il merkezinin 10 km. kuzeydoğusunda bulunan, sadece Ermenilerin yaşadığı bir köy. Bugünkü adı "Dağeteği"dir. Ermenice ismi Gamurc veya Kamurc'tur. O yıllarda Türkler "Germüş" diye telaffuz ediyordu, bizde bu ismi kullanmayı uygun gördük.

³⁰ Cevdet Paşa, **Tezahir;36. Tezkire**, TTK. yay., Ankara 1991, s. 225

Ermenilere (Yaklaşık 12.000) aittir; yaklaşık 5000 Süryani, 1000-1.200 Katolik Ermeni, 2000'i biraz aşkında Protestan Ermeni vardır.³¹

1895 yılında Urfa'da vuku bulan Müslüman –Ermeni çatışmalarından sonra olayları araştırmak için Sultan Abdulhamid'in önerisiyle oluşturulan komisyon raporuna göre ise 28 Aralık 1895'ten önce Urfa'nın nüfusu 60.000'dir. Bu 60.000'lik nüfusun 20.000'i Ermeni, 3 veya 4.000'i Süryani Katolik, Rum Katolik, Maruni ve Musevi ve küsur kalan 40.000'i ise Türk, Kürt ve Arap idi.³²

Dâhiliye nezaretine bağlı Sicil-i Nüfus-u İdare-i Umumiyesi Müdüriyetin tarafından 1318 ve 1320 tarihli nüfus nizamnamesi gereğince yapılan nüfus sayımında Urfa ve nahiyelerinde 149.380 Müslüman 16.718 Ermeni görünmektedir.³³

Urfa genelinde olduğu gibi Urfa Merkez kazadaki nüfus oranları da yıllara göre farklılık arz etmektedir. XX. yüzyılın başlarında Urfa Merkez kazada ise toplam nüfus 30.335 kişidir. Müslümanlar 21.351 kişi ile nüfusun % 70'ini meydana getirirken, Hıristiyanlar 8.984 kişi ile nüfusun % 30'unu meydana getirmektedir. Ancak 1915 yılında Doğu illerinde tehcir edilen Ermenilerin Urfa'ya getirilip yerleştirilmesi ile gayrimüslim nüfusunda ani bir yükseliş olacak ve gayrimüslim sayısı 1915 yılında 19.860'a yükselecektir. Aynı yıl Ermeni tehcir kabileleri ile birlikte savaş ve Ermeni saldırıları nedeniyle Doğu vilayetlerinden Müslüman göçmenlerde Urfa'ya gelecek ve Müslüman nüfusunda da bir patlamaya neden olacaktır. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi XX. Yüzyılın başında Merkez Kazada 30.000 civarında olan Müslüman nüfusu 1915 yılında 69.526'ya yükselecektir. Bu hızlı nüfus artışının sonucu 1917 yılında kıtlık olarak kendini gösterecektir.

XX. yüzyılın başlarında Merkez kazada toplam 51 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin en büyüğü Bıçaklı"dır. Bunu Esb Pazarı, Göz, Tel-Fütur, Yusuf Paşa Mahalleleri takip etmektedir. En küçük mahallesi ise Kenise-i Kebir'dir ve bunu Hacı Gazi, Acem Bey, Lekler takip etmektedir. Kenise-i Kebir, Kadioğlu, Tel-Fütur, Esb Pazarı ve Bıçaklı olmak üzere toplam 5 mahallede sadece gayrimüslimler yaşamaktadır.

³¹ François Georgen-Paul Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak**, İletişim Yy., İstanbul, 2008, s.261

³² BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s. 15.

³³ Beyoğlu, **age.**, s. 55.

Mevlit Halil, Ketolar, Mahkeme, Yusuf Paşa, Kaba Haydar, Kabarzi, İmam Sekaki, İhlasiye, Kudbeddin, Hacı Hamza, Kırk Mağara, Kara Musa, Debbağhane, Medrese, Hacı Gazi, Arap Meydanı, Hüseyin Paşa, Sultan Bey, Acem Bey, Kazgancı, Siverekli, Ali Han Bey, Hüsniye, Dergezenli, Lekler olmak üzere 25 mahallede ise sadece Müslümanlar yaşamaktadır. Buna Karşılık Göz, Haseki, Nimetullah, Taht-ı Mor, Kameriye, Halilürrahman, İmam Kulu, Tuzeken, Narenci, Meşarikiyye, Hacı Yadigâr, Nur Ali, Pazar Camii, Hoca Ahmed, Ömeriye, Hakim Dede, Cami-i Kebir, Halife, Çakerli, Askeriyeve Karaburç gibi toplam 21 mahallede de Müslüman ve gayrimüslim birlikte yaşamaktaydı.³⁴ (Bkz: Ek II).

1915/06 sayım ve kayıt sistemi kapsamında Urfa genelindeki toplam nüfus 200 binin altındadır(170,988). Nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 149384, Rum 2, Ermeni 15161, Musevi 865, Ermeni Katolik 1557, Protestan 1652 Latin 39, Süryani 2328. Aynı sayıma göre Urfa Merkez Kazada 69526 Müslüman, 13995 Gregoryen Ermeni, 1084 Katolik Ermeni yaşamaktaydı. Birecik kazasında ise 1071 Gregoryen 461 Katolik, Suruç Kazasında 83 Gregoryen, 12 Katolik Ermeni bulunuyordu.³⁵ Nüfusun kazalara göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.

	Merkez Kaza(Urfa)	Birecik Kazası	Rakka Kazası	Suruç Kazası	Harran Kazası	Toplam
İslam	69526	27085	14638	26824	11311	149384
Musevi	817	48	12	-	-	877
Protestan	1597	55	-	-	-	1652
Rum	-	-	2	-	-	2
Süryani	2328		-	-	-	2328
Ermeni	13995	1071	-	83	-	15149
Ermeni Katolik	1084	461	-	12	-	1557
Latin	39		-	-	-	39
Toplam	89386	28720	14652	26919	11311	170988

Tablo 3: 1915 yılında Urfa ve Kazalarının Nüfus Yapısı

³⁴ Hilmi Bayraktar, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Urfa Sancağı**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi yay., Elazığ 2007, s., 77.

³⁵ Beyoğlu, **a,g,e** s. 55.

Bu tabloya göre ve 1915 yılında Urfa'da ki Ermeni nüfusu 18.000 civarındadır. Oysa Mary Coriline Holmes³⁶ ise *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi* adlı eserinde bu nüfusun 25.000 olduğunu iddia etmektedir.³⁷

b. Tehcir Esnasında ve Sonrasında Urfa Ermeni Nüfusu

13 Kasım 1915 tarihli bir belgede Urfa Merkez kazada; 1009 sevk edilmek üzere olan, 3051 yerleşik, 61 tutuklu ve ihtiyaç üzerine alıkonulan fırıncı ve ailelerinden 80 Ermeni nüfus olduğu gözükmektedir.³⁸

Urfa Mutasarrıflığının merkez nezarete gönderilmek üzere hazırladığı 10 Aralık 1916 tarihli Urfa sancak merkeziyle Birecik, Suruç, Harran ve Rakka kazalarından sevk sonrasında kalan Protestan, Katolik ve Ermenilerin miktarını gösteren cetvelde ise Urfa Merkez Kazada 1.314 Ermeni gözükmektedir. Bu cetvelden anlaşılacağı üzere 1916 yılında Urfa ve kazalarında tehcirin uygulanmasından sonra kalan Ermeni miktarı 8.850'dir.³⁹ (Bkz: Ek III).

Ayrıca 28 Nisan 1917 tarihli Urfa Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen, Birecik, Rakka, Suruç, ve Harran kazalarında var olan Ermenileri ve geldikleri yeri gösteren bir belgede Birecik Kazasında; 1214, Rakka Kazasında; 4521, Suruç Kazasında 356 ve Harran Kazasında 159 Ermeni nüfus görünmektedir. Buna göre Urfa kazalarında 1917 tarihinde toplamda 6.250 Ermeni nüfus bulunuyordu.⁴⁰

Tehcir edilenlere yaşadığı bölgelere geri dönme izni verilince Urfa'ya da geri dönüşler yaşandı ve Urfa'nın Ermeni nüfusu tekrar arttı. Nitekim; Birinci Dünya Savaşı sürerken, 1917 ilkbaharında Osmanlı topraklarının paylaşımı amacıyla İngilizlerce, vilâyet ve sancakları esas alan bir nüfus çalışması yaptırılmıştır. 1920 yılı başında, bu nüfus çalışmasının sonuçları el kitapları dizisi olarak basılarak, Paris Konferansı'na gönderilen İngiliz ve müttefik ülkeler heyetlerinin hizmetine sunulmuştur. Bu çalışmada ise Urfa'daki Ermeni nüfusu 21.000 olarak gösterilmektedir.⁴¹

³⁶ 1919–1921 yılları arasında Urfa'da Ermeni Yetimlerin bakıldığı ABCFM misyonerlerine ait yetimhanenin yöneticisi.

³⁷ Holmes, **a,g,e.**, s., 22.

³⁸ BOA.DH.EUM.2.Şb,73/63_2

³⁹ BOA.DH.EUM.2.ŞB,74/45_1.

⁴⁰ BOA. DH.EUM. 2.ŞB,74/63_1

⁴¹ Berna Türkdoğan, **Türk Ermeni İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora tezi, s.,98.

III. Urfa'da ki Ermenilerin Durumu

a. Sosyal, Siyasi ve İktisadi Hayat

Urfa'da Etnik gruplar, çarşı etrafında kümelenmiş ve birbirleri az ya da çok ayrılmış mahallelerde oturmaktaydı. Türkler ve Araplar güneyde, üzerinde kalenin bulunduğu tepeye doğru yerleşmişlerdi; Türkler, Süryaniler ve Yahudiler doğuda, onlardan ayrılmış batıda ise Ermeniler oturuyordu. Kent sakinleri ırklarına göre çarşayı çevreleyen, az çok birbirinden ayrı mahallelerde otururdu. Türkler, Yahudi ve Süryaniler kentin Doğusunda, gene Türk ve Araplar kentin güneyinde, Ermeniler çoğunlukla katedrallerinin batı kesiminde ve Protestan Ermeni kilisesi ile Amerikan Misyonusunun bulunduğu kuzey kesimde yaşarlardı. Kentin kenar mahallelerinde, güneyde Araplar, kuzeyde Araplar, Süryaniler ve Kürtler otururdu. Urfa'nın çevresi, daha çok Kürtlere ve Araplara aitti; bu iki ırk arasındaki sınır Urfa-Viranşehir hattıydı.⁴² Ermeniler, kendi mahallelerinde bulunan büyük evlerde aynı ailenin üç kuşağı ataerkil bir düzende birlikte yaşıyordu⁴³. Fırıncılık, bakırcılık, demircilik, marangozluk, terzilik, dokumacılık, halıcılık ve sarraflık sanatları Ermeniler tarafından yapılmaktaydı. Ermenilerin yaptığı deve ve fildişinden taraklar çok meşhurdu. Ayrıca Urfa coğrafyasında bulunan zengin taş madenlerinden dinamitle taş çıkarma ve bu taşları işleme işi de Ermenilerin elinde idi. Doktorluk veya medikal asistanlık ise yine Ermenilerce icra edilen mesleklerdendi.⁴⁴ Türklerin büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, ticaretin % 90'ı Ermenilerin elinde idi. Halep altınlarının büyük bir kısmı Urfa'da işlenmekteydi.⁴⁵

Ermeni mahallesine 1849'da inşa edilmiş katedral hâkimdi. Ermeni mahallesinin kuzey kısmında Protestan kilisesi ve Amerikan misyonunun binaları bulunuyordu. Ermeni mahallesine daha kuzeyde genellikle Arapların, Süryanilerin ve Kürtlerin yaşadığı, Abdülhamit döneminin son üçte birlik kısmında Türk ve Alman hastanelerinin, Alman yetimhanesinin, Alman hastanesi doktorları Künzler ile Vischer'in evlerinin inşa edildiği

⁴² François Georgen-Paul Dumont, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak**, İletişim Yy., İstanbul, 2008, s.261

⁴³ Kesier, **age**, s., 142.

⁴⁴ Jernazian, **a.g.e.**, s., 39.

⁴⁵ Selim AK, **Şanlıurfa**, Urfa, 1988, s., 83.

şehrin yeni kısmı bitişiyordu. Urfa'nın güney dış mahallelerinde ise Araplar oturuyordu. Bugünkü Karaköprü yamaçlarında bulunan Germüş köyü ile birkaç çiftlik dışında Urfa civarı tümüyle Kürt veya Arap'tı. Kürtler Urfa-Viranşehir hattının kuzeyinde, Araplar ise güneyinde yaşıyordu.⁴⁶

Urfa'da Ermenilerin yanı sıra çok az sayıda Rum, Protestan, Latin, Katolik ve Yahudi birlikte yaşamaktaydı. En büyük gayrimüslim grubu oluşturan Ermeniler, Tanzimat reformlarıyla bir yandan bütün gayrimüslimlere tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanırken, diğer taraftan da reformların uygulanmasında Osmanlı Devleti'nin, en yakın yardımcısı durumuna gelmişlerdi. Özellikle 1820 Mora İsyanı'ndan sonra Rumlara güvenini yitiren Osmanlı Devleti yöneticileri, İstanbul'da ve diğer vilayetlerde devletin en üst memurluklarına Avrupa'da tahsil görmüş ve yabancı dil bilen Ermenileri getirmiştir. Islahat Fermanı'ndan sonra da gayrimüslimler lehine olan uygulamalara devam edilmiş ve bu bağlamda Ermenilerden devletin birinci sınıf hizmetleri olan genel vali, vali, müfettiş hatta nazır tayin edilmişti. Aynı şekilde Urfa'da da gayrimüslimlerin bilhassa Ermenilerin birçok devlet dairesinde memur ve amir olarak çalıştıkları görülmektedir. Yaklaşık sekiz yüzyıllık Türk hâkimiyetinden sonra 1867 de bile Urfa gibi küçük bir yerde 9 kilise, 2 manastır, 13 Hristiyan mektebinin hala bulunuyor olması, Ermenilere müreffeh bir yaşam sürdürdüğünün en büyük delilidir.⁴⁷

Ermenilere her alanda olduğu gibi kentin yönetimi konusunda da imtiyazlar sağlanmıştı. Nitekim, 1915 yılında Urfa'nın müntehab belediye azaları dokuz kişiden ibaretti. Bunların beşi Müslüman dördü Ermeni idi. Urfa'nın 1915 yılındaki nüfusu içinde 21.100 Müslüman ve 10.900 Ermeni gözükmektedir. Bu nüfus oranına göre sadece iki Ermeni aza bulunması gerekirken bu durum dikkate alınmamış ve Ermenilere her konuda olduğu gibi konuda da imtiyazlı davranılarak nüfus oranlarının iki katı miktarınca belediye azası tayin etme hakkı verilmiştir.⁴⁸

---

⁴⁶ Keiser, **age**, s., 330.

⁴⁷ Bayraktar, **a.g.e**, s.,125.

⁴⁸ BOA.DH.UMVM.130/65_1

b. Eğitim

1885/86 senesinde Urfa kazasında gayrimüslimlere ait 18 mektepte toplam 1134 talebe okumaktaydı. Yine aynı sene Birecik Kazası'nda 2 gayrimüslim mektebinde 55 öğrenci eğitim görmektedir.

1890'da Urfa ve kazalarında 2 Latin ilkokulunda 90, 6 Katolik Ermeni ilkokulunda 344, 8 Gregoryen Ermeni ilkokulunda 460, 1 Protestan Ermeni ilkokulunda 190 ve 1 Jakobin Cemiyetine ait Süryani ilkokulunda da 50 öğrenci okumaktaydı. Nüfuslarına oranla gayrimüslimlerin eğitim fırsatlarının Müslümanlarla kıyaslanmayacak kadar yüksek olduğu görülmektedir. Buna rağmen 1915 senesinde Liva İdaresi Hususî Bütçesi'nden gayrimüslim mekteplerine parasal yardımda bulunulmaktaydı. Bu gayrimüslim cemaat mekteplerinden başka misyoner okullarının da gayrimüslim nüfusun eğitime katkısı olmuştur. Misyoner okulları tek eğitim kurumu olarak gelmemekte, yetimhane, hastane ve mektepten oluşan bir kompleks yapı ile kurulmaktaydı. Yatılı olan bu misyoner okulları ekonomik durumu kötü olan gayrimüslimlere de hizmet götürmekte; bu durum onların eğitim düzeylerini Müslümanlarla kıyaslanamayacak bir noktaya taşımaktaydı.⁴⁹

c. Urfa'da Ermenilerle Müslümanlar Arasındaki İlişkiler

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler devletin hoşgörü ve adalet felsefesine dayalı yönetim anlayışından ve İslam Hukuku'nun toleranslı şartları altında yaşamaktan gayet mutlu oldular. Ancak Osmanlı Devleti zayıflamaya ve dış baskılara karşı koymakta zorlanmaya başlayınca, gayrimüslimler özellikle de Ermeniler kendilerini dışardan gelen telkinlere kaptırdılar ve Müslüman komşularıyla huzur içinde yaşadıkları şehirlerde huzursuzluk çıkarmaya başladılar. Aynı durum Urfa'da da yaşandı.

Ermeniler XVII. yy. boyunca Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte sorunsuz yaşamaya devam ettiler. Şehirde aynı mahalleyi paylaştılar, iyi komşuluk ilişkileri kurdular, aynı çarşı ve pazarda esnaflık yaptılar, beraber çeşitli işyerleri işlettiler. Bazı mahallerde bir Ermeni'nin tüm komşuları Müslüman olabilirken başka bir mahallede bir Müslüman Ermenilerin ortasında yaşabilmekteydi. Üner, 1630 tarihli Urfa' şer'iyeye sicilini

---

⁴⁹ Bayraktar, a.g.e, s.,51

inceleyerek yukarıda bahsettiğimiz durumlara örnek bir çok konu saptamıştır.⁵⁰

Örneğin; Mevlud Hazreti Halilürrahman Vakfı'na ait Sultan Değirmeni yevmi 31 Halebî Şahi'ye Karagöz adlı bir zımmînin idaresinde iken, 1639 senesinin Camaziyelevvel ayının 15'inde su arkını temizlemek ve taş harcı vesair masraflar kendisine ait olmak üzere Musullu Veledi Serkis'e yine sair masrafları kendisine ait olmak üzere yevmi 31 Halebî Şahi'ye bir yıllığına icare verilmiştir. Başka bir örnekte ise Müslim ve gayrimüslim arasında mülk satışları olduğunu, Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir mahallede bir Müslüman'ın mülk alabildiğini ve Müslümanların çoğunlukla oturdukları bir mahallede de bir Ermeni'nin mülk alıp orda ikamet edebildiğini görmekteyiz. Şöyle ki; İbrahim oğlu Abdurrahman ile halası Arap kızı Fatma'nın *Aşîk* köyünde güneyinde çay, doğusunda Cuma bağı, kuzeyinde Aşıklı Halil ve batısında Vanis bağı bulunan 300 kök üzüm bağını komşuları olan Vanis'e satmışlardır. Muhtemelen bu şahıs Yahudidir. Zira *Vanis* ismi genellikle Yahudiler tarafından kullanılmaktadır. Yine, Şehirde ikamet eden Avakil oğlu Maduk mahkemede güneyinde, Kürd Veli evi, doğusunda Şaban ile Cuma'nın evleri ve batısı ana cadde bulunan evini Bedir oğlu Ali'ye 28 esedi kuruşa sattığını ve parasını aldığını beyan etmiştir. Burada dikkati çeken nokta komşularının hepsinin Müslüman oluşudur. Bunun tersi de söz konusudur; yani şehirde Ermeni mahallesi olarak bilenen Erâmine mahallesinde Müslümanlar da oturmaktadır. Örneğin; Mehmed oğlu Cuma dört tarafı Ermeni evi ile çevrili üstünde çardak bulunan bir kab, tozluk, küçük bir dam ile yeteri kadar avlusu bulunan evini bir Ermeni'ye 65 esedi kuruşa sattığını ve parasını aldığına dair mahkemede beyanda bulunmuştur.⁵¹

Müslümanlar ile Ermeniler sadece aynı mahalleyi paylaşmıyorlardı. Ayrıca aynı meslekleri ve bu mesleklerin icra edildiği çarşıları da paylaşıyorlardı. Mesalâ; Hacı Mehmed oğlu Osman annesi Fatma'dan kendisine veraset yoluyla geçen iki kazancı dükkanını Bâli oğlu kazancı

---

⁵⁰ Mehmet Emin Üner, **Klasik Osmanlı Döneminde Urfa'da Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Sosyal Hayata Yansımaları**, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi I. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Cilt II, Kayseri, 2007, s.,556

⁵¹ Üner, **a.g.m.**, s. 553.

Ohan'a 70 kuruşa satmış ve parasını aldığına dair mahkemede beyanda bulunmuştur.⁵²

Yukarda bahsettiğimiz iyi hal 19. yy için de geçerlidir. Örneğin; Tanzimat dönemi başında Tuzeken Mahallesi'nde bir keşiş tamamen Müslümanlarla çevrili bir hanede oturabilmekteydi. Aynı şekilde çoğunluğu gayrimüslim olan Kadioğlu Mahallesi'nde de Müslümanlar can güvenliği endişesi olmaksızın oturabiliyordu. Oysa bu durum 1896 Ermeni isyanından sonra değişmiştir.⁵³ Öyle ki, 1896 olayları Ermeni ve Müslüman ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur.

Burada şunu da ifade edelim ki; 1896 olayları bile Müslim-gayrimüslim ilişkilerini birden bozamamış, ilerleyen süreçte Ermeni taşkınlıklarının devam etmesiyle kırılma yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Nitekim 22.11.1901 tarihinde bile Koniler Mahallesi'nde Müslümanlar bir Ermeni'yi vekil tayin edebilmekteydi. Yine 1903'te Sultan Bey Mahallesi'nden Müslim Efendi, Alihan Mahallesinden ve Yahudi milletinden Yusuf'u Alihan Mahallesi'nden Arabizade Mehmet Hadi Efendi ile Hazanoğlu Mahallesi'nden ve Musevî milletinden Yusuf, Sultan Bey Mahallesi sakinlerinden Müslim Efendi'yi; 23.06.1901 tarihinde Katolik Keldanî Refol, Pazar Camii Mahallesi'nden Ahmet Faik Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir. Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür. 1896 olayları sonrası ilişkilerin tedricen gerildiğinin bir kanıtı da 1903 senesinde bile gayrimüslimlerin oturduğu Kadioğlu Mahallesi'nde Müslim hanelerin olmasıdır. Ancak 1910'dan sonra bu mahallede hiç Müslüman hane kalmamıştır.

Bu gergin dönemi bir tarafa bırakacak olursak, müslim-gayrimüslim ilişkilerinin iyi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en önemli göstergesi de Türklerden etkilenen gayrimüslimlerin çocuklarına Müslüman-Türk isimleri koymalarıdır. Şöyle ki; "reayadan Bedo veled-i Murad nam zimmî". İbrahim veled-i Nikogos Murad, Marim veled-i Abdo Musevi milletinden Yusuf veled-i Abo ve Tosun, Feride gibi. Ancak Müslüman olup ta gayrimüslim adı taşıyan kimse bulunmamaktadır.

---

⁵² Üner, **a.g.m.**, s. 554.

⁵³ Bayraktar, **a.g.e.**, s., 127.

Tanzimat'ın ilanından sonraki yıllarda gayrimüslimler arasında din değiştirip Müslüman olanlara da oldukça sık rastlanılmaktadır. Bu din değiştirme, oluşturulan bir meclis karşısında kelime-i şahadet getirilip, sözlü olarak da Müslümanlığı ilan etmesi ile gerçekleşiyordu. Belgelerde "din-i Muhammed'e muhabbetten" ifadesi kullanılmaktadır. Herhangi bir zorlama olmadığı anlaşılmaktadır. Din değiştiren için "mühtedi" tabiri kullanılmıştır. 20.03.1846 tarihinde Urfa zimmîlerinden Celka Zimmî Sekü'nün on beş yaşındaki oğlu Müslüman olmuş ve Mehmet adını almıştır.

Ayrıca Müslüman olup, tekrar eski dinine dönenlere de rastlanılmaktadır. On sekiz yıl önce Müslüman olmuş olan Haço ve Esib, 1845 senesinde tekrar eski dinlerine dönmüşlerdir. Devletin yaptığı araştırmayla, bu kişilerin bir takım cahil Müslümanların zorlaması ile Müslüman oldukları anlaşılmış ve bu iki kişinin Kudüs'e gönderilmelerine karar verilmiştir.

Kısaca yüzyıllarca iç içe barış içinde yaşayan, birbirlerini vekil tayin eden bu iki toplum 1850'den itibaren olmak üzere 1910'lara gelindiğinde birbirinden nefret eden birbirini öldürmek için fırsat kollayan iki grup haline gelmiştir. Bunun temelinde dönemin büyük batın güçlerinin politik çıkarları yatmaktadır. Bu güçler, yüzyıllarca birlikte barış içinde yaşamış insanları, birbirlerine düşürerek, kendilerine ekonomik ve siyasî çıkarlar elde etmeyi amaçlamışlardır. Maalesef Ermeniler de Batılı devletlerin bu oyununa gelmişler, kendilerine hiç bir çıkar sağlayamadıkları gibi katliamlara sebep olmuşlardır.⁵⁴

Tüm bunlara rağmen gerginliğin hat safhaya ulaştığı savaş günlerinde bile bazı Müslüman ve Ermeni aileler arasında dayanışma halen devam etmekteydi. Bu duruma Urfalı Hacı Halil Ağa ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Hacı Halil'in hikayesini Kanada Zoryan Enstitüsü kurucularından K. Sarkisyan'ın 1955 yılında Erivan'da yapılan bir toplantının kapanış konuşmasından öğreniyoruz. Hacı Halil, K. Sarkisyan'ın dedesinin komşusudur. Hacı Halil Ermeni komşusuna kötü bir durum olursa kendisinin ailesini korumak için elinden geleni yapacağına söz vermiştir. 1915 yılında isyan etmeleri üzerine Urfa'da ki Ermeniler de tehcir edilmeye başlanır. Hacı Halil daha evvel söz verdiği üzere Ermeni komşularını yani

---

⁵⁴ Bayraktar, a.g.e., s. 128.

Sarkisyan'nın ailesini korumak için onları evinin çatısında tam üç ay saklamış. Ailenin saklandığı yer lojistik bakımdan oldukça tehlikeli imiş. Aile yedi kişi imiş. Kimsenin dikkatini çekmeden 7 kişi için alışveriş yapmayı, her gün bin sonraki geceye yetecek kadar yemek hazırlamayı Hacı Halil aylarca yapmış. Arada bir, iki karısını ve hizmetçilerini akrabalarına yollayarak saklananların aşağıya inmesini, elbiseleri yıkmaları ve banyo yapmalarını da sağlamış. Çocuklardan ikisi öldüğünde onları da gizlice gömmüş. Hacı Halil tüm bunları yaparken evin hizmetçileri her şeyden haberdar olmuş. Buna rağmen bu riski göze almaktan hiç çekinmemiş.⁵⁵

Müslümanların halk olarak Ermenilere yaptığı iyiliklerin bir örneği de Ağustos 1915'te yaşandı. Doğu vilayetlerinden gelip Halep'e doğru yol alan yaklaşık iki bin kişilik bir Ermeni göç kafilesi Urfa'ya varmadan çeşitli eşkıya ve aşiretlerin saldırısına uğrayarak her şeyini kaybeder. Öyle ki; kabile Urfa'ya vardığında üç yüz kadın neredeyse üryan kalmıştır. Hükümet dahi bu durumdan haberdar olduğu için Urfa mutasarrıflığına muhacirlere esbap temini edilerek Halep'e gönderilmeleri için emir gönderir.⁵⁶ Müslüman halk evlerini açarak başta giysisi olmayanları giydirerek Ermenilere her türlü yardımda bulunur, rahat ettirilmeleri için her türlü imkan seferber edilir. Hatta birçok Ermeni kadın Müslüman erkek ile evlenerek Urfa'da kalmayı tercih eder.⁵⁷

---

⁵⁵ Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge Yayınevi, Ankara 2002, s., 11. Ayrıca aynı hikaye için bkz: www.zoryanenstitute.org/TAD/genocide_docs_hajikhalil.htm. Erişim tarihi 17 Mart 2010.

⁵⁶ BOA.DH.ŞFR,55-A/144 Bel. No:1

⁵⁷ Holmes, **a.g.e.**, s., 25.

İKİNCİ BÖLÜM

URFA ERMENİ OLAYLARINI BESLEYEN FAKTÖRLER

A. Misyonerlerin Urfa'ya Gelmesi

Urfa'nın bir misyonerlik merkezi olması Abdülhamit dönemine rastlar ancak Urfa'ya gelen ilk misyonerler olan Kapusenlere ait bir misyon şubesi Tanzimat'ın başlangıcından itibaren Urfa'da varlığını sürdürüyordu. 1841 yılından beri faaliyette olan, şehrin Süryani mahallesinin doğusunda bulunan bu misyon şubesi, 1883'te Lons-le-Saunier Fransisken rahibelerinin gelişiyle güçlü bir gelişim gösterdi. Rahibeler bir dikiş atölyesi ve bir kız okulu açtılar. Kapüsen misyonu 1892'ye kadar Urfa'daki tek misyondur. Katoliklerden farklı olarak Protestanlar, ancak 1888 yılında sadece kendilerine ait bir kiliseye sahip oldular. Bu kiliseyle beraber Urfa Protestan hareketinin etkisine girdi. Bu hareket daha 1830'lu yıllarda, diğer Küçük Asya vilayetlerinden daha erken bir aşamada Antep, Maraş ve Urfa şehirlerini, 1840'lı yıllardan sonra da Diyarbakır'ı kapsıyordu. Amerikan misyonerlerin gelişinden önce, bölgede CMS⁵⁸ misyonerlerinin dağıttığı Ermeni alfabesiyle kaleme alınmış Türkçe yazılar dolaşıyordu. Kunduracı Giragos gibi yerliler, Antep veya Halep'ten satın aldıkları yazıları ve İncilleri Urfa'ya getiriyorlardı.⁵⁹

1873 yılından beri Central Turkey Mission'da çalışan Urfa'yı birçok kez ziyaret etmiş olan Corinna Shattuck 1892'de şehre yerleşene kadar, şehirde süreklilik gösteren bir Amerikan misyon varlığı mevcut değildi. Shattuck, 1892'den sonra Protestan okulunu yönetmeye başladı. ABCFM istatistiklerine göre 1880 yılında şehrin 1.000, Garmuç köyünün 100 ve Siverek kasabasının 200 sakininin Protestan olduğu anlaşılmaktadır. Urfa'da 315, Siverek'te ise 40 kız ve erkek öğrenci Protestan okullarına devam ediyordu.

Turkey Mission'u o zamanlar yaklaşık 12.000 kayıtlı üyesi olan 32 Protestan kilisesine sahipti. 1890 civarında, Central Turkey Mission alanında yaklaşık 17.000 Protestan sayılıyordu, bunların 1.300'ü Urfa'da, 3.422 Antep'te ve 2.375'i Maraş'ta bulunuyordu. Bazı yerlerde Hıristiyan

---

⁵⁸ Church Missionary Society

⁵⁹ Keiser, **a.g.e.**, s. 141

nüfusun içindeki Protestan oranı dörtte bir ile beşte bir arasında değişiyordu. Tüm bu imtiyazlar neticesinde Urfa'da Ermeni cemaati gelişmiş bir eğitim, kültür ve ekonomik hayata sahip oldu. Yüzyıl dönümünden sonra Hıristiyan Misyonları da bu gelişime katkıda bulunmuşlardı. Bunun sonucu olarak da şehrin Ermeni sakinleriyle, Kürt ve Arap sakinleri arasında sosyal bir uçurum ortaya çıkmıştı. Öyle ki; Kürtlerin ve Arapların bazıları şehirde yaşayan Ermenilere borçlanmışlardı.⁶⁰

DOM'⁶¹a bağlı misyonerler ise Urfa'ya 1896 yılında Lepsius'un öncülüğünde geldiler ve 1897'de bir klinik, 1912'de kumaş, dokuma, marangoz ve kundura atölyelerinde çalışan 70 erkek ve çok az bir kız öğrencisi bulunan bir yetimhane ile 1912'de 360 çalışanı olan 1 halı fabrikası ve bir okul açtılar⁶². Yetimhane 1896 senesinde ortaya çıkan Ermeni isyanından sonra yetim kalan Ermeni çocukları için 28.12.1897 tarihinde Alman Lepsius tarafından kuruldu. Bu misyona bağlı Jacob Kunzler yöneticisi olduğu hastane ve yetimhaneyi 1922 yılında kapatarak Urfa'yı terk etti.⁶³

B. Urfa'da Misyonerlere Ait Kuruluşlar

Urfa'da yabancılar ait ilk kuruluş 1883'te Lons-le-Saunier Fransisken rahibelerinin açtığı dikiş atölyesi ve kız okuludur.⁶⁴ Daha sonra ise 1894 yılında Fransızlar iki okul açtılar.⁶⁵ XIX. yüzyıldan itibaren, Urfa'da yabancılar tarafından hayır ve eğitim kurumu adı altında açılan müesseselerin sayısı artmaktadır. Bu bağlamda Urfa'da Amerikalı, Alman, Fransız ve İtalyanlar tarafından okul, yetimhane ve hastaneler açılmıştır.

I. Amerikalılara Ait Kuruluşlar

Amerikalıların bölgeye ilgileri XIX. yüzyılın başlarına kadar inmektedir. Daha 1830'larda Bağdat'a giderken üç Amerikalı misyoner Antep'le Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıtmışlardır Bu ilgi zamanla

---

⁶⁰ Kesier, **a.g.e.**, s. 334

⁶¹ Deutch Orient Mission(Alman Doğu Misyonu)

⁶² Adnan Şişman, **XX. Yy. Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Atatürk araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s., 329.

⁶³ Jakob Kunzler, **İN The Land of Blood and Tears, Expreinces in Mesopotamia During The World War**, Armenian Culturel Fondation, Massachutsetss, 2007, s., 14. (1999 Almanca Baskıdan Çeviri)

⁶⁴ Keiser, **a.g.e.**, s. 141

⁶⁵ Şişman, **a.g.e.**, s., 329.

katlanarak devam etmiş ve 1865 senesinde Urfa'ya yerleşmek üzere ev eşyaları ile birçok Amerikalı misyoner gelmiştir. Hatta ev eşyalarından dolayı gümrük vergisi vermek istemediklerinden eşyalarına el konulmuş, bu durum Amerika Sefareti'nin şikâyetine neden olmuşsa da gümrük vergisinden kurtulamamışlardır. Bu gibi durumlar Amerikalı misyonerleri durduramamıştır. Amerikalı misyoner başlangıçta başarısız olmakla birlikte, 1886'da Urfa'ya okul ve yetimhane açarak Urfa'ya yerleşmişlerdir⁶⁶. 08.08.1909 tarihinde Amerikalı Matmazel Shattuck üzerine bir yetimhane tescil edilmiştir. Haseki Mahallesi'ndeki yetimhane ve misyoner evlerinin arsası Urfalı gayrimüslim bir aileden satın alınmıştır. Yetimhane emlak ve diğer vergilerden muaf tutulmuş, ancak misyonerlerin oturduğu ev için vergi verilmesi istenmişse de bilahare evlerin hayır ve eğitim kurumlarının birer parçası olduğuna hükmedilip, her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır.

1907'de Amerikalı Protestanlar tarafından Osmanlı topraklarında 300'den fazla resmî ve gayri resmi yani kaçak olarak mektep açılmıştı. Bu bağlamda 1907 senesinde Urfa da Amerikan Protestan misyonerlerine ait birer adet Latin ve Ermeni İbtidaî, Rüşdiye ve İdadi mektepleri açılmıştır. Bunlardan başka önce kaçak olarak, 09.10.1909 tarihinden itibaren de Amerikalı Matmazel Shattuck üzerine tescil edilmiş bir de okul tesis edilmiştir.

Bu kuruluşların amacına uygun faaliyette bulunduğunu söylemek oldukça zordur. Cemiyet, bu kuruluşların yanı sıra bölgedeki Ermeni ve diğer Hıristiyanlara sözde yardımcı olmak amacıyla 30 bin dolar para dağıtarak, bunlar arasında Protestanlık ve Katolik mezheplerini yaymaya çalışmıştır. Urfa'da yüzyıllarca barış içinde yaşamış Müslüman ve Hıristiyanların aralarının açılmasında çok önemli rol oynamıştır.⁶⁷ Zira 1915 senesinde çıkan Ermeni olaylarında isyancı Ermenilerin mektep ve yetimhaneleri tahkim edip direniş alanı haline getirmiş olmaları, "Bu Kurumlar'' gerçekten bir eğitim kurumu muydu?" sorusunu akla getirmektedir. Yine 1917'de

---

⁶⁶ Bayraktar, a.g.e., s., 63.

⁶⁷ Bayraktar, a.g.e., s., 63

yetimhane müdürü Leslie'nin Urfa'daki Ermeni isyanı sırasında Ermenilerle işbirliği yaptığına dair belgeler, bu kuruluşun amacı dışında çalıştığının en önemli kanıtıdır.⁶⁸

II. Alman Kuruluşları

Almanlar, Urfa ile ilgilenen en son Batılı toplum olmuştur. Almanlar, 1897'de Urfa'ya gelmişler ve burada ‘’ Deutsche Hilfsbung für Armenien’’⁶⁹ (Ermeniler için Alman Yardım Derneği) adlı dernek kurmuşlardır.⁷⁰ Bu dernek kumaş, dokuma, marangoz ve kundura atölyelerinde çalışan 70 erkek ve çok az bir kız öğrencisi bulunan bir yetimhane ile 1912’de 360 çalışan olan 1 halı fabrikası ve bir okul açmıştır.⁷¹ Yetimhane 1896 senesi başlarında ortaya çıkan Ermeni isyanından sonra yetim kalan Ermeni çocukları için 28.12.1897 tarihinde Alman Lepsius tarafından kurulmuştur.⁷²

Hastanenin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir ancak hastane başlangıçta bir klinik olarak hizmet vermiştir. Bilahare Dergezenli Mahallesi'nde ve Almanya'nın Postdam Şehrinde "Deutsche Orient’’ adlı misyoner cemiyeti adına 09.10.1915 tarihinde Doktor Andreas Vischer tarafına hastane olarak ruhsat verilmiştir. Ancak 1915 tehcirinde bu kurumlarda çalışan Ermeniler de tehcir edilmiş, bunların yerinde bırakılması için bir takım girişimlerde bulunulmuş, ancak yapılan müracaatlalar uygun görülmemiş ve hastane kapanmıştır. Kapanmış olan hastaneyi, Ağustos 1916 tarihinde tekrar açmak üzere hastanenin müdürü ve ruhsat sahibi İsviçre vatandaşı Doktor Vischer ailesi ile birlikte Urfa'ya gelmek istemiş, konu Dâhiliye Nezareti'ne sorulmuş ve bu defa doktorun gelmesinde bir sakınca görülmemiştir.⁷³

---

⁶⁸ BOA. HR. SYS 2883/4_8

⁶⁹ Daha sonra bu derneğin ismi Deutsche Orient-Mission’’ olarak değiştirilerek isminin fazla dikkat çekmemesi ve Türkleri rahatsız etmemesi sağlanıyor.

⁷⁰ Ramazan Çalık, **Alman Kaynaklarına Göre Urfa Ermeni Olayları 1915**, ASAM yay., Ankara, 2007, Cilt I, s. 353.

⁷¹ Şişman, **a.g.e.**, s., 329.

⁷² Kunzler, **a.g.e.**, s., 133.

⁷³ BOA. HR. SYS. 2881/18_1. Hastanede çalışan Ermenilerin Urfa’da bırakılmalarına dair Almanya Sefareti talebi için Bkz: BOA. DH. ŞFR 57/412_1.

Fakat 1918 senesine gelindiğinde hastane doktorlarından Ermenak ve eczacı çırağı Bedros bölücü faaliyetlerinden dolayı Divan-ı Harb-i Örfice tutuklanmıştır.⁷⁴

III. Diğer Devletlere Ait Müesseseler

Fransızlar Urfa'da Alman ve Amerikalılarla nüfuz rekabeti içerisinde olarak, kendilerine taraftar sağlayacak kurumların oluşturulması için de büyük gayret sarf etmiştir. 1914'te Urfa'da Fransızlara ait 4 okul, 3 çocuk bakımevi, 2 manastır ve 1 kilise bulunuyordu⁷⁵. Fransızlar yalnız başlarına misyonerlik faaliyetlerini yürütecekleri müesseseler kurdukları gibi Almanlarla ortak misyonerlik faaliyetleri yürütecek kurumlar da oluşturmuşlardır.⁷⁶

1908 Senesi Urfa Livası Urfa Kazası'nda yabancılara ait müesseselerden biri de İran Devlet-i Aliyesi Şehbenderliği'dir. Bu tarihte, şehbender Hacı Bekir Bey'dir. Hacı Mehmet Efendi de tercümandır.⁷⁷ Bunlardan başka Urfa'da İtalyanlara ait bir adet okul bulunuyordu.⁷⁸

C. Misyonerlerin Urfa'ya Gelmeleri Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Misyonerlere ait 1840'lı yılların sonlarında yazılmış olan Urfa mektuplarında bir "Protestan Uyanış"tan söz edilmektedir. Antep'te sevilip sayılan bir doktor olan aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri de yürüten Azariah Smith'in etrafındaki küçük Protestan gruptan iki genç adam, Ocak 1849'da Urfa'ya geldi. Gençlerden biri, amcasının baskısı nedeniyle Birecik'ten geri dönmek zorunda kaldı, ancak iki Müslüman arkadaşıyla beraber Urfa çarşısında bir zanaat işliği açmayı ve boş zamanlarında toplantılar ve dini sohbetler düzenlemeyi başardı. Ancak bu faaliyetler istenilen seviye çıkamadı. Genç erkekler İncil'i öğrenmeye başladılar ve Ermeni-Apostolik Kilisesi önderleri, misyon yardımcısının aracılığıyla Smith'le ilişki kurdular. On yıl sonra da durum pek farklı görünmüyordu. Ancak Urfa'daki "Reform Partisi"⁷⁹ Ermeni toplumu içinde dikkat çekecek

⁷⁴ Bayraktar, a.g.e., s., 65.

⁷⁵ Şişman, a.g.e., s., 208.

⁷⁶ Bayraktar, a.g.e., s. 64.

⁷⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 65.

⁷⁸ Şişman, a.g.e., s., 356.

⁷⁹ 1701 yılında Sivas'lı Mkhitar Vartabed öncülüğünde İstanbul'da başlayan reform hareketi, kız ve erkek çocuklar için modern okullar açılması, eski kilise Ermenicesi yerine İstanbul halk diline dayalı yeni yazı dilinin geliştirilmesi, Batı dillerinden kitaplar

bir şekilde güçlüydü ve bazıları geçici olarak Urfa'da bulunan misyoner George Nutting'in ayinlerine katılan düzinelerce genç erkek üyeye sahipti. Çoğu evli olan bu erkekler aileleriyle aynı evde oturuyorlardı. Protestanlığın etkisine giren bu genç erkeklerin bir kısmı, babaları tarafından —genelde geçici olarak— evden uzaklaştırılıyordu.

O günlerde ayinler misyonerlerin Ermeni mahallesinin⁸⁰ dışında bulunan evinde gerçekleştiriliyordu. Aynı binada, bu rahatsız edici komşularından alışılmadık bir yöntemle kurtulmaya çalışan yerli bir Katolik de oturuyordu: Evin kendine ait olan kısmını bir meyhaneye dönüştürmüştü. Meyhane gürültüsü ayinleri imkânsız hale getirmişti. Bunun üzerine paşa (vali) devreye sokuldu O da Protestanların özgürce ayin düzenleme hakkını müdafaa etti.

Urfa'da Ermeniler arasında asıl Protestan patlama, 1850'li yılların ikinci yarısında gerçekleşti: Bu patlamanın temelleri, aslında Protestan Milleti'nin kuruluşu (1850) ve Hatt-ı Hümayun'a (1856) dayanıyordu. Yerel somut temeli ise misyonerlerin on yıllık bir çalışmayla kazandığı güven potansiyeliydi. Ermeni "Reform Partisi"nin yüksek beklentileri de buna katkıda bulundu. Ayinlere, katılanların sayısı ani bir sıçrama gösterdi: 1857 sonunda 22 olan sayı, 1859'da 57'ye, 1863'te de 210'a çıktı.⁸¹

1858'de Urfa şehrinde Protestan Okulu bulunmazken, 1862'de erkek çocuklar için iki (55 öğrencili) ve kız çocuklar için bir (21 öğrencili) okul faaliyet gösteriyordu. Urfa, Siverek ve Adıyaman'daki okul masrafları, o dönemde tümüyle yerli Protestanlar tarafından karşılanıyordu. Yetişkin eğitime de, özellikle okuma ve yazma öğrenmek isteyen kadınlar tarafından büyük bir talep vardı. Bu sayede bir kırılma gerçekleşti. Protestan hareketine duyulan ilgi giderek arttı. 1864 yılında, Protestan olmayan aileler

---

çevrilmesi, ve reformlara direnen Kilise yönetimine karşı sivil siyasi örgütlenmelerin kurulmasını hedeflemiştir. Zaman zaman sert mücadelelere sahne olan reform hareketi, 1860'ta Padişah Abdülmecid tarafından Ermeni Milleti Nizamnamesi ile gerçekleşti. Bu Nizamname ile kurulan Ermeni Millet Meclisi Osmanlı Devletindeki ilk temsilî parlamenter organ niteliğinde olup, 1876 Kanun-u Esasi'si ile kurulan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne de örnek teşkil etmiştir.

Kaynak:<http://www.webhatti.com/ansiklopedi/538979-ermeni-reform-hareketi-ve-ermeni-milliyetciligin-dogusu.html>

⁸⁰ Ermeni mahallesi Tul-futur(Tıfındır) Tepesi (Günümüzde Atatürk Mahallesinde çocuk hastanesin olduğu tepe)'de kurulmuştu. Tul-futur tepesinden başlayarak güneyde Balıklı Gölü kadar uzanan mahalle doğuda Yıldız Meydanı ve Haşimiye Mahallesinin bir kısmını içine alıyordu. Bkz: Harita 2: Ermeni Mahallesi

⁸¹ Keiser, **a.g.e.**, s. 142

de ücretini ödeyerek çocuklarını Protestan okullarına göndermeye başladılar. 1864 yılında yeni bir şapel inşa edildi, yaklaşık 800 kişilik Protestan cemaatine yeterli gelmediği için 1875 yılında genişletildi. Büyük bir kilise ise ancak 1880 yılında Abdülhamit döneminde inşa edilebildi. Bu kilise inşa edilirken Alman Kralı I. Kaieser Wilhelm bin dolarlık yardımda bulunmuştu.⁸²

1871 yılından beri Protestan cemaatinin başında, Basel ve Almanya’da teoloji öğrenimi görmüş olan Rahip Hagop Abu Hayatiyan bulunuyordu. Bu kişi, Protestanlıkla olan ilişkileri sayesinde, bölgenin eğitim amacıyla Avrupa’ya gidebilen ilk Ermeni’siydi.

Amerikan misyonu, 1860’lı yılların başından beri Kilikya bölgesinde olduğu gibi, Urfa şehrinde de kız çocuklarının eğitime ilginin uyanmasına neden olmuştu. Maraş ve Antep’te daha yüksek seviyeli kız okulları, Urfa gibi başka şehirlerde de, beş veya altı yılda mezun olunan ilk ve orta seviyelerinde okullar işletiyordu. Son gruptaki okulların eğitim planında İngilizce derslerinin bulunmazken, Türkçenin hem Ermeni, hem de Arap alfabesiyle öğrenilmesi de dikkat çekiciydi.⁸³

Yerel Protestan kadınlar, kızlara verilen eğitim nedeniyle Urfa’ya — Corinna Shattuck adında— bir kadın misyonerin kalıcı olarak gönderilmesi için ABCFM’ye baskı yapıyorlardı. Urfa Kilisesi’nin kadınları 1877’de şöyle yazıyorlardı: “Aramızdaki misyoner kadınların mukaddes faaliyetlerinin verdiği semereleri de görüyoruz. Gelip burada bizimle dört ay çalışan Bayan Shattuck’a özellikle fevkalade minnettarız ve şükranlarımızı ifade etmek istiyoruz. Kızlarımızın bilgi ve nezaket bakımından gelişmesinde ulaşılan beklenmedik düzeyi görüyoruz.” Kadınların misyon sorumlularına ricada bulunmak suretiyle yürüttükleri lobi faaliyetleri, ancak 15 yıl sonra kalıcı bir başarıya ulaştı.

1841 yılında Urfa’ya gelen Kapüsen Giuseppe da Burhos, Angelo da Villarubia ve Pietro da Premi Yakubi Süryani liderleri tarafından kabul gördüler. Genel olarak şehirde yaşayan Katolik ailelerle ilgilendiler, ancak en başından Ermeniler ve Süryanilere ulaşma amacı güdüyorlardı. Ancak varlıkları kısa bir süre sonra şehir Müslümanlarının etkili bir güvensizliğiyle

---

⁸² Jernazian, **a.g.e.**, s., 87.

⁸³ Keiser, **a.g.e.**, s. 144.

karşılaştı ve bu da Katoliklerin geçici olarak Kapüsen rahiplerinden uzaklaşmalarına neden oldu. Peder Giuseppe, kendilerine ait bir ev ve şapel inşası için gerekli fermanı temin etmek üzere İstanbul'daki Fransız büyükelçisine başvurdu. Büyükelçinin yardımıyla gerekli izinler alındı ve 13 Mart 1843 tarihinde kilisenin temeli atıldı. Ancak Kilise inşaatı Müslüman halkın ve tepkisine yol açtı ve protesto edildi. İlginç olan bu nümayişe Ermenilerin de katılmasıdır. Ancak kısa bir süre sonra ortalık yatıştı ve şehrin ileri gelenleri paşanın otoritesine boyun eğdiler. Dört ay sonra kilise ortaya çıkmıştı. Nadir olarak Katolikliğe dönenler oldu ve bu nedenle Ermenilerle sürekli anlaşmazlıklar yaşandı. 1856 Fermanı'yla durum Kapüsen misyonu için istikrar kazanmaya başladı. Kapusenler 1856'dan itibaren birkaç Ermeni ve Süryani ailesinden oluşan yerel Katolik cemaatleriyle ilgileniyor, cemaati büyötmeye çalışıyor ve onların çocukları için bir ilkokul işletiyorlardı. Protestanlıkla kıyaslanabilecek bir artış ise yaşanmadı.⁸⁴

---

⁸⁴ Keiser, **a.g.e.**, s. 145

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URFA ERMENİ OLAYLARI

Urfa'da yüzyıllardır barış içerisinde yaşayan Müslüman ve Hıristiyanlar, Fransız ihtilaliyle bütün dünyayı saran milliyetçilik akımı ve batılı devletlerin siyasal ve iktisadi amaçlarına hizmet eden misyonerlik çalışmaları nedeniyle karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Daha 1830'larda Bağdat'a giderken üç Amerikalı misyoner Antep'te Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıtmışlardı.⁸⁵ Misyonerlerin başlattıkları çalışmalar kısa süre sonra meyvesini verecekti.

Nitekim on sekiz yıl önce Müslüman olan Haço ve Eseb, 1845 senesinde tekrar eski dinlerine döndüler. Bu iki kişinin yeniden eski dinlerine dönmesinden dolayı çıkacak muhtemel bir olaya meydan vermemek için bu kişilerin zaten bir takım cahil kimselerin zorlaması ile Müslüman oldukları şayiası çıkartıldı ve Kudüs'e gönderilmelerine karar verildi.⁸⁶ Ancak Ekim 1853 senesinden itibaren iki toplum arasında çok ciddi çatışmalar çıktı, devlet taraf gözetmeksizin suçluları ortaya çıkartılarak cezalandırılması ve böyle durumlara meydan verilmemesi için bölge yöneticilerine sert talimatlar gönderdi. Bu talimatlara rağmen Ocak 1855'te de Hıristiyan ve Müslüman ahali arasında ortaya çıkan gerginlik çatışmaya dönüştü. Öyle anlaşılıyor ki Lübnan olayları Müslümanların Hıristiyanlara ve özellikle Ermenilere olan güvenini zedelemiş onların hareketlerine kuşku ile bakmalarına neden olmuştur.⁸⁷

Ancak bu çatışmalar, o dönemde çok büyük isyan hareketlerine dönüşmedi. Bunun nedeni; hem Ermeni halkı hem de Ermeni ileri gelenleri arasında Ermeni ayrılıkçılığına karşı büyük bir isteksizliğin bulunması idi. Hatta dönemin makul Ermeni liderleri XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren başlayan gelişmelerden rahatsızlık duydular ve bu rahatsızlıklarını Osmanlı resmi makamları ile de paylaştılar. Ermeni Patriği, Temmuz 1881'de İstanbul'a gitti ve Rusların Ermeni'lere karşı gösterdikleri ittifakın sırf Ermenileri mahvetmek gayesine hizmet ettiğini ve bunu bilen bazı kimselerin Urfa'da Osmanlı Hükümeti aleyhinde cemiyet kurduklarını ve bu

---

⁸⁵ Şişman, a.g.e, s. 50.

⁸⁶ Bayraktar, a.g.e, s.131.

⁸⁷ Bayraktar, a.g.e, s.132.

yüzden de hapse girdiklerini belirtti. Yine İngiliz *Daily News* gazetesi muhabirinin Urfa'da bulunduğunu ve devletin aleyhine olarak bu olaylarla meşgul olduğunu bildirerek tedbir almasını istedi.⁸⁸

Osmanlı yönetimi de bu tehlikeli gelişmelerden rahatsız oldu ve gayrimüslim azınlığı daha hoş tutmaya çalıştı. Bu bağlamda 27.10.1888 tarihinde Osmanlı Hükümeti Urfa Süryani Patrikhanesine "Tuğray-ı Garra" ihsan etti ve Patrikhane de "Şeref-i Azim" olarak nitelendirip kabul etti. Yine 20.05.1865 tarihinde Urfa'daki bir Ermeni rahibine nişan verildi. Ancak ne bu ne de diğerleri Hıristiyan azınlığın özellikle de Ermenilerin Avrupa Devletlerinin aleti olmasını engelleyemedi ve Urfa'da demografik yapıyı etkileyecek önemli isyanlar çıktı.⁸⁹

A. 1895 OLAYLARI

I. 1895 Olaylarının Nedenleri

Urfa'da vuku bulan olayların temel sebebi Batılı devletlerin çıkarlarına alet olan Ermenilerin Büyük Ermenistan'ı kurma hayalleriydi. Aynı dönemde peş peşe çıkartılan diğer Ermeni olaylarında olduğu olayların alevlenmesine Berlin Konferansı'nın Ermenilerle ilgili hükümleri önemli rol oynadı. Ermeniler bu hükümleri kendilerini verilmiş özerklik olarak yorumladı ve bundan cesaret alarak taşkınlıklara başladı. Özellikle 1878 Berlin Konferansından sonra Ermeniler kendilerine yönelik vaat edilen ıslahatlar gecikince bazı ihtilal hareketlerine yöneldi. İngiltere İzmir Konsolos vekili Fitchmavrice hazırladığı raporda Berlin Antlaşması'nda Ermenilere verilen sözlerin tutulmamasını bazı Ermenileri "duçar-ı yeis ve fütur ederek veasit-i ihtilaliyeye müracaata sevk etmiştir" derken, olayın asıl nedenini ve sorumlularını da ortaya koymaktadır.⁹⁰

Bu genel sebeplerden başka olayların şiddetini artıran Urfa'ya özgü bir takım nedenler de vardı. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Ermenilere yönelik ıslahatlar yapılacağı haberleri Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Urfa'da da Ermenilere Özerklik verildiği gibi algılandı ve Urfa'daki Müslümanların nazarında Ermenilere karşı şüphe ve endişe doğmasına

---

⁸⁸ Bayraktar, **a.g.e**, s.132.

⁸⁹ Bayraktar, **a.g.e**, s.132.

⁹⁰ BOA. **HR. SYS**, n, 2859/63 s. 16.

sebepe oldu.⁹¹ Müslümanların Ermenilerin gayelerine ilişkin endişelerinin artmasında önemli bir etken daha vardı. O da Hamidiye Alaylarının etkisinin azalmasıydı. Zira Ermeni çeteleri ile dış dış mücadele eden Hamidiye Alayları 1890'dan sonra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın baskıları sonucu kaldırıldı. Bu durum Müslümanların iyice endişelenmesine neden oldu. Nitekim Müslümanlar endişelerinde haksız değillerdi. Urfa, Ermeni Komitelerince barut imal edilecek bir yer olarak seçilmişti. Urfalı Ermeniler bir yandan Anadolu'nun sair yerlerinde isyan eden veya edecek olan Ermeni çetelere barut imal ederken öte yandan Zeytun ayaklanmasından sonra Urfa isyanını başlatmak için hazırlıklar yapıyorlardı. Zira, 18 Kasım 1895 günü Urfa'da Arap kıyafetleri giyinmiş bir Ermeni ulak yakalandı. Üzerinde Halep Ermeni Piskoposundan Urfa Ermeni Piskoposuna yazılmış bir mektup çıktı. Mektupta aynen şunlar yazılıydı; *Zeytun'daki ihtilalcılara Osmanlı memur ve askerlerine direnebilmelerini ağlamak için barut gönderin. Barut yapabilmeleri için güherçile gönderin. Zeytun Baion'u bir ordu oluşturacak. Maraş Ermenileri savaş için istekli ve hazırlar.*⁹²

Aynı tarihlerde Halep Sefer Elias Kilisesi papazı Horene Urfada'ki Ermeni komitecilerle görüşmek ve isyan hazırlıklarını planlamak üzere 1895 yılı Kasım ayının başında Urfa'ya geldi. Dönüşünde beraberindeki Ermeniler devriye gezen askerlere ateş açtı ve bir askerin yaralanmasına sebep oldu.⁹³

Olaylardan kısa bir süre önce Ermeni Mıgırdıç Ozoli ve iki arkadaşının Halep'ten sağladıkları revolver marka silah ve cephaneleri manifatura eşyaları taşıyan hayvan yükleri arasında Urfa'ya götürürken yakalandılar. Yine aynı günlerde Urfa zaptiyeleri bazı Ermenilerin üzerinde Ermeni komitelerine ait bir takım evrak buldu.⁹⁴

Olayların bu kadar büyümesine sebep önemli etkenlerden biri de Urfa Reji İdaresidir.⁹⁵ Nitekim olaylardan sadece bir ay önce Eylül 1895

⁹¹ BOA. HR. SYS, nr. 2859/63 s. 17.

⁹² BOA. HR. SYS, nr, 2790/43, **The New York Times** 16 Kasım 1895. Aynı haber için Bkz: **The Record Union**, Sacramento(California), 18 Kasım 1895, Pazartesi Sabah Baskısı.

⁹³ **The New York Times**, 3 Kasım 1895.

⁹⁴ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 17.

⁹⁵ Şehrin Ellisekiz Meydanı'nın kuzeydoğusundadır. VI. Yüzyıla ait bir kilise kalıntısının üzerine 1861 yılında inşa edilmiştir. Kilise, Hz. İsa'nın iki havarisinin anısına inşa edildiğinden onların ismini taşır. Urfalı Süryaniler'in 1924 yılında Halep'e göç edişlerine

tarihinde yönetimi Batılı Devletlerin elinde olan ve Urfa'da en ücra köşelere kadar ulaşabilen Urfa Reji İdaresinin başına müdür olarak bir Ermeni olan Kaspar Efendi tayin edildi. Ancak Kaspar Efendi adeta Urfa'da olay çıkarmak üzere gönderilen bir özel görevli gibi davrandı. Zira bu şahıs müdür olduktan sonra Reji İdaresi'ndeki Müslümanları dışladı ve yerlerine Ermeni memurlar yerleştirmeye başladı. Bu zat yönetimi altındaki Reji İdaresi'ne 22 yeni Ermeni süvari ve piyade kolcu aldı. Bu görevliler silah taşıma ve her istediği yere girip çıkma yetkisine sahipti. İşte bu durum Müslümanların olanlardan rahatsızlık duymalarına neden oldu.⁹⁶

Gerçekten de zaptiyenin rahatsızlığı boşuna değildi. Zira, bazı Ermenilerin hareketlerinden şüphelenen Yüzbaşı Rıza ve birkaç refiki ile bu kişileri takip etti ve Urfa dışında Beştepe denilen mahalde bulunan mağaralarda barut yapımında kullanılan aletler ile henüz imal edilmiş barut buldu. Nitekim, yakın zamanda Harran Nahiyesinde barut imalatında kullanılan güherçile bulundu. İşte barut imal eden Ermenilerin en büyük yardımcıları da vergi toplama bahanesiyle silahlı olarak serbestçe dolaşabilen bu Ermeni kolcuları idi. Bu kolcular idareden aldıkları güçle göreve başlayalı iki üç gün bile olmadan Süvari Hamidiye Elli Dördüncü Alayı Nizamiye Zabiti Yüzbaşı Hacı Yusuf Efendi'nin kayın biraderini, şehrin hemen beş dakikalık dışında bir kervan toplama yerinde tartakladıktan sonra şehre kadar kovaladılar. Urfa Redif Kumandanlığı böylesine nazik memuriyetlere tayin yapılırken dikkat edilmesi gerektiğini, aksi halde büyük olaylara sebebiyet vereceğini daha önceden görmüş ve merkeze bildirmişti. Ancak olaylar çıkana kadar herhangi bir önlem alınmadı. Urfa Reji İdaresi'nde çalışan Ermeni memurlarını bu taşkınlıkları, Halep Sefer Elias Kilisesi papazı Horene'ın beraberindeki adamlarının devriye gezen askerlere ateş etmesi ve yakalanan Arap kıyafetleri giyinmiş

---

kadar, kilise ve medrese olarak kullanılmıştır. Kilise, 1924 yılında Tekel İdaresi'ne verilir. Tekel idaresi, burada Tütün İşleme Fabrikası açar. Sonraki yıllarda şaraplık üzüm deposu olarak kullanılır. Kilise, Urfalılar tarafından Tekel kelimesinin Fransızca karşılığı olan Regie (Reji)'den dolayı "Reji Kilisesi" olarak adlandırılmıştır. Kiliseden çıkarılan 7-8 adet yazılı mezar taşı Urfa Müzesi'nde sergilenmektedir. 1998 yılında Şanlıurfa valiliğince restore edilen yapı 24 Mayıs 2002 tarihinde "Vali Kemalettin Gazezoğlu Kültür Merkezi" adı altında hizmete başlamıştır.

⁹⁶ Bayraktar, a.g.e., s., 136.

Ermeni ulak Urfa Müslümanları arasında memleketlerinin Ermenilerce işgal edileceği düşüncesinin uyanmasına neden oldu⁹⁷.

Bundan başka İstanbul'daki Ermeni olayları, Urfa Müslümanların endişesini ve Ermenilere karşı güvensizliğini bir kat daha arttırdı. Aynı günlerde Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinden Ermenilerin camilere hücum edip Müslümanları katlettikleri haberleri yayıldı.

Bu olaylar hem Müslümanlar arasında hem de dünya Hıristiyan kamuoyunda büyük yankı bulmuştur. Bunun nedeni yabancı, özellikle Amerikalı misyonerlerin Urfa'ya gösterdikleri ilgidir. Amerikalıların ilgisi yüzyılın sonuna doğru artarak devam etmiştir. Hatta olaylardan bir yıl önce Amerikalı misyonerlerin Urfa'ya ilgisi dikkat çekici bir noktaya gelmiştir. Yine Bu bağlamda olaydan birkaç ay önce Ermenileri Türkler aleyhinde kışkırtan Amerikalı Ermeniler 'den Doktor Karabet Kanacyan'ın 07.09.1894 tarihinde Urfa'ya geleceği haber alınmış, hareketlerinin takibi istenmiştir. Misyonerler, sadece Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtmakla kalmıyor, aynı zamanda olayların Batı Hıristiyan kamuoylarına yanlış aksettirilmelerini de sağlıyorlardı.

Avrupa Devletleri'nin olaya bakışı, bu olayların Avrupa siyasetinin nasıl bir parçası olduğunu göstermektedir. O sıra kutuplaşan Avrupa'da birlikte hareket eden İngiltere, Fransa ve Rusya'daki yayın organlarında Türkler aleyhine yazılar neşredilirken, Türkiye ile iyi ilişkiler kurma peşinde olan Alman ve Avusturya gazetelerinde Ermeniler aleyhine yazılar yayınlanmaktadır. Mesela, 4 Şubat 1896 Salı günü İngiliz Gazetelerinden *The Daily Telegraph*, *The Morning Post*, *The Daily News*, *The Standart* gazeteleri bu olaylara değinmiş ve Ekrad, Türkmen ve Arap Aşiretleri aleyhine çok çirkin ifadeler kullanılmıştır.⁹⁸ *The New York Times* gazetesinde Osmanlı Devletinin güney ve doğu vilayetlerinde Ermenilerin katledildiği ve zorla Müslümanlaştırıldığına dair sayısız haber vardır.⁹⁹ *Truth* gazetesi Türkiye'deki Ermenilerin Rusların etki alanında olduğunu ve buradaki Ermenilerin hamisi olarak Rusların sorunu çözmesi gerektiği, Türklerle Ruslar arasındaki anlaşmanın Ruslar tarafından yeniden gözden

⁹⁷ Bayraktar, a.g.e., s., 137.

⁹⁸ Bayraktar, a.g.e., s., 138.

⁹⁹ Urfa ilgili haberler için Bkz: **The New York Times** 2 Kasım 1895; 8 Ekim 1895; 2 Şubat 1896; 16 Şubat 1896.

geçirilmesi gerektiğini ifade ederek olayları kendi dış politikaları çerçevesinde ele almıştır. Yine 21 Nisan 1896 tarihli Fransız *Independance* Gazetesi de müttefiki İngilizler gibi aynı mealde yayın yapmış ve Ermeni Komiteleri'nin tahrikinden bahsetmeksizin olayı bölge insanının üzerine yıkmaya çalışmıştır. Bunlara karşılık; İngiliz gazetelerinden Türkler aleyhine olan yayınlardan doğrudan iktibas yapan bir kısım Alman basını olmakla birlikte *Strastburger Zeitung* gazetesi gibi Almanların önde gelen yayın kuruluşu olaylar objektif olarak ele alabilmiştir. Bu gazetenin 21 Mayıs 1896 tarihli ve 256 numaralı nüshasında yayınlanan "Memalik-i Şahane" adlı başmakalesinde Urfa olayları değerlendirirken Ermeni Komiteleri'nin Sason'da olduğu gibi halkı tahrik ettiği ve Ermeni halkı arasında fesat çıkarttığını, bu nedenle Müslümanların galeyana geldiğini yazmaktadır.¹⁰⁰

II. Olayların Başlaması ve Mahiyeti

Biri 29 Ekim diğeri 28-29 Aralık tarihlerinde olmak üzere Urfa'da 1895 yılında iki defa Ermeni –Müslüman çatışması yaşandı.¹⁰¹ İlk olaylar 28 Ekim 1895 Pazar günü Urfa eşrafından ve attar esnafından Birecikli İsmail bin Mehmet'in Ermeni sarraf Boğos'u kama ile öldürmesiyle başladı¹⁰².

Olay şöyle gelişti; İsmail ile Boğos arasında alacak verecek meselesi vardı. İsmail Sarraf Boğos'dan parasını sonradan vermek üzere bir takım altınlar aldı. Aradan zaman geçip İsmail'in borcunu vermesi gereken vakit gelmesine rağmen İsmail sarraf Boğos'a borcunu vermedi. Bunun üzerine Boğos 28 Ekim Cumartesi günü İsmail'in evine gitti ve alacağını istedi. Ancak İsmail, Ermeni'nin para istemek için hanesine kadar gelmesine kızdı ve kendisini ertesi sabah göreceğini söyledi. Ertesi gün yani 29 Ekim Pazar günü İsmail, Ermeni mahallesindeki Boğos'un evine gelmek üzere yola çıktı ancak kendisine aynı mahallede bulunan kilise civarında rastladı. Aralarında tartışma çıkmasından ötürü İsmail sinirlenerek Boğos'u

---

¹⁰⁰ Bayraktar, **a.g.e.**, s., 139.

¹⁰¹ BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s. 15. Ayrıca bkz: **The New York Times** 17 Şubat 1896; Henry Davenport Northrop, D.D, **Armenian Massacres and Turkish Tyranny**, International Puvlishing, Philadelphia, Chicago, 1896, s., 540.

¹⁰² BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s. 19. Ayrıca Bkz: Hüseyin Nazım Paşa, **Ermen Olayları Tarihi, I**, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Daire Başkanlığı, Yay., Ankara 1998, s. 106.

hançerleyerek öldürdü.¹⁰³ İsmail daha sonra kaçmaya kalkıştıysa da devriye gezen jandarmalar tarafından tutuklanarak kilise yakınındaki karakola götürüldü.¹⁰⁴ Bu sırada olayı duyup toplanmış olan bir hayli Emeni karakolun penceresini kırarak içeri girdi ve İsmail'i dört yerinden bıçaklayarak onu ağır bir şekilde yaraladı. Bunun üzerine jandarmalar ve nizamiye askerleri yetişerek daha da çoğalmış olan Ermenilerin yeni bir vukuat işlemesine mahal vermeden İsmail hükümet konağına götürdü. Fakat İsmail burada aldığı yaralardan ötürü hayatını kaybetti.¹⁰⁵ Bu durum Müslümanlarla Ermeniler arasında büyük bir gerginlik yarattı ve gerginlik kısa zamanda Müslüman-Ermeni çatışmasına dönüştü.¹⁰⁶ Olayların büyüme ihtimaline karşı altmış kişilik askeri birliğin yeterli olamayacağı

---

¹⁰³ BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s. 20-21.

¹⁰⁴ Bu olay Urfa Ermenilerinden olup tehirden sonra Beyrut'a yerleşen Aram Sahakian'ın *Heroic Urfa and It's Armenian Sons* (Kahraman Urfa ve Ermeni Oğulları) eserinde ise şöyle anlatılmaktadır: 15 Ekim Pazar günü saat beş ve yedi arası yedi tane silahlı Türk genci Emeni mahallesine geldi. Sarraf Boğos'u arıyorlardı. Boğos'un evine gittiler, onu evde bulmayınca mahallede aramaya başladılar ve Çatal Meydanına bitişik sokakta Boğos'a rastlayıp onu hançerle öldürdüler. Etraftan Ermeni gençleri toplandı ve katil ile iki arkadaşını yakalayıp karakola götürdü. Ama karakolda zaptiyeler ihmalkâr davranıp bilerek katilin kaçmasına müsaade etti. Anacak Ermeni gençler katili tekrar yakalayıp karakola getirdiler. Daha sonra jandarmalar katili kendi hançeriyle yaraladılar ve sonradan suçlu Ermenilerin üzerine yıktılar. Bundan sonra Binbaşı Hasan Bey geldi ve katil ile arkadaşlarını Hükümet konağına götürdü. Bunun üzerine Ermeniler dağıldı. Sonradan duyuldu ki katil Hükümet Konağına varır varmaz ölmüş. Görüldüğü gibi Sahakian'ın anlatımında çelişkiler mevcut. Şöyle ki; Katil Hükümet Konağına varır varmaz öldü ise katil Hükümet konağına varmadan evvel ciddi şekilde yaralanmış olmalıdır. Öyle ise, Binbaşı Hasan Bey yaralı katili neden hastaneye değil de Hükümet Konağına götürmek istemiştir. Bkz: Aram Sahakian, **Heroic Urfa and it's Armenian Sons**, Beyrut, 1955, s., 344.

¹⁰⁵ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁰⁶ Karakol Baskını 1896 yılında Güneydoğuda Ermenilerin zorla ihtida ettirildikleri iddialarını araştırmak için Sultan Abdulhamid'in önerisiyle oluşturulan komisyonun üyelerinden Halep Konsolos vekili Fitzmavrice'in raporunda şöyle anlatılmaktadır: İsmail ile Boğos arasında alacak verecek meselesi vardı. İsmail Sarraf Boğos'dan parasını sonradan vermek üzere bir takım altınlar aldı. Aradan zaman geçip İsmail'in borcunu vereceği zaman gelmesine rağmen İsmail sarraf Boğos'a borcunu vermedi. Bunun üzerine Boğos 28 Ekim Cumartesi günü İsmail'in evine gitti ve alacağını istedi. Ancak İsmail, Ermenin para istemek için hanesine kadar gelmesine kızdı ve kendisini ertesi sabah göreceğini söyledi. Ertesi gün yani 29 Ekim Pazar günü İsmail, yanına birkaç arkadaşını da alarak Ermeni mahallesindeki Boğos'un evine geldi. Ancak Boğos'u evde bulamayınca onu mahallede aramaya başladı ve Kilise civarında tesadüfen rastladı. Aralılarında çıkan tartışmadan dolayı İsmail Borgos'u kama ile öldürdü. O gün Pazar olması münasebetiyle olay yerinde yakın olan Ermeniler toplanarak İsmail'i yakaladı ve olay yerine yakın zaptiyelere teslim etti. Zaptiyeler İsmail'i karakola götürdü. Osmanlı memurları o gün Pazar olması hasebiyle kısa sürede birçok Ermeni'nin toplandığını, karakol haneyi basarak camları kapıları kırdıktan sonra İsmail'i tehlikeli şekilde yaraladığını beyan ederken, Ermeniler zaptiyelerin katilin firarına meydan vereceklerini gördüklerinden Hükümet Konağına götürülmek üzere katilin kendilerine teslim yahut katili Hükümet Konağına götüreceği zaptiyelerle beraber gitmelerine müsaade olunmasını talep için karakol haneye geldiklerini iddia ediyor. Doğal olarak zaptiyeler buna karşı çıkınca aralarında bir arbede yaşandığını ve bu sırada ağır şekilde yaralanmış olan İsmail Hükümet Konağına götürülürken ölmüştür. Bkz: BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s. 20-21.

düşüncesiyle, redif kuvvetlerinden olmak üzere ikiyüz kişilik takviye birlik çağrıldı.¹⁰⁷

Karakol baskınından sonra Ermeniler, Ermeni Mahallesinde daha önceden temin ettikleri silahlarla büyük bir savunma hattı oluşturup Pazartesi sabah saat beş sularında devriye gezen jandarma süvari birliklerine de ateş açtı.¹⁰⁸ Ancak jandarmanın onlara ateşle karşılık vermesi üzerine çıkan çatışmalarda Müslümanlardan dört ya da beş, Ermenilerden 27 kişi hayatını kaybetti.¹⁰⁹ Ermeniler bir diğer savunma hattını da Urfa'ya bir saat mesafede bulunan ve yaklaşık olarak bin Ermeni hanenin bulunduğu Germüş(Garmuç) köyünde oluşturuldular. Köyün girişine ve evlerin damlarına barikatlar kuran ve bahçelerde pusuya yatan Ermeni gençler köye yaklaşan asker ve Müslüman ahaliye ateş açtı. Müslümanlar geri çekilmek zorunda kaldı.¹¹⁰

Olaylar sırasında Suruç'ta bulunan Mutasarrıf Hüseyin Paşa 30 Ekim Pazartesi günü Urfa'ya geldi ve Ermenilerden kendilerine ecnebiler tarafından gönderilen 1800 martini tüfek ile karakol baskınında suçlu

---

¹⁰⁷ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63, s., 19.

¹⁰⁸ Devriyelere ateş edilmesi ve Pazartesi günü olanları Fitzmavrice ve Sahakian farklı anlatmaktadır. Fitzmavrice raporunda şunları yazmaktadır: Türklerin olası bir hücum girişimini önlemek amacıyla Ermeni mahallesinde nöbet bekleyen bazı Ermeniler zaptiyelere tesadüf etmiş ve her iki taraf birbirine ateş etmiştir. Ermenilerin kavlince zaptiyelerin kendilerine seslenmeleri üzerine bunlar firar etmiş ise de zaptiyeler üzerlerine ateş eylemişlerdir. Türker ise martini tüfekleriyle müsella Ermenilerden mürekkep bir çetenin zaptiyeler üzerine ateş eylediğini beyan ediyorlar. Bkz: BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 22.

Sahakian ise Ermeni kıyafetleri giyinmiş bazı gece bekçilerinin Ermeni mahallesinde dolaşp Ermenice bazı sözler söyleyerek patırtı çıkarttığını iddia etmektedir. Bkz: Sahakian, a.g.e., s., 347.

¹⁰⁹ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 23.

¹¹⁰ Verjine Svazlian, Ermeni Soykırımı: Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının **Hatıraları**, Gitutyun Yay., Erivan 2004, s. 133. Ayrıca Fitzmavrice raporunda Garmuç(Germüş) Köyü ile alakalı olarak şunları ifade ediyor: Bu havalide yalnız Garmuç namından bir Ermeni karyesi ahali si kitalden kurtuldu. Bu hal-u kalede vakıanın sebebi ise bir vech-i ati tezbir olunur. Müslümanlar Urfa Ermenilerine hücum eyledikleri sırada bir çok müsella Kürt ve Arap süvarileri Garmuç'a gelmişler. Ermeniler malik oldukları birkaç çadırı kurarak toplayabildikleri tüfenk vesaire ile mukavemet başlamış ve çadırlarda köyü himaye için Hükümet tarafından izam olunan asakir-i şahane ikamet ettiklerini mar'uzikr süvarilere bildirmiş olduğundan bunlar aldanıp Hükümet kendilerine mechul bir sebepten dolayı hakikaten Garmuç köylülerini himaye ediyor zannıyla avdet etmişlerdir. Biraz sonra Urfa me'murin-i mahalliyesinin Garmuç Ermenilerine silahlarını teslim etmeleri lüzumunu ihtar etmeleri üzerine bunlar mutecem'an urfaya gelerek Hükümet Ermenilerin katl edilmelerini arzu ettiği takdirde me'murin elinde bulunduklarından kendilerini hemen kal edebileceklerini ve fakat etraftaki müsella-ı Kürt ve Araplara karşı nefislerini himayeye yagane alet olan silahlarını teslim edemeyeceklerini ifade etmişlerdir. Bu Ermenileri henüz silahlarını teslim etmemiş ve fakat bunu için mabaliği kulliyeye vermeye mecbur olmuşlardır. Bkz: BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 41.

görülen yirmi Ermeni'nin teslimini istedi.¹¹¹ Aynı şekilde Müslümanlardan da ellerindeki silahların alınacağını, aksi takdirde kendilerini himaye edemeyeceklerini bildirdi.¹¹² Fakat Ermeniler silah ve suçluları teslim etmeyip Pazartesi saat bir buçuk iki civarında tekrar toplanıp çarşıya hücum ederek önlerine gelen her Müslüman'ı katl etmeye başladı. Bunun üzerine sayısız Müslüman Kürt ve Arap çarşıya gelerek Ermeni dükkânlarını yağmalamaya başladı.¹¹³ Mutasarrıf bu yağmaya izin vermedi ve Ermeni

---

¹¹¹ Verjine Svazlian'ın "Ermeni Soykırımı: Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Hatıralar"ı adlı eserinde görgü tanığı 1893 Urfa doğumlu Khaçer Hakob Ablaputyan Ermenilerden 1800 martini tüfeğin toplandığını itiraf etmektedir. Bkz: Svazlian **a.g.e.**, s. 97.

¹¹² Bayraktar, **a.g.e.**, s., 133.

¹¹³ Pazartesi günü olanlar ve sonrasında yaşananları Fitzmavrice raporunda şu şekilde ifade ediyor: Pazartesi birkaç Ermeni çarşıya çıkmaya cesaret ettiyse de bir çoğu yaralı ve kan ile mülemlenmiş halde hanelerine avdet etmişlerdir. Bir takım müselleh-ı Müslümanlar bunları takip ederek Ermeni mahallesine hücum etmişlerdir. Hıristiyanları katl edeceklerini bülent-avaz(yüksek sesle) ile beyan etmişlerdir. Müslümanların kendilerini katl edeceklerini gören Ermeniler kendilerini savunmaya karar vermişlerdir. Vuku bulan olaylarda İslam dan dört beş ve Ermenilerden yirmi yedi kişi telef olmuştur. Bkz: BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s. 24.

Pazartesi ve sonraki günlerde yaşananlar hakkında Sahakian'ın anlatımları çok daha farklı ve uzundur. Şöyle ki: Pazartesi sabahı Ermeniler Hükümetin isteği üzerine çarşıya gidip dükkânlarını açtılar fakat çok geçmeden silahlı Türklerin saldırısına uğradılar. Saldırıya uğrayanlar Ermeni piskoposluğuna sığındı ve olanları Hükümete bildirdi. Saat üç sularında Türkler Hükümet Konağının önünde toplandılar ve " Ermeniler Büyük Camiyi basıp bin beş yüz Müslümanları öldürdüler" diyerek herkesi provoke ettiler. Gece bekçileri biz devriye gezerken Ermeniler bize saldırdı dediler. Hükümet bunları kabul edip Redifleri göreve çağırdı. Türkler bu habere sevinmiş gibiydi. Binlerce Türk Redif olmadıkları halde Hükümet Konağına gitti. Hacı Kara Ağa adında bir adam Hükümet Konağın önünde *Muhammade salavat getirin, bugünleri dedelerimiz umuyordu ama onlara nasip olmadı, şükür Allaha bize nasip oldu*, diye bağırarak kalabalığı coşturuyordu. Saat dört gibi büyük bir kalabalık Ermeni mahallesine saldırdı ve toplam on girişinden Ermeni mahallesine girmeye başladılar. İlk kapı İbrahim Camiinin önünden, ikincisi Küpçüyan ve Genç Vanasian sokağından, üçüncüsü Mahdesi(Hacı) Kevork İmirzian sokağından, dördüncüsü Surp Minas sokağından, beşincisi Bıçakçı Meydanından, altıncısı Karakapçioğlu İsmail Ağa sokağından, yedincisi Masmana(Masmane) Kastelli sokağından, sekizincisi Su Meydanı Sokağından, dokuzuncusu Samsat Kapı sokağından ve onuncusu Tılfındır Tepesinden. Saydığımız bu mahallelerde oturan Ermeniler saldıranları görünce hemen kapıları kapatıp Ermeni mahallesinin iç kesimlerine çekildiler. Ermenilerin yeterince silahı vardı ve mahallerinin yüksekte olması onlara avantaj sağlıyordu. Türkler dört saat kadar uğraştılar ama Ermeni mahallesine giremediler. Bu durumdan ötürü daha da hararetleterek Tılfındır Tepesine çıktılar. Bu tepe Ermeni mahallesinin en yüksek ve açık kısmıdır. İlk girenler jandarmalar oldu ve Ermeniler bunlar devletin adamı diye geri çekildiler ve geçmelerine izin verdiler. Ermeniler sandılar ki jandarmalar onları korumak için gelmişti. Ama değil. Onlar saldıran Türklerin işini kolaylaştırmak için gelmişti.

Jandarma çavuş Dişi Kırık Hacı Muhammed martini elinde, yüksek bir yere çıkmış bir yandan gördüğü Ermenilere ateş ediyor bir yandan da " lo lo zu be, zu here, zu vegere(Kürtçe hey hey çabuk olun, çabuk gidin, çabuk dönün demek)" diye bağıırıyordu. Bunun üzerine Türkler mahallenin kenarında bulunan evleri talan etmeye başladılar ve iki yüz Ermeni'yi kestiler. Bir süre daha Ermenilerin ve diğer Hıristiyanların evlerini talan ettikten sonra daha fazla ilerleyemediler ve çarşıya doğru yürüdüler. Çarşıda beş altı saat içinde bin tane Ermeni dükkânını talan ettiler ve yüz binlerce liraya el koydular. Hatta zanaatkarların en hassas en kıymetli aletlerini ya çaldılar ya da kullanılmaz hale getirdiler. Çünkü Türk fedailerinin prensibi odur ki; Ermenilerin halihazırda elinde bulunanları almak

dükkânlarını yağmaladıkları için on beş Müslüman'ı tutuklattı.¹¹⁴ Müslümanların evlerini tek tek arayarak Ermenilere ait malları kendilerine verilmek üzere geri alıp çeşitli depolara kondu¹¹⁵.

Ermeniler çarşamba gecesi saat altıya kadar silah atmaktan geri durmadı ve aynı Ermenilerden yüzden fazla erkek ve kadın hükümete sığınmak istediğini bildirdi. Bu sırada Ermeni mahallesini kordon altına almış olan Hükümet bu Ermenilere yardım elini uzattı ve onları güvenli yerlere yerleştirdi. Geri kalan isyancı Ermeniler kordon altına alındı.¹¹⁶ Başlangıçta mutasarrıflığın isteklerine direnen ve ellerinde hiç tüfek tabanca olmadığını söyleyen Ermeniler, etraflarının sarıldığını görünce; önce 15 revolver ve 40 parça eski silah, üç gün sonra 600 eski tip silahı daha teslim etti. Ancak mutasarrıf ve kumandan martini tüfeklerin ve baskına karışan

---

yetmez, onların evini yıkmak(Evini yıkmak deyimi halen Urfa'da perişan etmek, mahv etmek anlamında kullanılır) için neleri varsa yok etmek gerekir.

Salı günü Karaboyun(Karakoyun) Mahallesine gelen vahşi Türkler yine saldırdı ama mahalleye giremediler. Gece saat ikiden sabah altı veya yediye kadar saldırılar sadece silah sesleri ile geçti. Çarşamba günü tekrar Karaboyun(Karakoyun) mahallesinden saldırdılar ama başarılı olmadılar. Hinkastelli, Tılfıtur, ve Tempı mahallelerinin Ermenilerini Türkleştirmek(Muhtemelen İslam dinini kabul etmek kastedilmekte) için Redif gezip şunları söylüyordu; *Kim Türk olursa hayatı, ırzı-namusu, malı güvende olur, Türkleşmeyenlerin başı gider ve malı yağma edilecek. Sultanın emri budur.* Böyle diyerek hem genç yaştaki hem yetişkin Ermenilerin başını beyaza sarıp kimini kışlaya kimini de Hükümet Konağına götürüyorlardı. Buna karşı koyanlara martiniyi doğrultup "Eğer Türkleşmezsen seni öldürürüm" diyorlardı. Bu şekilde Türkleşenlerin sayısı bin beş yüzü buldu. Aynı akşamüzeri her birine bir Türk ismi verildi.

Perşembe günü Türkleştirme işi Bıçakçı Meydanına kadar ulaştı ve Türkleşenler çatılarına beyaz bayrak astılar. Bu şekilde yüzlerce ev vardı. Bir süre sonra Türkleşenler kafalarındaki beyaz sarığı indirdi ama evlerindeki beyaz bayrak Aralık ayındaki ikinci kıyımaya kadar durdu. Perşembe günü Hükümet özel bir toplantı yaptı. Bu toplantıya Mihitaryen Ğoren(bir bölgede yaşayan Ermelerin dini lideri) de katıldı. Bu toplantıda şunlara karar verildi; 1) Hem Müslüman tarafın hem Ermeni Tarafın silahları toplanacak 2)Bir tanesi kaleye diğeri boş kuleye yerleştirilmek üzere iki tane top getirtilecek ve asayışı bozanlar millet farkı gözetmeksizin bombalanacak. 3) Bu kararlar süratle halka duyurulacak. Bu kararlar hemen uygulamaya kondu. Birinci maddeyle ilişkili olarak Ermeniler ellerinde ne martini ne de silah olmadığı cevabını verdi. Bunun üzerine Türkler, Ermeniler silahlarını vermezlerse biz de vermeyiz dediler. Mihitaryan Ğoren ve Amerikan misyoner Bayan Shattuck Sultana telgraf çekmek istedilerse de engellendiler. Emeni mahallesi kuşatılmıştı ve bu kuşatma kırk gün sürdü. Bu kırk günlük kuşatmanın sonunda Hükümet on iki Ermeni gencin isimlerinde oluşan bir listeyi Drecosa(Bir bölge Ermeni Kilisesinin bağlı bulunduğu birim, başında Episkopos bulur)'ya verdi. Onlara göre karakol baskınına sebebiyet veren kişiler bunlardı ve onları istiyordu. Hâlbuki bu zavallıların hiç bir şeyden haberi yoktu, hatta listede olaylar olunca Urfa'da olmayanların da isimleri vardı. Ermeniler bunu anlatmaya çalıştı ama Hükümet anlamak istenmiyordu ve sonra mecburen bu insanlar Hükümete teslim edildi. Ayrıca Ermeniler Hükümete verdikler söz gereği silahlarını toplayıp Hükümete verdi. Bir ay içinde toplam bin adet silah toplanıp Hükümete verildi. Ama Türklerin büyük bir kısmı silahlarını vermedi ve Hükümet buna göz yumdu. 16 Aralık Cumartesi günü Türkler tekrar saldırmaya başladı.

¹¹⁴ The New York Times 2 Şubat 1896

¹¹⁵ Fitzmavrice raporunda Ermenilere ait yedi yüz dükkân ve yüz doksan hanenin yağmalandığını iddia etmektedir. Bkz: BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s., 24.

¹¹⁶ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 107.

Ermenilerin teslimi isteğinde ısrar edince, 1200 adet silah daha getirdiler. Fakat ne olaya karışan Ermeniler ne de martiniler teslim edilmedi.

Ermeniler olaylara karışan suçluları ve martini tüfekleri teslim etmemekte direnince Ermeni Mahallesi kuşatma altına alındı. Kuşatma 28–29 Aralık 1895 tarihine kadar devam etti ve bu tarihte askeri birliklerce silahlarını teslim etmeyen Ermenilere tekrar müdahale edildi. Ancak müdahaleden önce Ermenilere bu direnmeden vazgeçilmesi söylendi ve direnişe katılmayacak Ermenilerin evlerine beyaz bayrak çekmeleri istendi.¹¹⁷ Fakat Ermeniler teslim olmak yerine direnmeyi seçince Urfa güvenlik güçleri Tıfındır Tepesinde toplanmış olan binlerce Müslüman'ı engelleyemedi. Arap, Kürt ve Türklerden müteşekkil büyük bir kalabalık Ermeni mahallesine saldırdı. Çarpışmalar öğleden sonra üç buçuk gibi sona erdi ve Müslümanlar geri çekildi. Ermeni Mahallesine gelen Müftü ve şehrin başka önde gelenleri Ermenilere artık güvende olduklarını ve Müslümanların Ermen mahallesinden çıkartıldığını bildirdi. Ayrıca Ermeni olmayan Hıristiyanların kendi kiliselerinde toplanmaları emredildi.¹¹⁸ 29

---

¹¹⁷ Fitzmavrice ve Sahakian canlarını kurtarmak için ihtida eden Ermenilerin ihtida ettiklerini göstermek için evlerine beyaz bayrak çektiklerini yazmaktadır. Bkz: Fitzmavrice raporu BOA. **HR. SYS**, nr, 2859/63 s., 27. Shakian, **a.g.e**, s., 365.

¹¹⁸ Bayraktar, **a.g.e**, s.134. 28-29 Aralık 1895 Tarihinde yaşananlar ile ilgili olarak Sahakian oldukça farklı ve abartılı bilgiler vermektedir. Şöyle ki: Ermeni mahallesi 28 Aralık 1895 tarihine kadar yaklaşık iki ay boyunca kuşatma altında kaldı. 28 Aralık Cumartesi günü Türk tarafında tekrar saldırı emareleri görüldü. Bunun üzerine Ermenilerin Urfa İdare Heyeti toplandı ve olanları Hükümete bildirdi. Bir süre sonra Mutasarrıf Paşa adına Abdülkerim Efendi geldi ve Paşanın selamını getirdi. Paşanın Ermenileri koruyacağı güvencesini verdi. Fakat daha Abdülkerim Efendi sözlerini bitirmeden çarşıda fırtına koptu. Türklerin saldırısı tekrar başladı. Çarşıdaki Ermenilere kıyıldı. Saldırganlar Tıfındır Tepesine doğru ilerledi. Ellerinde hançer, cennah(Urfaya özgü bir terim, ucu alt kısımlarına göre daha kalın olan bir metre boyundaki sopa. Genelde kavga için kullanılır), kılıç, balta vardı. Redifler de ellerinde mitralyöz ile saldıranlar arasında idi. Saat altı buçuk civarında patlamalar başladı. Saat sekizde Liva Paşa sekiz atlı ile beraber Tıfındır tepesine geldi. Ermeniler de umutlandılar ki bunlar kendilerini korumaya geldi. Hâlbuki bunlar saldırıyı engellemeye değil düzenlemeye gelmişlerdi. Türkler Liva Paşaya şu şekilde bağırırmaya başladılar: “Biz Rediflerin öncülüğü olmadan Ermeni mahallesine giremeyiz. Redifler bize öncülük etsin”. Liva Paşa ‘ ‘ Evlatlarım korkmayın, Ermenilerin yanında silah yok, ben hepsini aldım, yürüyün!’’ diye cevap verdi. Ama grup hala rediflerin öncülük etmesini istedi. Bunun üzerine Paşa her on adama iki redif verdi, kendisi bırakıp gitti. Bu arada Ulema Hoca, sukunet ve sabır vaazı ver şöyle dedi ; *Ey Müslümanlar kadınlara ve çocuklara dokunmayın, talan etmeye bakmayın. Sadece on iki yaşından büyük erkekleri kesin. Mümkün merteye herkes ilk önce kendi Ermeni ahbablarını bulup öldürsün. Bunun getirisi daha çoktur. Bir İsmail-i İslam on Ermeni öldürse cennete gider. Yüz Ermeni öldürse hem cennete gider hem kendisine kırk tane huri verilir hem sevdiklerini de cennete götürür. Onları öldürdükten bütün Ermeni malları ve kızları bizimdir.* Ondan sonra saldırı başladı. Genelde gruplar halinde saldırıyorlardı. İlk önce baltacılar evin kapısını kırardı sonra redif girip martini ile ateş ederdi. Sürekli salâvat ve tekbir getiriyorlardı. Hıristiyanların Allahına ve dinine küfür ediyorlardı. Kadınları oraya bura çekiştirip ziynet eşyalarını alıyorlardı. Her evin kedilerine ve tavuklarına bile gavur diyerek ateş ediyorlardı. Birçok evde kadınların ırzına geçtiler, sonra ağlayan bebeklerini kılıçlarla kestiler. Kılıçla

Aralık Pazar günü vuku bulan olaylar sonucunda bir çok Ermeni hayatını kaybetti. ¹¹⁹ Yeni olaylara meydan vermemek için Mutasarrıflık Pazartesi günü kırsalda yaşayan Arap ve Kürtlerin şehre girişini yasaklandı. Sonraki günlerde sahipsiz dul ve yetimlere günlük otuz dirhem tahinlik ekmek vermeye başladı. Ayrıca Amerikan Misyon Evindeki Ermeni yetimlere de günlük iki yüz adet ekmek verilmeye başlandı. Urfalı bazı hayırsever vatandaşlarda Amerikan Misyon Evindeki yetimler için erzak bağışında bulundu.¹²⁰

Olaylar boyunca Amerikan Misyon Evi ve bu kurumun yöneticisi Corinna Shattuck'un korunması için azami gayret sarf edildi. Öyle ki; 1 Şubat günü Müslüman ahaliden müteşekkil bir grup, içinde Müslümanları katleden bazı Ermenilerin saklandığı zannıyla misyon evine saldırdı. Bu

---

keserken “ Bu hınzır da büyüüp beylik isteyecek” derlerdi. İşte Satayal Seyyid Ahmed'in yaptığı bunlardı. Cumartesi günü böyle geçti. Ertesi gün 29 Aralık Pazar sabahı kolhanenin yanındaki kiliseye saldırı oldu. Hartzavizade Hüseyin Paşa saldırganların başında idi. Tek gayesi kilisede ezan okumaktı. Ezan okumak için kilisenin yüksek bir yerine çıktı. Ermeni gençler onu taşıyarak yere düşürdü sonra elindeki balta ile onu öldürdü. Kilise kadın ve çocuklarla beraber üç bin kişi vardı. Genç kızlar dışında herkes öldürüldü. Kızlar başka bir yere alındı. Saat dokuzsa Satayal Seyyid Ahmet Paşa, Hüseyin Paşa ve İran Konsolos vekili Ninsiyan Hacı Bekir Bey, Hacı Kamalzade, Hacı Mehmet Bekir Ağa ve Kürto Halibali adamlarıyla kiliseye geldiler sonrada Piskoposluğa geçtiler. Katliamlardan çok memnun görünüyorlardı. Saat on ikide katliamlar durdu. Bundan alan Ermenilerin hepsini bazı yerlere topladılar. Mesela; Milli Han, Muhammed Bey Hanı, Muyiddin Bey Hanı, Samsattur Kapısının Camisi, Kardeşler Camisi, Saray(Hükümet Konağı kastediliyor muhtemelen), Sakı Bey Tekkesi, Baba İbrahim(Balıkli Göl) Camisi, farklı Türklere ait evler ve asker kışlası. Dört bin beş yüz evden oluşan Ermeni mahallesini boşaltılar ve yukarda saydığımız yerlere götürdüler. Zaten Ermeni Mahallesi iki gündür talan ediliyordu. Kalan Ermenileri de mahalleden boşaltınca, Türkler gelip sahipsiz kalan evleri tamamen soydular. 30 Aralık Pazartesi sabahı Hükümet ölülerini gömdürmek için günlüğü yedi kuruştan adamlar tuttu. Bu adamlar Ermenileri toplu halde gömmek için büyük ve derin çukurlar kazıyorlardı. Hükümet ölülerini gömmek için tuttuğu işçileri dört gün boyunca çalıştırdı ve toplam sekiz bin lira para verdi bu adamlara. Ermeniler dokuz farklı çukura gömüldü. Bunlar; 1) Urfa'nın batı surların üstünde Çintiyan Vicapanyan sokağının başında bulunan altmış metre derinliğindeki çukuru tamamen doldurdular. Üstüne de yanındaki binayı yıkıp molozlarla kapadılar. 2) Bu birinci mevkiye yakın batı surunun iç kısmındaki mağarayı doldurdular. 3)Bu mağaranın önünde bulunan Hacı Saatyel Efendinin evinin avlusunda açılan büyük çukur. 4) Dağlar Kapısının bitişiğinde özel olarak açılmış çukurun içine. 5 ve 6) Milli Köprüye bitişik iki büyük çukurun içine. 7) Milli Köprü'nün güneyindeki ona bitişik mağaranın içine. 8 ve 9) Kilisenin avlusunun içine açılan çukurlara. Sonraki günlerde olay yavaş sona erdi. Ermeniler Evlerine geri dönmeye başladı. Hükümet Ermeni dul ve yetimlere günlük otuz dirhem tahinli ekmek vermeye balladı. Bakınız Shakian, a.g.e., s., 351-371.

¹¹⁹ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s., 37. Fitzmavrice hazırladığı raporda ölen Ermeni miktarı için sekiz bin rakamını vermektedir. Ölen Türkler hakkında hiç bir bilgi vermeyen Fitzmavrice aynı raporun başka bir sahifesinde ölen Ermeni vatandaşlar için yüz yirmi altı Ermeni ailesinin kaffesi demektedir. Demek oluyor ki yüz yirmi altı Ermeni aile sekiz bin adet Ermeni birey yapıyor. O halde bir Ermeni aile yaklaşık olarak altmış üç kişiden ibaret. Bu çelişki bile Fitzmavrice'in raporu hazırlarken nasıl bir mübalağa yaptığını göstermeye yetiyor. 17 Şubat 1896 tarihli The New Times York Gazetesi bu sayıyı Urfa Amerikan Misyon Evi yöneticisi Corinna Shattuck'a dayandırarak üç bin beş yüz veya dört bin olarak vermektedir.

¹²⁰ Davenport, a.g.e., s., 343.

sırada Hükümet Konağında görevli altı Türk memur, Bezak Efendi, Said Efendi, Mustafa Efendi, Hasan Efendi, İsa Efendi ve Duran(Durak) Efendi gelip saldırgan kalabalığa bu kurum içinde komiteci olmadığını, sadece yaralı bazı Ermenilerin bulunduğunu anlattı. Ancak kalabalık içeri girmekte direnince bu kişiler silahlarını çekip burayı hayatları pahasına koruyacaklarını bildirdi. Bunun üzerine kızgın kalabalık geri çekildi. Daha sonra bu kişilerin ismi misyon yöneticisi Corinna Shattuck'un Amerika'ya gönderdiği bir mektup sayesinde ‘ Bu Türkler Kahraman’ başlığı altında 24 Şubat 1896 tarihli *The New York Times* gazetesinde yayınlandı.¹²¹

Olaylardan 15 gün sonra yağmalanan Ermeni mallarının sahiplerine iadesi için Ferik Ahmet Lütfi Paşa Urfa'ya geldi ve bir komisyon kurdu. Daha önceden Müslümanların evlerinden toplanmış olan Ermenilere ait çeşitli eşyalar Ermeni Kilisesinin avlusunda biriktirildi. Sonra Ermeni kadınlar getirilerek İncil'e el bastırılıp yemin ettirildikten sonra malları seçmeleri istendi. Fakat aynı mala birden fazla sahip çıktı ve tartışmalar yaşandı.¹²²

III. Birecik Olayları

1895 yılında Birecik 1400 haneden oluşmaktaydı. Bu hanelerin 240 Hristiyan'dı. Hristiyan haneleri 130 Ermeni, 65 Rum Katoliği ve 45 Protestan haneden ibaretti.¹²³ Bu cemaat Müslümanlar gibi dinlerini özgürce yaşayabilmekte, rahat ve huzur ortamında hayatlarına devam etmekteydi. 1895 yılı Aralık ayı başlarında Urfa ve Cebbeyn'de¹²⁴ çıkan Ermeni-Müslüman çatışması Birecik'e de sıçrayınca, iki millet arasında gerginlik ortaya giderek tırmanmaya başladı. Birecik jandarmasının yaptığı aramada bazı Hristiyanların üzerinden siyasi fesat güden bazı evraklar bulundu.¹²⁵ Civar yerlerden Hristiyanların Müslümanlara karşı top yekûn bir savaş içinde oldukları haberleri geldikçe Birecikli Müslümanlar da beraber yaşadıkları Hristiyanlara karşı kin ve nefret duymaya başladı. Öyle ki iki toplum gizliden gizliye kendini savunma hazırlıkları yaparken, çatışmayı ateşleyecek bir kıvılcım bekleniyordu.

¹²¹ *The New York Times* 24 Şubat 1896.

¹²² Sahakian, a.g.e., s., 371.

¹²³ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 10.

¹²⁴ O sıra Halfeti ve Cebbeyn köyleri Rumkale kazasının merkezini oluşturuyordu.

¹²⁵ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 2.

Hıristiyanlar gergin ortamın farkında olduklarından Kasım ve Aralık ayları boyunca evlerinden dışarıya çok az çıktılar, çıkmak zorunda kaldıkları zamanda kılık değiştirdiler. Son iki ay zarfında bazı Müslümanlar Ermeni mahallesine hücum etmek istedilerse de jandarma ve bazı hayırsever vatandaşlar tarafından engellendiler.¹²⁶

Gerginliğin artması üzerine Aralık ayı başlarında Binbaşı Tahsin Bey Komutasında Rumkale rediflerinden oluşan bir tabur tedbiren Birecik'e geldi. Aynı ayın sonlarına doğru Birecik kaymakamı Hıristiyan tebaadan silahlarını teslim etmelerini aksi takdirde hükümet tarafından himaye edilmeyeceklerini belirtti. Bunun üzerine Hıristiyanlar evlerinde bulunan bir takım tabanca hançer vb. silahları hükümet konağına teslim ettiler.¹²⁷

Nihayet 1896 yılı Ocak ayın birinci günü sabah dokuz sularında Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında vuku bulan bir tartışmadan dolayı Müslümanlardan beş, Ermenilerden yirmi kişi öldü.¹²⁸ Bunun üzerine toplanan Müslümanlar topluca Ermeni mahallesine saldırdı. Gün batımına kadar süren çarpışmalar sonucunda yüz elli Hıristiyan öldü, altmış da yaralandı.¹²⁹ Hıristiyan tebaanın çoğunluğunu oluşturan Ermenilerin çoğu canlarını kurtarmak için Müslüman ahabplarının evlerine sığındı, Müslümanlar da zaman zaman saldırgan kalabalıkla yüz yüze gelme pahasına Ermeni dostlarını korudu.¹³⁰ Müslümanların kendi dindaşlarına saldırmayacağını düşünen bazı Hıristiyanlar ihtida ettiklerini ilan etti. Bazıları damlara çıkıp başlarına beyaz tülbent bağlayıp Müslüman olduklarını yüksek sesle ilan etti. Bunun üzerine Müslüman kalabalık Hıristiyanların düşündüğü gibi geri çekildi.¹³¹

Sonraki haftalarda kabul ettikleri yeni dinlerinde samimi olduklarını ispat etmek isteyen Hıristiyanların bazıları sünnet olup kendilerine ikinci birer eş aldılar. Kiliselerini camiye dönüştürüp adını da Sultan Anbulhamid'e istinaden "Hamidiye Camii" koydular. İhtida eden kişiler

¹²⁶ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 2.

¹²⁷ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 2.

¹²⁸ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 6. 1896 yılında olaylarını araştırmak için kurulan komisyonun üyelerinden İzmir Konsolosu Fitzmavrice, hazırladığı raporda Müslümanların Ermeni mahallesine yağma için saldırdığını ve Ermenilerin direnmesi üzerine sadece bir Müslüman'ın öldüğünü belirtmektedir.

¹²⁹ *The New York Times* gazetesinin 5 Ocak 1896 tarihli haberine göre ölen Hıristiyan sayısı 900'dür.

¹³⁰ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 6.

¹³¹ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 5.

cemaat liderleri vasıtasıyla “islam ile müşerref olduklarını” telgraf ile Saray’a bildirdi ve kendilerine “ Atiye-i Seniye-i Hazret-i Padişah-i” olmak üzere yüz Osmanlı lirası ihsan edildi.¹³²

Şunu belirtmek de fayda var ki; Hıristiyanlar, Müslümanların kendilerini ölümle tehdit edip ihtida etmeye zorladıkları için değil, çıkan olaylar sırasında kendi canlarını kurtarmak için kendi rızalarıyla ihtida ettiler. Ancak bu kişiler Şubat 1896 tarihinde olayları araştırmak için gelen komisyonun Hıristiyan üyesinin teşvikiyle¹³³ sadece zahiren Müslüman olduklarını, canlarını kurtarmak için ihtida ettiklerini, aslında asli dinleri olan Hıristiyanlığa geçmek istediklerini ancak kendilerini güvende hissetmedikleri için Müslüman göründüklerini beyan ettiler.¹³⁴

IV. Birecik Komisyonu

1894 yılının ilk çeyreğinden itibaren önce Sason sonra Anadolu’nun bir çok yerinde Müslüman ve Ermeniler arasında vuku bulan çatışmalar Ermenilerin hamisi rolünü benimsemiş Avrupa devletlerince Osmanlı devletine baskı yapma aracı olarak kullanıldı. Özellikle İngiliz parlamentosunda Ermenilerin güçlü yandaşları vardı ve Lord Salisbury’e Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermenilere yönelik yeni reformlar uygulaması için baskı yapıyorlardı.¹³⁵ 1895 yılından itibaren Anadolu’nun birçok yerinde Ermenilerin ölüm yada Müslümanlığı kabul etmek arasında tercih yapmak zorunda bırakıldıkları ve binlerce Ermenin canını kurtarmak için ihtida ettiği ve ihtida etmeyen binlerce Ermeni’nin de Müslüman Arap, Kürt ve Türkler tarafından katledildiği haberleri Avrupa basınında oldukça yoğun bir şekilde yer almaya başladı.¹³⁶ Sonuç olarak önce İngiltere sonra Fransa ve Rusya Sultan Abdulhamid’e Doğu Vilayetlerinde yeni ıslahatlar yapması

¹³² BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 8.

¹³³ Komisyonun Hıristiyan üyesi İzmir İngiliz Konsolos vekili Fitzmavrice İstanbul İngiliz büyük elçisi Phlip Currie’e yazdığı özel bir mektubunda “ İhtida eden Birecik Ermenilerini, yeniden Hıristiyan olmaya ve Padişah’tan söz verdiği korumayı talep etmeye ikna ettiğini belirtmektedir. Bkz: G.R. Berridge, Gerald Fitzmavrice (1865-1939), Chief Dragoman of The British Embass in Turkey, University of Leicester Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2007, s., 30.

¹³⁴ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 5

¹³⁵ G.R. Berridge, **Gerald Fitzmavrice (1865-1939), Chief Dragoman of The British Embass in Turkey**, University of Leicester Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2007, s., 23.

¹³⁶ Konuya ilişkin yüzlerce habere rastladık. Sadece Urfa ilgili bazı haberler için Bkz: The New York Times 2 Kasım 1895, 8 Ekim 1895, 2 Şubat 1896, 16 Şubat 1896, **The Times** 13 Haziran 1896; **The Record Union** 18 Kasım 1895.

ve 1878 Berlin Muahedesinde yapmayı taahhüt ettiği ıslahatları da uygulamaya koyması hususunda baskı yapmaya başladı.¹³⁷

Sonraki kış Halep vilayetine yakın yerlerde yeni Müslüman-Ermeni çatışması haberleri tekrar basında yer almaya başlayınca başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler İstanbul'daki Büyük Elçileri vasıtasıyla Sultan Abdulhamid'e Ermenilerin korunması için önlemler almasını talep etti. Sultan Abdulhamid ise ihtidaların samimiyetinde şüphe duyduğunu ve bu olayların Müslümanların, Ermenilerin isyan ve tahrikine karşı doğal bir tepkisi olduğunu bildirdi.¹³⁸ İngiliz ve Fransızların baskılarından kurtulmak isteyen Sultan Abdulmadid, Ocak 1896'da İngiliz Büyük Elçisi Philip Currie'ye güvendiği bir kişiyi, iki Omsalı memuruyla birlikte görevlendirip bir komisyon kurmayı ve olayları araştırmayı teklif etti.¹³⁹ İngiliz Büyük Elçisi, bu teklifi seve seve kabul etti ve bu iş için İzmir Konsolos vekili Gerald Fitzmavrice'i görevlendirdi. Komisyonunda yer alacak iki Osmanlı memuru ise Halep Muhasebecisi Ali Rıza Efendi ve Halep Hukuk Mahkemesi Reisi Mustafa Efendi idiler.¹⁴⁰

Peki, Philip Currie neden Fitzmavrice'i seçmişti. Olay yerine yakın şehirlerde görev yapan birçok İngiliz konsolos veya konsolos vekili varken neden İzmir gibi olay yerinden oldukça uzak sayılabilecek bir yerde görev yapan Fitzmavrice'e tevdi edilmişti bu görev? Bu sorunun cevabı Fitzmavrice'in geçmiş kariyerinde yatmaktadır. Zira Fitzmavrice 1891 yılından beri çeşitli süreler boyunca önce Van sonra Erzurum ve Trabzon konsolosluklarına vekalet etmişti. Ocak 1893'te Erzurum'da ortaya çıkan "Yafta Hadisesi"nden¹⁴¹ dolayı hüküm giyen Ermenilerle yakından ilgilenen Fitzmavrice aynı yıl Phlip Currie'ye Ermeni Meselesi ile ilgili ilk

¹³⁷ Berridge, a.g.e., s., 24.

¹³⁸ Berridge, a.g.e., s., 24.

¹³⁹ **The Times** 13 Haziran 1896.

¹⁴⁰ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s., 1.

¹⁴¹ 1891 yılından Ermeni Komiteleri tarafından Erzurum ve Ankara başta olmak üzere Anadolu'nun bir çok şehrinde cami duvarları dahil görünebilecek her yere Abdulhamid aleyhtarı ve ayrılıkçı posterler asılıyor. Osmanlı kaynakları bunlara Yafta veya Hezayanneme diyor. Ermeni komitelerinin astığı bu yaftaların birinde şunlar yazıyor; *Osmanlılar! İslam dinini nefret edilir hale getiren ve Osman'ın kutsal tahtını kirleten zalim hükümdar Abdülhamit'in son günleri yaklaşıyor. Gayri resmi bir şekilde gasp ettiği tahtını sürdürebilmek için aziz anavatanımıza zarar vermek ve yıkmak için bu zalim tarafından akıtılan intikam kanının çığlıkları göklere yükseldi. İntikam anı gelmiştir. Milyonlarca Müslüman'ı yöneten büyük bir güç sizlerin yardımına geliyor. Cesaretli Olun!* Bu yaftada (bildiride) bahsedilen "milyonlarca Müslüman'ı yöneten büyük güç" olarak tarif edilen ülke İngiltere'dir. Yafta olayı için Bkz: Ahmet Kolbaşı, **1892-1893 Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları** (Yafta Olayı), Kayseri, 2005.

raporunu göndermiş ve 1895'te İzmir Konsolos yardımcılığına atandığı için bölgeden henüz ayrılmıştı.¹⁴² Bu yüzden Fitzmavrice, bu komisyon için en iyi seçimdi.

Komisyonun iki Osmanlı memuru Ali Rıza Efendi ve Mustafa Efendi Birecik'e 17 Şubat 1896 tarihinde Fitzmavrice ise onlardan sekiz gün sonra yani 25 Şubat'ta vardı. Fitzmavrice bu durumdan pek hoşnut olmayıp, refiklerine kendisinden evvel Birecik'e gelmelerinin suizanna sebep olacağını söylemesi üzerine, Ali Rıza ve Mustafa Beyler kendisinin Birecik'te olduğunu zannettiklerini bu yüzden erken geldikleri söylediler. Fitzmavrice, Philip Currie'ye gönderdiği ilk mektuplarda Birecik Memurları tarafından iyi karşılandığını, Kasım ve Ocak ayındaki olaylarda şehrin önde gelen bazı Müslümanlarının, Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar başlayınca Ermenileri saldırılardan korumak için çaba sarf ettiğini ve bazı Ermenilerin Müslüman ahabpların evine sığındığını bildirdi.¹⁴³

Komisyonun ilk işi soruşturma için izlenecek yolu belirlemek oldu. Ali Rıza ve Mustafa Beyler ihtida eden bütün Hıristiyanları uygun bir yerde toplayıp kendilerine "kendi arzu-i vicdanileri" ile ihtida edip etmediklerini sormayı teklif etti. Fitzmavrice ise ihtida edenlerin kendi hissiyatlarından emin olmadıklarını (veyahut kendilerini güvende hissetmediklerini) bu nedenle itikad-ı hakikiyelerini ifade edemeyeceklerini ileri sürerek bu teklifi ret etti. Nihayet, hep beraber Ermeni mahallesine gidip Ermeni ileri gelenleri ile soru-cevap şeklinde konuşmayı kararlaştırdılar. Ayrıca, her bir üyenin tek başına soruşturma yapma hakkına haiz olduğu da kararı alındı.¹⁴⁴

Komisyon üyeleri ihtida etmiş olan Gregoryan cemaati adına eski ismiyle Haçık Efendi yeni adıyla Mehmet Şakir Efendi ve eski adıyla Abos Efendi yeni adıyla Şeyh Muslim Efendi ile Katolik cemaati adına ise eski adıyla Hacıbekuzan Efendi yeni adıyla İbrahim Efendi ile görüştü. Hıristiyan liderler açıkça yaşanan son olayların canları için endişelenmelerine neden olduğunu ve bu yüzden Müslüman olduklarını anlattılar. Ayrıca barış ve sükunet ortamı sağlanıncaya kadar eski dinlerine dönmeyeceklerini ve ihtida ettikten sonra camiye çevirmiş oldukları kiliselerini tekrar kiliseye çevirmeyeceklerini belirttiler. Daha sonra bu

¹⁴² Berridge, a.g.e., s., 19.

¹⁴³ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s., 1. Ayrıca Bkz: Berridge, a.g.e., s., 26.

¹⁴⁴ BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s., 9.

kişiler komisyonun hazırlamış olduğu bir raporu imzaladı. Raporunda “*Hıristiyan cemaati dinlerini değiştirmek için herhangi bir baskı veya tehdide maruz kalmamıştır ancak çıkan olaylardan duydukları korku nedeniyle ihtida etmişlerdir*” yazıyordu. Komisyon 28 Mayıs’ta Halep Valisine bu ihtidaların nedeni hakkında ne düşündüğünü sorduğunda ise Vali; *Sırf muhafaza-i hayat maksadına müsteniddir* diye cevap verecekti.¹⁴⁵

Komisyon üyeleri ile ortak yürüttüğü soruşturmalardan tatmin olmayan Fitzmavrice, gerek Birecik gerek Urfa’da bulunduğu süre zarfında komisyonun bağımsız olarak tek başına da soruşturmalar sürdürdü. Bu soruşturmalarda Müslümanlardan çok Ermeniler ile konuştu. Onların ve bölgedeki Misyonerlerin dediklerini gerçek addedip İngiliz Büyük Elçisi Philip Currie’ye binlerce Ermeninin zorla Müslümanlaştırıldığını, binlercesinin katledildiğini anlatan mübalağalı raporlar gönderdi.¹⁴⁶ Yazdığı raporlar Philip Currie vasıtasıyla önce İngiltere Başbakanı Lord Salisbury’ye sonra da tüm Avrupa basınına yansıdı. Dolayısıyla 1896 yılında Avrupa basınında Osmanlı Devleti ilgili en çıkan haberlerin çoğu Ermenilerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da zorla ihtida ettirildikleri ve katledtiklerine dair idi.¹⁴⁷

10 Martta Urfa’ya, 23 Martta Adıyaman’a ve 26 Martta Besni’ye ulaşan Fitzmavrice bölgede bulunduğu süre zarfında olayları araştırmaya gelen bir araştırmacıdan çok ihtida eden Ermenileri tekrar Hıristiyan olmaya ikna etmeye çalışan bir misyoner gibi çalıştı.¹⁴⁸ Ermenilere sultanın vaat

---

¹⁴⁵ Selim Deringil, **The Armenian Question Is Finally Closed”: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897**, *Comparative Studies in Society and History* 2009, say., 51, cilt, 2, s., 344–371.

¹⁴⁶ 1895 yılında Urfa’da bulunan Amerikan misyoner Corinna Shattuck’ın Urfa olaylarını anlatan ve *The New York Times* gazetesinde yayınlanan mektubu ile Fitzmavrice’in raporunda anlattıkları ile büyük benzerlik vardır. Corinna Shattuck’ın mektubu için bakınız: **The New York Times** 17 Şubat 1896. Aynı mektup için bkz; Davenport, **a.g.e.**, s.140.

¹⁴⁷ Bazı haberler için bkz: **The New York Times** 2 Kasım 1895; 8 Ekim 1895, 2 Şubat 1896; 16 Şubat 1896; **The Times** 13 Haziran 1896; **The Record Union** 18 Kasım 1895. Bu haberlerden ilhamla Urfa ve Birecik’te Hıristiyanların sırf inançları yüzünden katledildiklerini hatta Müslümanların, Hıristiyanları dini bir vecibe gereği katlettiğine dair yazılmış hikâyeler de vardır. Bu hikâyelerin inanılması en güç olanı Lord Kirnoss’a aittir. Lord Kirnoss, “*The Ottoman Centuries- The Rise And The Fall Of The Turkish Empire*” adlı eserinde, Urfa’da elleri ve ayakları bağlı yüzlerce Ermeni’nin Kuran’dan ayetler eşliğinde başlarının kesildiğini anlatmakta ancak bu bilgiyi nereden aldığına dair hiçbir kaynak göstermemektedir. Bkz: Lord Kirnoss, **The Ottoman Centuries- The Rise And The Fall Of The Turkish Empire**, Sender Yay., İstanbul, 1977, s. 160.

¹⁴⁸ 1865 yılında İrlanda’da koyu Katolik bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Firtzmaurice on yedi yaşına kadar Misyoner olmak için kiliside dini eğitim almış ve

ettiği ıslahatları uygulamasını talep etmeleri hususunda telkinlerde bulundu. Nihayet, bu telkinler sayesinde Birecik'te ihtida eden Ermenilerin neredeyse hepsi Hıristiyanlığa geri döndü ve camiye çevrilmiş olan Ermeni kilisesi tekrar kiliseye dönüştürüldü.¹⁴⁹

B. 1915 URFA ERMENİ OLAYLARI

Urfa sancağı, iç asayişin korunması ve Ordunun harekâtını esenlik içinde sağlaması için buldukları mahallerden çıkarılan Ermenilere iskân bölgelerinden biri olarak tayin edilmişti. 1895–96 yıllarındaki acı olaylarından sonra Müslüman ve Ermeni ahali arasındaki ilişkiler hâlâ eskisi gibi olmamıştı. Geçen yirmi senelik süre zarfında Urfa Ermenileri geçmişte yaşananlardan ders çıkarıp yıllardır huzur ve refah içinde yaşadıkları Osmanlı Devletine daha çok sadakat ile bağlanacakları yerde bu geçen süreyi teşkilatlanmak ve ihtilal hazırlıkları yapmak için geçirdiler. 1915 Urfa Ermeni İsyanının çıkmasına tek sebep şüphesiz Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma hayalleridir. Fakat onları bu hayalin peşinde koşmaya iten tek sebep bağımsız bir devlet kurma arzusundan ziyade Batılı Devletlerin onların üzerindeki politikalarıdır. Başta Papazlar olmak üzere, misyoner ve komitecilerin elinde yoğrula yoğrula Urfa Ermenileri, memleketine bağlı bir halk olmaktan çıkıp komitelerin tekinleriyle hareket eden bir kitleye dönüştü. 1914'te I. Dünya Savaşını kendilerinin beklediği fırsat gibi gören diğer bölgelerde yaşayan Ermeniler gibi Urfa Ermenileri de Doğudan Rusların Güneyden ise İngilizler'in yaklaşmakta olduğu ve sonunda Urfa'ya varacakları düşüncesinden hareketle 1915'te İsyan ettiler.

I. Olayların Nedenleri

Urfa İsyanına neden olan pek çok etken vardır. Ancak bunların hiçbirinde Urfa'daki Müslüman ahalinin ya da Hükümet görevlilerinin katkısı yoktur. Aksine Urfa ahali Mayıs ayı ile birlikte şehre varmaya başlayan Tehcir Kafilelerine yardım eli uzatmış Ermenilere karşı herhangi bir kötü muamelede bulunmamıştır. Urfalı birçok Müslüman aile kimi zaman aç olan tehcir kafilelerini doyurmuş kimi zaman üst baş vermiştir. Ancak Müslümanların bu iyi niyeti Ermeni komşularının isyan etmesini

---

1882'de Kiliselere Misyoner yetiştiren Black Rock okulundan Papaz Cübbesini giyerek mezun olmuştur. Bkz: Berridge, **a.g.e.**, s., 2.

¹⁴⁹ Berridge, **a.g.e.**, s., 30.

önlemeye yetmedi. Urfa Ermenilerinin isyan etmesine etki eden nedenler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

a. Propaganda Faaliyetleri

Urfa'da pek çok Ermeni genci Fransa ve Amerikan okullarında eğitim aldıktan sonra yine bu devletlerin yardımıyla bu devletlere gönderilip tahsillerine devam etiler. Bu kişiler tahsillerini tamamlayıp geri döndüklerinde Urfa'daki Ermeni okullarında öğretmen olarak istihdam edildiler. Bu kişiler Amerikan, İngiliz ve Fransız propagandacısı kesilerek Ermeni çocukların beyinlerini yıkadılar. Ermeni gençlerin kafaları "İstiklal" fikriyle doldurdular. Böylece Urfa Ermenileri kanunlara saygılı memleketine bağlı bir toplum olmaktan çıkıp bu telkinlerle yetişmiş, isyan için devletin zayıf bir anını gözleyen bir kitleye dönüştü.¹⁵⁰ Ermenileri yaptıkları propagandalarla kendilerini mazlum, masum, mağdur ve günahsız gösterirken, Türkleri barbar, zalim ve gaddar olarak tanıtmaya büyük özen göstermişlerdir. Avrupa basınında uydurma ve hayali katliam haberleri yayınlamışlar, dünya kamuoyunu daima yanlarında tutmaya çalışmışlardır. Batılı devletler de yalan olduğunu bile bile bu masalları Osmanlı Devletine bası yapmak için kullanmışlardır. Kimi zaman Ermenileri desteklemişler ve onları kendi milli menfaatleri için kullanmışlardır.¹⁵¹

Ermeni Komitecilerin diğer bir propagandaları da halkı şaşkırtmak ve hükümetin resmi tebliğleri hakkında onlarda şüpheler uyandırarak onlarında isyana manen iştirakini sağlamak için el altından çalışmalarıdır. Uydurma ajans haberleri ile halkı tedirgin etmeye çalışmışlardır. Nitekim yakalan bir komitecinin üzerinde bulunan uydurma bir haber buna güzel bir örnektir. Burada, *Almanlar Fransız hududundan sürülmüştür. Savaşın iki üç haftaya biteceği sanılmaktadır*, denilmesi propagandaların ne surette yapıldığının delilidir.¹⁵²

---

¹⁵⁰ BOA. HR. SYS 2883/4_3

¹⁵¹ Ergünöz Akçora, **Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu**, XI. Türk Tarih Kongresi, TTK Basım Evi, Ankara, 1994, s., 1763.

¹⁵² BAO. HR. SYS. 2883/4_3

b. Urfa'daki Ermeni Komitelerin Faaliyetleri

Meşrutiyetin ilanından beri Ermeni Daşnak ve Hıncak Komitelerinin Urfa'da aktif gizli örgütleri vardı. Daşnak, örgütüne mensup Mgrdich Yodnaghperian¹⁵³, Kirakos Derdzakian ve Karapet Kardashian gizli bir örgüt kurup Urfa isyanı için para ve silah toplamaya başladılar. Özellikle 1909 Adana Ermeni Olaylarında sonra bu örgüt faaliyetlerini artırıp Urfa Ermenilerini İsyan etmeye ikna edebilmek için her türlü gayreti sarf etti. Bunun için silahlı direnişe karşı olan Urfa Apostolik Kilisesi Papazı Vardepet Artavazd Kalenderian'a baskılar yaptılar. Başlangıçta bu komiteye direnen Kalenderian, örgüt üyelerinin kendi taraflarına daha fazla silahlı mücadele yanlısı toplamayı başarınca baskılara direnemedi ve isyana yeşil ışık yaktı.¹⁵⁴

c. Patrikhane Ve Ermeni Din Adamlarının Faaliyetleri

1895 yılındaki Urfa isyanında suçlu görülerek Trablusgarp'a sürülen Meşrutiyetin ilanından sonra affedilerek Türkiye'ye dönen Protestan papaz Sogomon Akkelian İstanbul Emeni Patrikhanesi tarafından Urfa'ya gönderilmişti. Bu şahıs her fırsatta hükümetin icraatlarını tenkit etti, kilise de ayin zamanlarında eline bir mavzer alarak Ermeni Milletini kurtaracak yagâne vasıtanın bu olduğunu ilan ederek, herkesin gelirinin dörtte biri kadarı ile silah alması gerektiğini bunun milli bir vazife olduğunu söyledi. Ayrıca Ardahan'ın fethine denk gelen bir günde kilisede bugünün Ermeni Milleti için ağlanacak bir gün olduğunu, Müslüman ahalinin sevincine iştirak eden Ermenilerin vatan haini olduğunu söyleyerek onlara Türk düşmanlığı aşılamaktan geri durmadı.¹⁵⁵

Süryani Kilisesi papazı Ephraim Jernazian ise isyanın hazırlık safhasında Mıgırdich ve çetesine casusluk yapıyordu. 1914'te Urfa'ya gelen Jernazian gerçekte Maraş doğumlu bir Ermeni Protestandı. Ermeni olmasına karşın Jernazian, Urfa Süryani cemaatinin ricası üzerine geçici olarak Süryani Kilisesinde papazlık görevini yürütüyordu. Bu durumdan habersiz Urfa Harp Divanı(Askeri Mahkemesi) Jernazian'ı iyi derecede İngilizce ve

---

¹⁵³ Urfa İsyanın lideri olacak olan Mıgırdich Yodnaghperian hakkında ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁵⁴ Carlos Bedrossian, **Armenian Tignarakert/Diarbekir and Edessa/Urfa**, Ed. Richard Hovannissian, Mezda Publishers, California, 2006, s.,473.

¹⁵⁵ BAO. HR. SYS. 2883/4_4.

Fransızca bilmesinden dolayı ve Süryani olduğu zannıyla 5 Nisanda silah araması esnasında Ermeni mahallesinin toplanan bir takım evrakları çevirmek üzere görevlendirdi. Ele geçen dokümanları çevirmek üzere her gün Hükümet binasına giden Jernazian, orda duyduğu ve öğrendiği her şeyi geceleri Mgrdich'a iletliyordu. Belgeleri çevirirken ise Urfa'daki Ermeni İhtilal Komiteleri ve isyan hazırlıkları ile ilgili olanları saklayarak Hükümetin Komitecileri bulmasını uzun bir süre geciktirdi.¹⁵⁶

Yukarda bahsettiğimiz gibi Apostolik Kilisesi Papazı Vardapet Artavazd Kalenderian ise başlangıçta Hükümetin emirlerini yerine getirmenin Ermeni Milleti için en hayırlısı olduğunu düşünüyordu. Daha sonra O da Mıgırdich ve çetesine katılarak isyanda aktif rol aldı.

d. Yabancı Misyonerlerin Faaliyetleri

1915 yılında Urfa'da bulunan başlıca kuruluşlar, Leslie'nin yönetimindeki Amerikan Misyon Kuruluşu ve Bruno ile Franz Eckart kardeşlerin idaresindeki Alman Kuruluşları idi. Amerikan Misyon Binaları bir demircilik atölyesi, bir okul ve okula ait binalar ile bir yetimhaneyi ihtiva ediyordu. Alman Kuruluşları ise Masmame olarak bilinen Alman Halı Fabrikası ve Alman Yetimhanesinden ibaretti. Ayrıca Alman Doğu Misyonu'na ait bir Alman Hastanesi de vardı. Alman halı fabrikası ve yetimhanesi Bruno ve Franz Eckart kardeşler yönetiminde iken, yetimhane İsviçreli Andreas Vischer idaresinde idi. Hastane ise Alman Jakob Kunzler adına kayıtlı idi. Bruno Eckart, isyan başladığı zaman fabrikada çalışan Ermeni işçileri silahlandırdı, isyan sürecinde abisi Franz Eckart'tan Hükümetin hareket tarzı ile ilgili öğrendiklerini Ermenilere bildirdi.¹⁵⁷ Kunzler ise İsyana başlamadan evvel Apostolik Kilisesi Papazı Kalenderian'ın isteği üzerine Halep'e gidip buradaki Alman, Avusturya ve Amerikan Konsoloslarına Ermeniler ilgili haberler ilettiler.¹⁵⁸ Leslie ise idaresi altında bulunan Amerikan Kuruluşlarına ait demircilik atölyesinde çok sayıda el bombası, mermi ve su borularından toplar imal edilmesine göz yumarak Ermenilerin isyan hazırlıkları yapmasını sağladı.¹⁵⁹ Hatta isyan

¹⁵⁶ Jernazian, **a.g.e.**, s.,48-49. Ayrıca Bkz: Kunzler, **a.g.e.**, s.14.

¹⁵⁷ Bruno Eckart, **My Days in Urfa**, Postdam, 1922, s., 29. (Almancadan Ermeniceye çeviri; A.V. Gasparian, 1990.)

¹⁵⁸ Kunzler, **a.g.e.**, s., 12.

¹⁵⁹ BOA. **HR. SYS.** 2883/4_4.

sırasında Amerikan Misyon binasını zapt eden Ermeni militanları kumanda ettiğine dair deliller vardı.¹⁶⁰

Urfa tehcir edilecek Ermenilerin yerleştirileceği yerlerden biri olarak seçilmişti. Mayıs ayı itibariyle Urfa'ya gelen Ermeni kabileler Bağdat demiryolu hattının güneyindeki Rakka, Meskene ve Deyr Zor'a yerleştirildi.¹⁶¹ Urfa'ya gelen ilk kabileler arasında Zeytun'da askere alınmış gençler de vardı. Bu Ermeni gençler Bağdat Demiryolu inşaatında çalıştırılmak üzere Mayıs ayının sonunda Urfa'ya getirilmişti. Bu kişilere şehre inme izni verildiği bir gün gelip Papaz Ephraim Jernazin ile irtibata geçtiler. Akşam Jernazian'ın evinde toplanan bu Zeytunlu Ermeniler yirmi kişilerdi. Jernazian'a, Urfa Ermenilerinin aptalca davranmamasını biran evvel silah edinmeleri ve hükümete karşı isyan etmeleri gerektiğini, aksi takdirde onlarında kendileri gibi tehcir edileceklerini anlattılar. Eğer isyan ederlerse onlara katılmaya hazır olduklarını belirtilerek, Urfa Ermenilerini isyana teşvik ettiler.¹⁶² Haziran ayında Erzurum ve Harput'tan tehcir edilen Ermeniler, Urfa'ya varmış ve daha ileriye gitmemek için buradaki Ermenilerin evlerinde saklanmaya başlamışlardı. Bu kişiler Zeytun Ermenileri gibi Urfa Ermenilerine yolda başlarına gelenler hakkında korkunç hikâyeler anlattılar, eninde sonunda sıranın Urfa Ermenilerine de geleceğini söyleyerek onlara, tehcir edilmektense ölmeyi yeğlemelerinin kendileri için daha hayırlı olacağını en azından kendi vatanlarında şerefleriyle öleceklerini anlattılar.¹⁶³ Diğer bölgelerden gelenler gibi Van ve Diyarbakır'dan gelen Ermeniler de Urfa Ermenilerini ikna etmek için elinden geleni yaptı ve nihayet isyan başlayınca isyanı yöneten liderler arasında yer aldı.¹⁶⁴

---

¹⁶⁰ BOA. HR. SYS. 2876/2_9.

¹⁶¹ BOA. DH. ŞFR. nr. 54/84.

¹⁶² Jernazian, a.g.e., s. 54.

¹⁶³ Jakob Kunzler, **In The Land of Blood and Tears, Expreinces in Mesopotamia During The World War**, Armenian Culturel Fondation, Massachusetss, 2007, s., 14. (1999 Almanca Baskıdan Çeviri)

¹⁶⁴ Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD. 40, R. 14089, Nr. 7134, K.no. 103/ B. No.2511.** Halep Alman Konsolosu Rössler'in 8 Kasım 1915 tarihinde Kayzeri Bethmann Hollweg'e gönderdiği belge.

e. Rusya'nın Etkisi

Osmanlı topraklarında vuku bulan birçok Ermeni isyanı gibi Urfa Emeni Olayları da Rusya'nın etkisi vardı. Rusya Boğazlardan Akdeniz'e inmek ve Doğu Anadolu'da kendi himayesi altında bir Ermeni Devleti kurarak İskenderun Körfezi yoluyla sıcak denizlere açılmak için Ermeni Komiteleri kullandı. Ermeni Komiteleri ise Rus siyasetine hizmet etmek maksadıyla hareket tarzlarını şu şekilde belirlemişti: Rus Ordusunun harbi kazanması halinde geriye çekilecek Osmanlı Ordusunun geri çekilme güzergâhını keserek Osmanlı ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmak. Osmanlı Ordusunun zafer kazanarak ilerlemesi karşısında ise; her yerde isyan çıkartarak bir kısım kuvveti üzerlerine çekerek cephedeki orduyu zayıflatmak.¹⁶⁵

Urfa, Rus İstila ordusunun İskenderun yolu üzerinde olduğundan onlar için önemli derecede ehemmiyet teşkil etmekteydi. Bu nedenle Rusya siyaseti gereği maşa olarak kullandığı Ermenileri Urfa'da da teşkilatlandırmış ve isyan etmeleri için desteklemiştir.¹⁶⁶ Zira Urfa İsyanı süresinde Papaz Sogomon, isyancılara moral vermek ve teslim olmalarını engellemek için sürekli olarak Rusların Diyarbakır'a varmış olduklarını, iki gün içinde Urfa'ya varacaklarına dair yalan haberler uyduruyordu.¹⁶⁷

f. Şam, Halep ve Sair Vilayetlerden Toplanıp Urfa'ya Getirilen Muhasım Devlet Vatandaşlarının Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı başladığı zaman Halep, Şam ve sair vilayetlerde bulunan sivil Fransız, Rus ve İngiliz vatandaşlarının casusluk yapabilecekleri gerekçesiyle savaş sona erene kadar cephe gerisinde bir yere sevk edilmelerine karar verildi. O sıra XII. Ordu Komutanı Cemal Paşa bunların gittikleri yerlerde gayrimüslim tebaayı tahrik edeceğini düşünerek, Musul'a gönderilmelerini istedi. Çünkü Musul'un nüfusu tamamen Müslümanlardan müteşekkildi. Fakat Cemal Paşa'nın bu teklifi Musul çok sıcak olduğu gerekçesiyle Merkez Hükümet tarafından ret edildi.¹⁶⁸

¹⁶⁵ BOA. HR. SYS 2883/4_3.

¹⁶⁶ Veysel Eroğlu, **Ermeni Mezalimi**, Sebil Yay., İstanbul, 1995, s. 127

¹⁶⁷ Kunzler, **a.g.e.**, s., 40.

¹⁶⁸ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 NL 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolffskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolffskell'e gönderdiği 10 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen: Hilmar Kaiser, **Eberhard Count Wolffskell Von Reichenberg, Zeitun**,

Merkezi hükümet bu kişileri Halep ve Şam'a yakın olduğu için Urfa'da gözaltında tutmaya karar verdi ve Haziran ayında 427 kişiden müteşekkil bir grup Urfa'ya vardı. Gruptakilerin 140'ı İngiliz, 157'si Fransız, 112'si Rus, 18'i de Karadağ uyruklu idi.¹⁶⁹ Halep Amerikan Konsolosluğu sorumluluğunda Urfa'ya gelen bu kişilerin büyük miktarı Amerikan yetimhanesine yerleştirildi. Bir kısmı Ermeni mahallesinde ev tuttu ve orda Ermenilerle beraber yaşamaya başladı. Altısı ise Amerikan Misyon Kurumları Yöneticisi Leslie'nin evinde Leslie ile beraber yaşıyordu. Rus, Fransız ve İngiliz vatandaşı olan bu kişiler Urfa'ya geldikleri ilk günden itibaren Ermenilerle sıkı ilişkiler kurdu, kilisede yapılan toplantılara katıldı ve Urfa'da kaldıkları süre boyunca Urfa Ermenilerini Rus ve İngilizlerin çıkarları doğrultusunda hizmet etmeleri için ikna etmeye çalıştı. Bunların üç yüz kadarı 19 Ağustos'taki Müslüman ve Ermeni ahali arasındaki çatışmadan sonra Halep Amerikan Konsolosluğunun talebi üzerine daha güvende olmaları için Antep'e sevk edildi.¹⁷⁰ Ancak bir kısmı Urfa'da ikamet etmeye devam etti. Olaylar başladığı zaman Ermeni mahallesinde bulunan bu kişilerin çarpışmalara iştirak ettikleri ve Ermeni isyancılarla beraber Türk askerlerine karşı savaştıklarına dair emareler vardı. Zira çarpışma başlamadan evvel bu kişilerin altısı ateş hattından uzak Amerikan Misyoneri Leslie'nin evinde kalıyordu. Türk tarafı da bir yabancıya ait olduğu için bu eve herhangi zarar gelmemesi için elinden geleni yaptı. Ancak isyan bastırıldıktan sonra sonra bu kişilerden üçü hafif yaralı idi. Ayrıca ağır yaralı bir Rus da vardı. Bu durum onların olaylar boyunca sokaklarda Ermenilerle beraber çarpıştıkları ihtimalini güçlendiriyordu.¹⁷¹

Mousa Dagh, Ourfa; Letters On the Armenian Genocide, Taderon Press, Londra 2004, s., 25. İsyân sırasında Ermeni mahallesinin toplarlarla bombalanmasını Binbaşı Wolfskeel yönetmiştir.

¹⁶⁹ ABD Ulusal Arşivi, RG 59, 867. 4016/139. Amerikan Halep Konsolosu J. B. Jackson'ın İstanbul Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği 10 Ağustos 1915 tarihli belge.

¹⁷⁰ ABD Ulusal Arşivi, RG 59, 867. 4016/215. Amerikan Halep Konsolos Vekili Samuel Edelman'ın İstanbul Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği belge.

¹⁷¹ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 NL 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolffskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolffskell'e gönderdiği 10 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen: Hilmar Kaiser, **Eberhard Count Wolffskell Von Reichenberg, Zeitun, Mousa Dagh, Ourfa; Letters On the Armenian Genocide**, Taderon Press, Londra 2004, s., 25.

II. İsyanı İçin Yapılan Hazırlıklar

I. Dünya Harbi başladıktan sonra Ermeni erkekler her Pazar Kilisede toplanıp ne yapacaklarını konuşuyorlardı. Savaşın gidişatı Osmanlı Devletinin mağlubiyetine doğru seyrederse İtilaf Devletleri Urfa'ya varıncaya kadar direnmeliydiler. Ne zaman birkaç Ermeni yan yana gelse bu mesele konuşulur bunun için hazırlık yapılırdı.¹⁷² Ama Ermeni kadınlar erkekler gibi düşünmüyordu. Temmuz ayında kilisede yapılan toplantıda eğer Urfa Ermenilerinin de tehcir edilmesine karar verilirse, İslam'ı kabul edip Müslüman olmayı ve böylece göç etmekten kurtulmayı teklif ettiler. Erkekler buna hayır dedi ve nefret ettikleri Muhammed'in dinine girmektense ölmeyi tercih edeceklerini söylediler. Mutasarrıflık bu toplantılardan haberdardı ve günden güne şüpheleri artıyordu.¹⁷³

Bu toplantılarda silahlı direnişi en çok isteyen kişi Mgrdich idi. İsyana liderlik edecek olan Mgrdich Yodnaghperian, daha 1909 Adana Ermeni Olaylarından sonra Urfa İsyanı için hazırlıklar yapmaya başladı ve Maraş ve sair illerden gelen komitecileri de yanında alarak bir çete kurdu. Urfa'da bu çetenin ismi Yod Naghper-Yod Prens¹⁷⁴(Yedi Kardeş- Yedi Prens) olarak biliniyordu.¹⁷⁵ 1882 doğumlu olan Mgrdich altı erkek kardeşin dördüncüsüydü. Ayrıca kendinden dört yaş küçük bir kız kardeşi de vardı.¹⁷⁶ Mgrdich'in en büyük yardımcısı kendisinden küçük olan kardeşi Sarkis'di. Sarkis, çocukluğunda geçirdiği bir hastalıktan dolayı bir gözünü kaybetmişti. Tek gözü olmasından dolayı Urfa'da 'Kör Sako' olarak biliniyordu ve Urfa'da nişancılığı ile nam salmıştı.¹⁷⁷

Balkan Savaşları periyodu boyunca Mgrdich ve çetesi Urfa İsyanı için hazırlıklarını hızlandırdı. Ermeni ahaliyi silahlı bir direnişe ikna edebilmek için sürekli olarak Urfa Ermenilerinin de tehcir edileceğini söylüyorlardı. Ermeni ahaliden bazen zorla bazen ikna yoluyla para

¹⁷² Kunzler, **a.g.e.**, s., 11.

¹⁷³ Kunzler, **a.g.e.**, s., 14.

¹⁷⁴ "Yod" Ermenice yedi, "Naghper" ise kardeş manasına gelmektedir.

¹⁷⁵ Hasan oğlu Hazım Açıanal: 1919 doğumlu. 15/12/2009 tarihinde saat 11:00'da Urfa'da Bahçeli Evler Mahallesiindeki kızına ait eczanede görüşüldü. Hazım Açıanal, 1915 yılında Urfa Müftüsü olan Hasan Açıanal'ın oğludur.

¹⁷⁶Jernazian, **a.g.e.**, s., 51. Mgrdich'in soy ismi Osmanlı arşiv belgelerinde "Yedikardeşoğlu" olarak geçmektedir. Bkz: BOA. **HR SYS**, 2883/4_6. Mgrdich'in kendisinden büyük kardeşleri, Kevork(doğum 1875), Nerses(doğum 1877), Hovannes(doğum 1880), küçük kardeşleri ise Sarkis(doğum 1883), Levon (doğum 1885) ve kız kardeşi Mariam(doğum 1887)'dir.

¹⁷⁷ Jernazian, **a.g.e.**, s., 52.

toplayan çete, bu paralarla civar vilayetlerden silah satın aldı. Bir keresinde Mgrdich ve adamları daha fazla silah satın alabilmek için Urfa Ulu Camiinin bodrumunda bulunan değerli halıları bile çaldı. O halıları götürüp Halep'te sattılar ve elde edilen para ile ağır silahlar satın aldılar.¹⁷⁸ Mgrdich, satın alınan silahları şehre sokabilmek için Türk subayı kılığına girdi ve adamlarını da Türk askeri gibi giydirdi. Halep'ten Urfa'ya varıncaya kadar hep köy yollarını takip etti, Urfa'ya da akşam ezanı saatinde girdi. Zira o saatte herkes evinde akşam yemeğini yiyordu. Zaten ahali savaş zamanı olduğu için sürekli olarak askeri karavanlar görmeye alışkındı. Bu nedenle Mgrdich ve adamlarının getirdiği silah yüklü karavanlar pek şüphe uyandırmadı.¹⁷⁹

Ermeni ahali ise henüz Mgrdich gibi silahlı direnişe kesin karar vermiş olmasa da Mgrdich'in telkinleriyle isyan için hazırlık yapmaktan geri durmadı. Ermeni mahallesinde her hane en az bir silah temin etti. Büyük kilise altında kuyular, yeraltı depoları, dehlizler, gizli yollar açıp evlerin altından birbirine kanallar ile bağlantılar kurdular.¹⁸⁰ Rus Ordusu Siverek üzerinden Urfa'ya varıncaya kadar direnebilmek için sekiz-on aylık erzak toplayıp depoladılar. Okul çağındaki çocuklara kadar herkese silah kullanma, hasta ve yaralılara bakma eğitimi verildi. Bağdat demiryolu inşaatı şirketinde çalışan ustalar çok miktarda, dinamit, bomba fitilleri ve daha birçok çeşit cephane ve mühimmat temin ederken¹⁸¹, Amerikan misyoner Leslie'nin yetimhanesindeki demircilik atölyesindeki işçiler çok sayıda mermi hatta büyük su borularından top bile imal etti.¹⁸² Mutasarrıflık, Amerikan Misyonerlik binalarında komitecilerin saklandığı ve bir takım hazırlıkların yapıldığından şüpheleniyordu ama emin değildi.¹⁸³

---

¹⁷⁸ Jernazian, **a.g.e.**, s., 60-61.

¹⁷⁹ Kunzler, **a.g.e.**, s., 33.

¹⁸⁰ ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/245. American Büyükelçisi Henry Morgentha'nun Washington Dış İlişkiler Sekreterliğine gönderdiği yazı. Yazıda 29 Eylül'de başlayan Ermeni İsyanı anlatılırken, Ermeni mahallesinin girişlerine kurulan barikatlar, evlerin altından gizli tüneller ve Ermenilerin mitralyöz temin ettiği açıkça ifade edilmektedir.

¹⁸¹ Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD**. 40, **R**. 14089, Nr. 7134, **K.no.** 103/ **B**. No.2511. Halep Alman Konsolosu Röessler'in 13 Ağustos 1915 tarihinde Kayzeri Bethmann Hollweg'e gönderdiği belge.

¹⁸² **BOA. HR. SYS** 2883/4_3-4.

¹⁸³ ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/215. Amerikan Halep Konsolosu Vekili Samuel Edelman'ın İstanbul Amerikan Büyükelçisine gönderdiği belge. Edelman gönderdiği yazıda Urfa'daki yetkililerin misyoner Leslie'nin misyon binalarında şüpheli Ermenilere yardım ve yataklık yaptığını dair şüpheleri olduğuna ancak bu şüphelerin sağlam delillere dayanmadığını yazmaktadır.

Ne pahasına olursa olsun isyanı başlatmaya kararlı olan Mgrdich'in isyan planını hazırlamıştı. Bu plana göre Ermeni mahallesini altı bölgeye ayrılmış ve bu bölgelerde otuz iki savunma noktası belirlenmişti. Ayrıca çeşitli komiteler belirlenerek her birine ayrı ayrı görevler verilmişti.¹⁸⁴

III. İsyandan Evvel Urfa'da Genel Hava ve İlk Taşkınlıklar

Daha öncede belirttiğimiz gibi Ermeni Komiteciler daha II. Meşrutiyet'ten itibaren Urfa'ya sızmayı başarmış ve burada örgütlenmişti. Komitecilerin varlığından şüphelenen Mutasarrıflık, 5 Nisan'da Ermeni Mahallesi'nde arama yapmaya karar verdi. Ermeni mahallesi'ndeki evler tek tek arandı, isyan hazırlıkları ve komitecilere ait olduğu düşünülen çuvalar dolusu belge ve doküman toplandı. Fakat belgelerin çoğu Ermenice bir kısmı da İngilizce idi. Aynı gün Nazar ve Boğos adında iki Ermeni esnaf tutuklandı. Nazar, Ruslara verilmek üzere silah yapmakla, Boğos ise yine Rus Ordusu için buğday stoklamakla suçlanıyordu. Ertesi gün Germüş köyünde Jandarmalar birkaç Ermeni asker firarisini yakalamak istedi ancak firariler köye yakın Germüş dağındaki mağaralara sığındılar. Jandarma ile çatışan bu firariler bir kaç jandarmanın ölmesine sebep oldu. Ancak civar vilayetlerden çağırılan yardımcı birlikler bu eşkıyaları yakalayabildi.¹⁸⁵

Bu gelişmeler üzerine Mayıs ayında Urfa'da Harp Divanı kuruldu. Harp Divanı reisi Milli Eğitim müdürü İsmail Bey, onun yardımcısı ise Meclis üyesi Mahmud Nedim Bey'in damadı Polis Müdürü Şakir Bey idi. Ayrıca divan üyeleri arasında İstanbul'dan gelmiş bazı memurlar da vardı. Harp Divanı Urfa'da Ermenice bilen Türk bulunamadığı için Süryani Kilisesi papazı Ephraim Jeranazin'ı belgeleri çevirmek üzere görevlendirdi. Süryani Kilisesinde Papaz olması ve isminin Ephraim olması nedeniyle Mutasarrıflık, Jernazian'ın Ermeni olmadığını zannediyordu. Oysa Jernazian' Ermeni Anne-Babadan olma Protestan bir Ermeni idi ve Mgrdich ile yakın ilişki içindeydi. Bu durum Ermenilerin işine çok yaradı. Çünkü Jernazian, belgeleri çevirmeye başladığı ilk günün sonunda Apostolik Kilisesi Piskoposu Ardavazt ve Evangelist Kilisesi papazı Sogomon Akkelian ile diğer kiliselerden bazı gençler çağırıp, onlara Ermenilerin

¹⁸⁴ Sahakian, **a.g.e.**, s., 819. Ayrıca bkz: Bedrossian, **a.g.e.**, s., 489-490; Jernazian, **a.g.e.**, s., 75. Savunma noktaları ve komiteler ile ilgili olarak bir sonraki bölümde "İsyanın Başlaması" başlığı altında detaylı bilgi verdiğimiz için burada vermedik.

¹⁸⁵ Kunzler, **a.g.e.**, s. 11.

derhal tüm silahlarını ve isyan ile ilgili her türlü dokümanı saklamalarını tembihleyecek ve belgelerde rastladığı isyan hazırlıkları ile ilgili her türlü bilgiyi yanlış çevirecekti.¹⁸⁶ Hatta bir gün belgeler arasında Urfa'daki Daşnak Partisi başkanı Antranig Ferid Bozajian'a ait bir deftere rastlayacaktı. Defterde Urfa'daki Daşnak Partisi üyelerinin isim listesi ve adresleri ile Urfa'da başlatılacak İsyanın taslak planı yazılıyordu.¹⁸⁷ Şakir Bey kendisine bu defteri de çevirmesini söyleyince, bir hocanın ders notları deyip geçiştirecek ve daha sonra bu defteri Papaz Artavazd ve Peder Sogoman'a ulaştırıp yakılmasını sağlayacaktı.¹⁸⁸

Mayıs ayında, Van'da Müslümanların, Ermeni Komiteciler tarafından katledildiği haberlerinin duyulması üzerine Urfa'da da Hükümetçe bir dizi tedbirler alındı.¹⁸⁹ 27 Mayıs'ta yirmi Ermeni politik lider Ermeni İhtilal komiteleriyle ilişkili olduğu gerekçesiyle tutuklandı.¹⁹⁰ Ermeni Komitecilerin Urfa'da ki teşebbüslerini akîm bırakmaya kararlı olan Harp Divanı 8 Haziran'da Ermeni Mahallesinde yeni bir arama yaptı. Yapılan aramalar sonucunda Urfa Ermenilerinden ve Germüş köyünden hayli miktarda silah toplandı ve şüpheli görülen on altı kişi tutuklandı. Tutuklananlar arasında Urfa Haznedarı Khosraf Dadian ve Mgrdich'in üç kardeşi Kevork, Nerses ve Hovannes de vardı. Bu tutuklamalardan sonra çok sarsılan Mgrdich kılık değiştirerek tutuklananları ziyarete gitti ve onlara bir kez daha isyanı başlatma teklifinde bulundu. Ama hapistekiler Urfa Ermenilerinin tehcir edileceğine dair bir karar bulunmadığını bu yüzden beklemek gerektiğini belirttiler.¹⁹¹ 28 Haziranda Jandarma komutanı Papaz Sogomon Akkelian'ı çağırıp ona Ermenilerin sahip oldukları silahları ve aralarındaki isyancıları kendilerine teslim etmelerini yoksa onların Urfa Ermenilerinin de tehcir edilebileceğini anlattı. Ancak Ermenilerin silahlarını teslim etmeye hiç niyetleri yoktu.¹⁹² Aynı günlerde bazı asker kaçaklarının ve komitecilerin Germüş dağına sığındığı anlaşılınca, Altıncı Ordu'dan

---

¹⁸⁶ Jernazian, **a.g.e.**, s., 50.

¹⁸⁷ Jernazian, **a.g.e.**, s., 56.

¹⁸⁸ Jernazian defter Ermenilere geri verilmesi için Şakir Bey'e rüşvet verdiklerini ve defterin Şakir Bey tarafından bir şekilde Ermenilere ulaştırılarak yakıldığını iddia etmektedir. Bkz: Jernazian, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁸⁹ ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/215. Amerikan Halep Konsolos Vekili Samuel Edelman'ın İstanbul Amerikan Büyükelçisine gönderdiği belge.

¹⁹⁰ Jernazian, **a.g.e.**, s., 48.

¹⁹¹ Jernazian, **a.g.e.**, s., 59.

¹⁹² ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/215. Leslie'nin Halep Konsolosu Edelman'a gönderdiği mektup. Mektupta jandarma komutanının ismi verilmemektedir.

gelen yüz askerden oluşan takviye birlik ile bunlara müdahale edildi ve bir kısmı ölü, otuz beşi ise sağ olarak ele geçirildi. Aynı hafta Ermeni ihtilal komiteleriyle ilişkisi olduğu saptanan seksen iki kişi tutuklanıp Divan-ı Harbe sevk edildi.¹⁹³

Haziran ayının sonunda Erzurum ve Harput'ta tehcir edilen Ermeni kabileleri Urfa'ya vardı. Bu kabileler Halep veya Rakka'ya yerleştirecekti.¹⁹⁴ Buralara gitmek istemeyen onlarca kişi Urfa'daki Ermenilerin evlerinde saklanıyordu. Temmuz başında ise Zeytun'dan tehcir edilenler vardı Urfa'ya. Gelenlerin hali ve yolda başlarına gelenlerle alakalı olarak anlattıkları korkunç hikâyeler Urfalı Ermenilerde büyük korku uyandırıyordu. Urfa Ermenilerinde olası bir tehcir kararına uymaktansa, savaşıp ölmek fikri git gide güçleniyordu. Temmuz ayında yapılan toplantıda konu eğer onlarında tehcir edilmelerine karar verilirse ne yapacakları üzerineydi. Kadınlar böyle bir ihtimale karşı İslam'ı seçmeyi ve böylece tehcir edilmekten kurtulmayı düşünüyorlardı. Erkekler buna kesinlikle karşı çıktı. Erkeklerin tavrı direnişten yanaydı.¹⁹⁵ Gerekirse bunun için ölümüne mücadele edeceklerdi. Zaten her Pazar büyük kilisede yapılan toplantılarda bu konu defalarca konuşulmuştu ve karar hep aynıydı. Hükümet onları tehcir etmeye karar verirse savaşacaklardı. Fakat Mgrdich daha fazla beklemek taraftarı değildi. Bir an evvel hazırlıkları tamamlayıp silahlı mücadeleyi başlatmak istiyordu. Aynı günlerde Bağdat Demiryolu hattında çalıştırılmak üzere Karaköprü ve Kudema'ya getirilen Zeytun Ermenilerinden mürekkep Amele Taburundan yirmi asker Urfa'ya gelip Papaz Jernazian'a eğer silahlı bir isyan planlıyorsa onlara katılacaklarını bildirmişti.¹⁹⁶ Ama Papaz Sogomon Akkelian henüz isyanı başlatma taraftarı değildi. Akkelian, ancak Hükümet Urfa Ermenilerini de tehcir etmeyi kararlaştırırsa silahlı mücadeleye başlatmak istiyordu. Mgrdich bir kez daha beklemek zorunda kalmıştı.¹⁹⁷ Ertesi gün Amele Taburundan üç

---

¹⁹³ BOA, **DH. ŞFR**, 54/323. Kunzler ise bu tutuklamaların Mayıs ayında gerçekleştiğini yazmaktadır. Bkz: Kunzler, **a.g.e.**, s., 12.

¹⁹⁴ BOA, **DH. ŞFR**, 54/84.

¹⁹⁵ Kunzler, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁹⁶ Jernazian, **a.g.e.**, s., 54.

¹⁹⁷ ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/215. Halep Amerikan Konsolos vekili Samuel Edelman'ın Amerikan Büyük Elçisi Henry Margenthau'ya gönderdiği belge. Amerikan misyoneri Leslie'nin Halep Amerikan Konsolosu Edelman'a gönderdiği birçok mektupta Urfa Ermenilerinin olası bir tehcir kararına karşı direnmeye kararlı oldukları yazmaktadır.

asker Urfalıların neye karar verdiğini öğrenmeye geldi. Toplantıdan yine bekleme kararı çıktığını öğrenince hayal kırıklığı içinde birliklerine geri döndüler.¹⁹⁸

Ağustosun başında çoğunlukla kadın ve çocuklardan oluşan tehcir kabileleri Adıyaman üzerinden Urfa'ya vardı. Günde 6–7 saat süren yürüyüşler ardından on günde varmışlardı Urfa'ya. Yolculukları esnasında kimi zaman günlüğü üç mecidiye karşılığında eşek ve katır kiralamışlardı. Bu hayvanlara bazen yolcular biniyor bazen de bazı eşyalar yükleniyordu. Bir köyün içinden veya yakınından geçtikleri zaman köylüler onlara ekmek ve peynir veriyordu. Jandarman onlara yolculuk boyunca iyi davranmıştı. Bir gece Kürt eşkıyalar onları soymak için saldırınca onları sonuna kadar savunmuştu.¹⁹⁹ Kafiler yeterli sayıya ulaştınca yolculuklarına devam ediyordu. Kimisi Halep ve ya Rakka'ya doğru devam ediyor kimisi ise Bağdat Demiryolunun güneyine yerleştiriliyordu. Yolculuklarına devam etmek istemeyenler gidip Ermeni mahallesinde saklanıyordu. Saklananlara bir de Halep'teki birliklerinden firar eden askerler de eklenince polis ve jandarmanın her hafta Ermeni mahallesinde arama yapması kaçınılmaz oluyordu. Bu aramaların birinde fırtına koptu.

19 Ağustos günü Hükümet Mgrdich ve çetesinin Germüş Dağındaki mağaralarda saklandığının haberini aldı. Bunun üzerine dağdaki eşkıyayı yakalamak üzere yirmi-otuz kişilik bir jandarman kuvveti Germüş Dağına gönderildi. Ancak dağdakilerin teslim olmaya niyeti yoktu. Karanlık olması ve yüksekte bulunmanın avantajını kullanan çete üyeleri bir jandarmayı şehit edip birini de yaraladılar. O gün Germüş Köyü yakınından geçen bir seferi birlik Jandarmanın yardımına geldi. Bir süre çatışmaya devam eden dağdaki çeteciler karanlıktan faydalanıp kaçmaya başardı. Ancak biri Gürünlü diğeri Kayserili iki kişi yakalandı. Mağarada yapılan aramada yirmi kadar tabanca, el bombası ve çeşitli cephane ele geçirildi.²⁰⁰ Dağdakilerin bir kısmın Urfa Ermenilerinden olduğunu bilen Hükümet aynı

Diğer belgeler için Bkz: ABD Ulusal Arşivi **RG** 59, 867. 4016/147; **RG** 59, 867. 4016/139, **RG** 59, 867. 4016/203; **RG** 59, 867. 4016/92.

¹⁹⁸ Jernazian, **a.g.e.**, s., 55.

¹⁹⁹ Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD**. 40, R. 14090, Nr. 7134, K.no. 15/ **B**. No. 285. Halep Alman Konsolosu Rössler'in 13 Ağustos 1915 tarihinde Kayzeri Bethmann Hollweg'e gönderdiği belge. Belgede Urfa'ya varan tehcir kervanları ile ilgili ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır.

²⁰⁰ BOA. **HR. SYS** 2883/4_5.

gün Urfa Ermenilerinden silah toplanmasına karar verdi ve Urfa'daki Ermenilere, ellerindeki silahları ve mahallelerinde saklanan komitecileri ve asker firarilerini teslim etmelerini aksi halde Tehcir edileceklerini bildirdi. Ermenilerin buna cevabı ise *Düşünelim* şeklinde idi. Bunun nedeni vardı. Durum Mıgrıdich'a anlatılmış ve Mgrdich zaman kazanmak için Hükümet yetkililerini oyalamalarını istemişti. Bir süre sonra Ermeniler ellerinde bulunan kırık, bozuk çalışmayan silahları teslim etti. Silahlar Kilise avlusunda toplandı. Sağlam silahlar ve mitralyözler Mgrdich'a teslim edildi. Mgrdich onları saklanma yerine götürüp isyanı başlatacağı güne kadar emniyette olmalarını sağladı.²⁰¹ Ermenilerin verdiği silahlarla tatmin olmayan Hükümet silah araması yapmaya karar verdi. Arama neticesinde; 720 kullanımı yasak ve yasak olmayan tüfek, 74 kesici alet ve 4922 mermi ele geçirildi. Arama sırasında Gezer mahallesinin Beduk Meydanında bulunan Ardaş ve Sarkis kardeşlerin evinde kullanımı yasak silah ve patlayıcı madde bulunduğu ihbarı alındı. Bunun üzere bu evde arama yapmak üzere polis memurları Kadri ve Mustafa Efendiler ile Jandarmadan Halil ve Bekir çavuşlar görevlendirildi. Grup öğleden sonra üç civarında Sarkis ve Ardaş kardeşlerin evinin önündeydi. Kapı çalındı ancak açan olmadı.²⁰² Bunun üzerine bitişik evin damından bu eve girmeye çalıştılar. Tam o sırada içerden kurşunlar yağmaya başladı. Mustafa Nuri Efendi ile Bekir çavuş olay yerinde şehit oldu. İçerdekiler kaçarken peşlerine düşen hacı ismindeki jandarma erini de bacağından yaralayarak yarım saat sonra vefatına sebep oldu.²⁰³

Polislerin öldüğünü duyan Müslüman ahali bilhassa Kürt gruplar önce Ermeni mahallesine sonra çarşıya hücum etti. Herkes eline ne geçirdiyse almıştı. Kiminin elinde silah kiminin elinde hançer ya da kılıç vardı. Bunları bulmayanlar kazma kürek almıştı eline. İnfial halindeki kalabalığın bir kısmı çarşıya yöneldi. Ermeni esnaflardan ölenler oldu. Mutasarrıflık anında olaylara müdahale etti ama Ermenilere ait olan birçok dükkân yağmalandı.

---

²⁰¹ Jernazian, **a.g.e.**, s., 70.

²⁰² Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD**. 40, R. 14090, Nr. 7134, K.no. 16/ **B**. No. 2. Urfa Alman Hastanesi doktoru Jakob Kunzler'in Halep Alman Konsolosu Rössler'e gönderdiği mektup.

²⁰³ BOA. **HR. SYS** 2883/4_5. Amerikan Misyoner Leslie ise Halep Amerikan Konsolos vekili Samuel Edelman'a yazdığı 24 Ağustos 1915 tarihli mektupta o sıra polislerin üç asker firarisini aradığını, ölen polis sayısının ise beş olduğunu yazmaktadır. Mektup için bkz: ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/215.

Aynı gün Halep Amerikan Konsolos Vekili Samuel Edelman Urfa'daydı. Çarşıda ve Ermeni mahallesinde silahlar patlarken, Halep konsolos vekili ve Amerikan Yetimhanesi yöneticisi Leslie Mutasarrıf Ali Haydar Bey'in makamında çaylarını yudumluyorlardı. Mutasarrıf Ali Haydar Bey, Halep Konsolos vekilini ve Bay Leslie'nin yanlarına iki koruma vererek sağ salım Amerikan Misyona varmalarını sağladı. Olaylar başlayınca çarşıda bulunan birçok sivil muhasım devlet vatandaşı ise Mutasarrıf Ali Haydar Bey'in evine sığındı. Daha sonra yanlarına koruma verilerek Ermeni mahallesindeki evlerine gönderildiler.²⁰⁴ Polis ve Jandarma kuvvetleri kızgın kalabalığa anında müdahale etti, çarşıda ve sokaklarda bulunan üç-dört yüz kadar Ermeni vatandaşı toplayıp hükümet binası ve karakollarda muhafaza altına aldı ancak sayıları az olduğu için bazı Ermenilerin ölmesini engelleyemedi. Çünkü o günlerde birçok jandarma ve polis şehrin dışından geçen tehcir kervanları ile ilgilenmekle görevliydi.

Urfa'da meydana gelenler etkisini amele taburlarında da gösterdi. Urfa'daki olayların ertesi günü Tellülebyaz-Urfa-Siverek yolunda çalışan taburun Ermeni erleri, başlarında duran subayları ve Türk işçileri öldürmeye teşebbüs etti ancak tesadüfen olay yerinden geçen jandarmalar sayesinde başarılı olamadılar. Ancak Tellülebyaz-Urfa kısmında çalışan bölüğün Ermeni erleri, kazma, kürek ve muhafız jandarmalardan ele geçirdikleri silahlarla Yedek Subay İbrahim Hilmi'yi şehit edip; dört jandarma eriyle köy muhtarını yaraladılar.²⁰⁵

19 Ağustos'tan sonra Ermeniler mahallelerine çekildi. Hiçbir Ermeni esnaf çarşıya gelip dükkânını açmadı, fırıncılar dahi korkuyoruz diyerek iş yerlerini açıp ekmek pişirmediler. Bunlar ekmek yapmayınca ekmek sıkıntısı doğdu. Bunun üzerine Hükümet Ermeni Fırıncılara asker koruması vererek dükkânlarını açmalarını sağladı. Fırınların önünde askerler nöbet tutuyordu. Ancak ne çarşıdaki esnaf ne de Ermeni ahaliden hiç kimse sokağa çıkmadı.

---

²⁰⁴ ABD Ulusal Arşivi, **RG** 59, 867. 4016/215. Halep Amerikan Konsolos vekili Samuel Edelman'ın Amerikan Büyük Elçisi Henry Margenthau'ya gönderdiği belge. Edelman 19 Ağustos günü çıkan olaylarda Mutasarrıf, polis ve jandarmanın üstün gayret sarf ettiklerini ancak güvenlik güçlerinin sayıca az olmasından dolayı Müslüman kalabalığı durdurmakta yetersiz kaldığını ve ölen Ermeni sayısının 250 civarında olduğunu belirtmektedir.

²⁰⁵ BOA. **HR. SYS** 2883/6

Bir tek ekmek almak için yaşlı kadınlar ya da küçük kızlar evden çıkıyordu. Bu durum 29 Eylül'e kadar devam etti.²⁰⁶

IV. İsyanın Başlaması

19 Ağustostan sonra nihayet Papaz Sogomon Urfa Ermenilerinin tehcir edileceğine dair bir karar olmadığı halde Mgrdich'a silahlı mücadeleyi başlatması için onay verdi. 29 Eylül tarihine kadar Ermeniler mahallelerindeki sokaklarda barikatlar inşa etti, Türk mahallesine bakan evlerinin pencerelerine kum torbaları doldurdu, isyan için son hazırlıklarını tamamladı.²⁰⁷ Artık isyanı başlatmak için bir kıvılcım gerekiyordu.

29 Eylül gecesi Kilise sokağındaki Sandırcian'ların evinden kırk el kadar silah sıkıldı.²⁰⁸ Ertesi sabah polis ve jandarmadan oluşan bir müfreze silah sıkılan evi bulmak ve olayı araştırmak için mezkûr sokağa geldi. Sandırcian'ların evinin etrafı sarıldı, içerdekilere kapıyı açmaları istendi ancak içerden herhangi bir cevap gelmedi.²⁰⁹ İçeride Mıgırdich ve birkaç adamı vardı.²¹⁰ Evden cevap gelmemesi üzerine bitişik evin damından içeriye birkaç jandarma girdi. Jandarmaların içeriye girmesiyle vurulmaları bir oldu. Bir jandarma olay yerinde öldü, ikisi de yaralandı.²¹¹ Bu Mıgırdich'ın beklediği olaydı. Silahların ateşlenmesinden hemen sonra tüm Ermeni ahaliye isyanın başladığını bildirmek için Kilisenin çanlarının uzun uzun çalınması gerekiyordu, zira daha evvelden bu işaret olarak kararlaştırılmıştı. Mgrdich'ın kardeşi Sarkis mahallenin batı yakasındaki Apostolik kilisesinin çanını, başka bir delikanlı da mahallenin doğu yakasında bulunan Protestan kilisesinin çanını çaldı. Sonra bu iki genç diğer Ermenileri cesaretlendirmek için yüksek sesle kahramanlık türküleri söylemeye başladı. Kilise çanlarının sesini duyan dışarıdaki Ermeniler,

²⁰⁶ Kunzler, **a.g.e.**, s., 24.

²⁰⁷ Kunzler, **a.g.e.**, s., 32.

²⁰⁸ İncelediğimiz Ermenice kaynaklar, ABD, Alman ve BOA. Arşivindeki belgelerde 29 Eylül gecesi silahların neden ateşlendiğine dair bir bilgiye rastlamadık. Yalnız, Jacob Kunzler o gece içkili alem yapan birkaç sarhoşun havaya ateş ettiğini yazmaktadır. Bkz: Kunzler, **a.g.e.**, s., 34.

²⁰⁹ BOA. **HR. SYS** 2883/6. Belgede "Sandırcian'ların evi" yerine "Tarakçıoğulları evi" geçmektedir. "Sandır" Ermenice tarak anlamına gelmektedir.

²¹⁰ Sahakian, **a.g.e.**, s., 817. Jernazian da o anda içerde Mgrdich ve adamlarının olduğunu doğrulamaktadır. Bkz: Jernazian, **a.g.e.**, s.77.

²¹¹ Almanya'daki Türk Büyükelçiliğinin 28 Ekim 1915 tarihinde Norddeutsche Allgemeine Zeitung adlı gazetede yayınladığı Urfa'daki olaylar ile ilgili raporda ölen jandarma sayısı 2 yaralı jandarma sayısı ise 8 olarak verilmiştir. Bkz: Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD. 40, R. 14089, Nr. 7134, K.no. 108/ B. No.2577.** Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 5 Nisan 1919 tarihinde hazırladığı "Urfa Vuku"atı Raporu"nda ise ölen jandarma sayısı 1, yaralanan jandarma sayısı ise 2 olarak verilmiştir. Bkz: BOA. **HR. SYS** 2883/6.

hemen mahallerine geri döndü ve kısa sürede Ermeni mahallesinin bütün girişlerini kapatıp savunma durumuna geçtiler.²¹² Herkes daha evvelden belirlenmiş görev yerine koştu ve siper aldı. Öncelikle Sandırcian'ların evine baskına gelen polis ve jandarmaları kuşatıldı ve etkisiz hale getirdi. Daha sonra olay yerine Mgrdich'in adamları yetişti.²¹³ Hızlı bir şekilde Ermeni mahallesine bitişik ve Mgrdich'in daha evvelden belirlediği stratejik konuma sahip, savunmaya elverişli Müslüman evleri ele geçirildi. Bu sırada evlerde bulunan Müslüman ailelerden evlerini teslim etmek istemeyen on kadın öldürüldü.²¹⁴ Ermeni mahallesinde görülen her Türk Ermeni keskin nişancılar için hedef haline geliyordu. Müslüman imamlar ezan okumak için minarelere çıkamadı, zira minarenin tepesinde görüldükleri an kurşunlara hedef oluyorlardı.²¹⁵ Çatışmanın başlangıcında(Eylül sonunda) Urfa'da 60–80 jandarma bulunuyordu. Var olan tüm jandarmalarla Ermeni mahallesinin etrafı sarıldı, ancak Ermeni mahallesini savunanların sayısı 2000 civarındaydı.²¹⁶ Mutasarrıf Ali Haydar Bey olayların büyümesini engellemek için Ermenilere bir mektup yazarak, Hükümetin Ermenilerle ilgili kötü bir emelleri olmadığını, Müslümanlar gibi Ermenileri de koruyacağını ve yarın herkesin dükkânını açmasını istediğini bildirdi. Mektup yaşlı bir Süryani ile Ermeni mahallesine yollandı. Mektubu taşıyan mahalleye vardığı zaman, gözleri bağlanarak Mgrdich'in yanına götürüldü. Mgrdich'in cevabı ise kısa idi; *Şerefli Ali Haydar Bey, Bu kadar tutuklama ve ölümden sonra size ve Hükümetinize güvenimiz kalmadı. Hükümetinin Ermenileri çöllerde koyun gibi katliama tabii tutuyor. Artık Hükümetin dediğini yapmayacağız. Urfa Ermenileri kendi memleketlerinde son adam ve son kurşuna kadar ölmeye hazırlar.* Bu kısa cevapla Süryani ulak aynı yoldan Türk mahallesine gönderildi.²¹⁷

Ermeniler 30 Eylül gecesi hummalı bir çalışma içindeydi. Türklerin yarın saldıracakları aşikârdı ve hazırlık yapmalıydılar. Bunun için Mgrdich Türk mahallesine yakın yerlere yeni barikatlar yapılmasını emretti. Saldırıya

---

²¹² Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD. 40, R. 14089, Nr. 7135, B. No.701.** Halep Alman Konsolosu Rösslér'in 8 Kasım 1915 tarihinde Kayzeri Bethmann Hollweg'e gönderdiği belge

²¹³ Jernazian, **a.g.e.**, s.84.

²¹⁴ BOA. **HR. SYS 2883/6.**

²¹⁵ Kunzler, **a.g.e.**, s., 34.

²¹⁶ Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi **BD. 40, R. 14089, Nr. 7135, B. No.701 ; BD. 40, R. 35045, Nr. 103, B. No.2511.**

²¹⁷ Jernazian, **a.g.e.**, s.84. Ayrıca bkz: Sahakian, **a.g.e.**, s., 819.

gececek Türkleri pusuya düşürmek için bazı sokaklarda barikat örülmedi ve saldırganlara serbest geçiş yolları bırakıldı. Mgrdich Ermeni mahallesini altı bölgeye ayırdı ve her bölgeye deneyimli savaşçıları yerleştirdi. Mgrdich'in planına göre belirlenen altı bölge ve liderleri şunlardı;²¹⁸

- **Halil İbrahim Gölü:** Kevork Alahaydoyan, (Gölün güney girişinde cami ve havuza bakan taraf.)
- **Samsat-tur:** Movses Sujian, (Su meydanı merkez olmak üzere, Samsat Kapı civarın bir kısmı ve Arap mahallesine kadar olan kısım)
- **Telfetur:** Vagrash Mesrobian ve Harutiun Simiyan, (Spor sahasının batı tarafında Amerikan Misyona bakan taraf)
- **Masmane:** Harutiun Rasrgelenian, (Alman Halı Fabrikası civarı ve etrafındaki atölyeler)
- **Pos-Baghents:** Sarkis Yotneghperian, (Türk mahallesindeki dükkânların karşısından itibaren Ermeni mahallesinin güneybatısı)

Mgrdich'in kendisi ise merkezde kalıp Büyük Kilise(Katedral)'de mevzi alıp savaşacaktı.

Ayrıca Mgrdich çeşitli komiteler belirleyerek her birine ayrı ayrı görevler verdi. Şöyle ki;

- **Kumanda ve Kontrol:** Mgrdich Yotneghperian, Harutiun Rastgelenian, Harutiun Simiyian, Khoren Küpelian, Levon Eghberlian, Hovhannes İmirzian, Armenak Attarian. Bunların merkez karargâhı ise Çamiçen'lerin evi idi.
- **Silah ve Cephane:** Sarkis Klejian, Haritiun Çerkezian, Kevork Shetelian, Hagop Zinakardzian, Harutiun Yotbrindzian. Bu grup görevini fırıncı Asdus'un evinde yapacak.
- **Yiyecek ve Malzemeler:** Hovhannes Simian, Bedros Çırtıklıan, Aleksandır Çamiçian, Garabet Asturian. Bu grubun görev yeri Simian'ların evi idi.
- **Yaralılara Tedavi ve Revir İşleri:** Hemşire olarak görevlendirilmiş kadınlar ve yaşlı erkekler. Derbedrosyan'ların geniş evi hastaneye dönüştürülecek ve yaralılar burada tedavi edilecek. Bu grupların yanında iki mobil takım oluşturuldu. Bu mobil takım çatışma süresince merkez karargâh

---

²¹⁸ Sahakian, a.g.e., s., 819. Ayrıca bkz: Bedrossian, a.g.e., s., 489-490; Jernazian, a.g.e., s., 75.

olan Çamiçen'lerin evinde bekleyecek, ihtiyaç anında ise zor durumdaki mevzilere yardıma koşacaktı.²¹⁹

a. Mutasarrıf Ali Haydar Bey'in Ayaklanmayı Önleme Çabaları

Mutasarrıf Ali Haydar Bey isyanın hareketinin nedenli planlı ve hazırlıklı olduğunu görünce durumu IV. Ordu Kumandanlığına bildirerek yardım talebinde bulundu ve mevcut kuvvetlerle Ermeni saldırılarını durdurmaya çalıştı.²²⁰ IV Ordu Kumandan Vekili Fahri Paşa haberler üzerine Urfa'ya yakın birlikleri hemen Urfa'ya sevk etti. Kendisi de beraberinde askeri birliklerle iki gün sürecek yolculuğa koyuldu.²²¹ Bu arada polis ve jandarma kuvvetlerinin sayıca az olmasından dolayı halktan ve civar yerlerdeki aşiretlerden gelen birçok kişi Ermenilerle savaşmak için toplandı. 1 Ekim sabahı çoğunlukla Kalaboyun mahallesinin sakinlerinde oluşan büyük bir kalabalık Su Meydanı, Alman Halı Fabrikası ve Balıklı Göl taraflarından Ermeni mahallesine hücum etti. Mgrdich'in talimatı üzerine saldırganların Ermeni mahallesinin dar sokaklarına girmelerine izin verildi. Savaşmak konusunda oldukça tecrübesiz olan gruptakiler kolayca Ermenilerin tuzağına düştü. Ermeni savaşçılar kalabalık sokağa girer girmez grubun etrafını sardı. Karşılıklı ateş bir süre devam etti ancak evlerin damından atılan bombalar birçok kişinin canını aldı. Kalabalıktan geri kalanlar arkalarında 450 kadar ceset bırakarak Türk mahallesine geri çekildi. Bu ilk zaferden sonra Ermeni mahallesinde tarif edilemez bir sevinç vardı. Yaşlı, genç, kadın, erkek herkes birbirine sarılıyor zaferi kutluyordu. İlk çarpışmanın kazanıldığını işaret etmek için tüm kiliselerin çanları yarım saat boyunca güçlü bir şekilde çalındı. Bu çarpışmanın sonunda Mgrdich ve Rastgelenian Ermenilerin tüm mevzilerini tek tek ziyaret ederek denetimlerde bulundular. Oradaki Ermeni savaşçılara Türklerin uygulayabilecekleri taktikler hakkında bilgiler verdiler. Savaşçılara rehavete kapılmamaları ve Türklerin sahip olduğu silah ve cephaneyi hafife almamaları konusunda uyardılar. Ermeni savaşların buldukları mevziyi o mevzi liderinin izni olmadan terk etmesi yasaklandı. Dini liderler

²¹⁹ Sahakian, **a.g.e.**, s., 823.

²²⁰ BOA. **HR. SYS** 2883/6.

²²¹ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 **NL** 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolffskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolffskell'e gönderdiği 8 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen: Hilmar Kaiser, **a.g.e.** s., 20.

sorumluluklarını yerine getirmede zayıflık gösteren Ermenileri motive etmek ve cesaretlendirmekle görevlendirildi. Mgrdich ve Rastgelenian kendi yerlerine döndükleri zaman öğlen olmuştu. Bir grup kadın Mgrdich'a gelerek kendilerine silah verilmesini ve savaşa katılmalarına izin verilmesini talep etti. Mgrdich onları değişik mevzilerde görevlendirdi ve onlara kendilerine silah verileceği sözü verdi. İleriki günlerde tüm çarpmalarda kadınlar hep öne çıkacak ve Erkek savaşçılara cesaretlendirecekti.²²²

İkinci gece ilk geceki mağlubiyetlerinin ve verdikleri kayıpların öcünü almak isteyen Türk tarafından yeni bir kalabalık tekrar Ermeni mahallesine girmeye çalıştı. Ermeniler onlardan gelen her bir saldırıyı türkü ve marşlarla karşılıyordu. Çarpışmalar devam ederken Mgrdich mevzileri ziyaret ediyor ve Türk askerlerine; *Liderleriniz nerede, Mutasarrıfınız, Kalaboyun mahallesinin yürekli erkekleri neden burada değiller?* diye bağıırıyordu. Haber taşımakla görevli genç oğlanlar sürekli olarak merkeze tüm mevzilerden haberler getiriyorlardı. Mgrdich bu haberlere göre emirler veriyor ve yeni planlar yapıyordu. Mgrdich'a göre şimdilik Türklerin Ermenilere karşı hücum edecek bir gücü yoktu ve bu yoğun ateş Ermenilerin zayıf noktalarını belirlemek ve onları oyalamak içindi.²²³

Gece geç saatlerde nefes nefese kalmış bir haberci Ermenilere yeni bir mesaj getirdi. Türkler Tempe mahallesindeki boş evlere girmeyi başarmış ve Ermeni mahallesindeki evlere girmek için bu evlerde delikler açıyorlardı. İkinci haberci daha kötü haberler getirdi. Bir grup Türk, Şakorian mevzisine yakın olan Katolik kilisesinin avlusuna girmeyi başarmış ve kilisenin karşısında bulunan Kahtatziyan'ların evini yıkmaya çalışıyordu. Yeni bir sürprizle karşılaşmak istemeyen Mgrdich, Rastgelenian'a merkezde kalmasını talimatını vererek aceleyle Şakorian mevzisine gitti. Kevork Alehoydoyian'ı ise Tempe bölgesine gönderdi. Karanlıkla beraber Türkler çoktan Katolik kilisesini ve civarındaki evleri ele geçirmişti. Mgrdich bölgedeki durumu değerlendirdi ve Türklerin aptal olduğunu düşündü. Çünkü kiliseye çok yakın olan Leblebiciyan'ların evini

²²² Sahakian, **a.g.e.**, s., 822. Sahakian ve diğer kaynaklar arasında isyanın başlatıldığı gün ile alakalı olarak bir günlük fark vardır. Sahakian olayları 28 Eylül'den itibaren başlatmakta ve Türk tarafından gelen ilk hücumun 1 Ekim değil de 30 Eylül'de olduğunu belirtmektedir. Ancak Kunzler, Jernazian ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün raporuna göre isyan 29 Eylül'de başlamakta ve ilk hücum 1 Ekim'de başlamaktadır. Daha çok kaynak bu tarihi verdiği için biz de bu tarihi baz aldık.

²²³ Sahakian, **a.g.e.**, s., 824.

ele geçirmeden kilisenin kontrolünü ele geçirmeye çalışmışlardı. Ama bu iki mevzi Şakorian mevzisinin atış sahasındaydı. Bu durumdan yararlanmak isteyen Mgrdich, birkaç adamına bombalar yükleyip Leblebiciyan'ların evinin damına gönderdi. Aynı zamanda Şakorian mevzisindeki Levon Çerçiyian, Matos Matosyan, Hagop Sefercian, Bersam Kahtatsian, Meyhaneci Santur ve Levon Şişoyian'ı merdiven kullanarak Leblebiciyan'ların evinin karşısında bulunan Hamamoğulları'nın evinin balkonuna tırmanmakla görevlendirdi.²²⁴ Birkaç dakika sonra verilen işaretle tüm Ermeni savaşılar kilisenin avlusuna bombalar gönderdi. Türkler iki ateş arasında kalmıştı. Leblebiciyan'ların evinde mevzi almış Ermeniler kilise avlusundakileri dışarı çıkmasını sağlamış dışarıda Kahtatzian'ların evinin girişinde bekleyen Mgrdich ve diğerleri çıkanları avlamıştı. Kilisenin kapısından Türk mahallesine giden ara cadde elli adımdı. Kaçanlar bu elli adım boyunca Şakorian mevzisinden gelen ateş altında kaldı. Güneş doğarken kilise avlusunda yüze yakın Türk cesedi vardı. Şakorian mevzisinin girişinde iki polis ve Kalaboyun Türklerinden Kolcu Mahmut ciddi şekilde yaralanmıştı.

Tempe bölgesinde de Ermeniler başarılı vuruşmalar yaptı. Kevork Alahoydoyian ve Kınarcian mevzisindeki gençler Masmene'nin karşısındaki Saatçioğulları'nın evini almayı başarmıştı. Bu kayıpların ardından Türkler Su Meydanından daha içeriye kendi mahallelerine geri çekildiler. Kevork Alahoydoyian Saatçioğulları'nın evinde iki Türkü esir almıştı. Mgrdich bu iki askerin silahlarını alıp Bayan Hanım Ketencian ve Miriam Çilingirian'a verdi. Daha sonra bu iki kadın savaşçı Tempe bölgesine gidip oradaki çarpışmalara katıldı. Gecenin zaferi Ermeniler arasında daha çok savaşma isteği ve özgüven oluşturdu. Herkes birbirine sarıldı, hep beraber şarkılar, türküler söylendi. O gece Ermenilerin kendilerinin yaptıkları bombalar büyük iş başarmıştı. Bomba yapma ustalarına daha çok bomba yapma emri verildi. Bu işin uzmanı Harutiun Simiyian verilen emri seve seve kabul etti. Mgrdich sürekli olarak etrafındakilerle konuşuyor, gelecek çarpışmaların daha sert olacağını anlatıyordu.²²⁵ Esir alınan askerler Fahri Paşa'nın Halep'ten Urfa'ya doğru 6000 kişilik bir kuvvetle yolda olduğunu anlattı. Ayrıca ertesi sabah Suruçlu

²²⁴ Sahakian, a.g.e., s., 825.

²²⁵ Sahakian, a.g.e., s., 826.

Süleyman Bey de 600 kişilik bir kuvvetle Urfa'ya bekleniyordu. Bunların yanı sıra Urfa etrafındaki aşiretlerin de Ermenileri yenerek onur ve şereflerini göstermek için Urfa'ya gelmeye başladıkları söyleniyordu.

3 Ekim Perşembe sabahı Türkler şehrin güney kesiminden top atışlarına başladı. Hedefte Balıklı Göl civarındaki Ermeni mevzileri vardı. Kullanılan toplar şehrin iki eski topuydu ve sağlam taşlardan yapılmış Ermeni evlerine pek etki etmiyordu. Bunu bilen Ermeniler bu yüzden pek endişeli değillerdi. Ermeniler bu topların Halep'ten daha büyük toplar gelinceye kadar onları oyalamak ve korkutmak için kullanıldığını düşünüyorlardı. Ancak top sesleri Ermeniler arasında engellenemez bir korku uyandırmıştı. Bunu fark eden Mgrdich ve Rastgelenian Ermeni mahallesinin iç kesimlerini gezip Ermenileri metin olmaları için cesaretlendirdi. Mgrdich herkese savaşçıların moralini bozacak ya da onları korkutacak bir şey yapan yada söyleyenlerin kurşuna dizileceğini bildirdi. Bu sırada Protestan Papaz Sogomon Akkelian eline patlamamış bir top mermisi alarak; *Türklerin topu böyledir patlamaz, korkmanıza gerek yok. Bizim kaderimiz tanrı tarafından yazıldı, Türklerin bütün çabaları boşuna olacak* diyerek herkesi rahatlatmaya çalışıyordu. Akşama doğru sona eren bombardımandan sonra Türkler Balıklı Göl bölgesindeki Yürehan(Gürehan) mevzisini yok etmeyi başardı ve aynı gece Balıklı Göl mevzilerine genel bir saldırı yaptılar. Ateş edenlerden duyulan karışık seslerden Urfa'nın etrafından gelen aşiretlerin de artık çarpışmalarda yer aldığı belli oluyordu.²²⁶ Gece silah sesleri hiç durmadı. Gündüz ki bombardımanın ardından Ermenilerin geri çekileceğini düşünen Türkler genel saldırılarla Ermenilerin Balıklı Göl bölgesindeki önemli savunma noktalarını almaya çalışıyordu. Harutuin Rastgelenian o gece bu bölgenin liderliğini üstlendi. Rastgelenian'ın Türkleri tuzağa düşürecek bir planı vardı. Balıklı Göl bölgesindeki bütün mevzilerin liderleri; Kevork Alehoydoyian, Haritiun Hıdırian, Avedis Kazancian, Nazret Zımanian, Mgrdich Abrilyian, Havagin Havaginian, Levon Arzulahcian, Simavon Kilerciyian, Sarkis Tüfenkçiyian, Garabet Konyalyian, Koko Agamyian ve Leblebici Nerses bu çarpışmada yer almak için gelmişti. Plana göre küçük bir çatışmadan sonra gün boyunca bombalanan Adıroğlu mevsizi Ermenilerce terk edilecek, bir grup Ermeni

---

²²⁶ Sahakian, a.g.e., s., 827.

savaşçı Balıklı Göl'ün arkasında bulunan Türklere ait boş evlere mevzilenecek. Kekeçyan'ların evinden başlayarak Ana Katedrale kadar devam eden yol saldırıya geçen Türkler için boşaltılacak ve Kevork Alehoydian ekibiyle beraber gelen kalabalığı avlamak için sokağın sonundaki Helvacioğulları'nın evinde bekleyecekti. Deneyimli savaşçılardan bazıları olan; Sasunlu Asturik, Leblebici Bersam, Lağarç, Boğos Simigyian, Harutiun Yodprinsian, Sasunlu Hovenness, Mryhaneci Santur, Toğmos ve Krikor Tarakçiyian ile Bedros Kasapyian ve Garebet Gençvanesyan Balıklı Göl'e giden sokakta tenekeci Astur mevzisinin yakınında bulunan Halk Hamamının çatısında mevzi alacaklardı. Karşılıklı birkaç silah atışından sonra iki Kürt sürünerek Ermenilerce terk edilmiş Tenekeci Astur mevzisine yaklaştı. Birkaç dakika sonra evin içine girdiler ve parçalanmış pencereden kendilerini takip eden kalabalığa gelmeleri işaretini verdiler. İşaretin ardından diğer Türkler de dikkatlice bunların yanına geldi. İçlerinden bir kaç Ermenilerin terk ettiğini düşündükleri Kilise mevzisine uzaktan ateş etmeye başladı. Daha sonra Başibozuk aşiretinden ve başka aşiretlerden bir çok Türk savaşçı sokağa doldu. O anda Harutiun Rastgelenian, Sevkor Bidroh'un evinin çatısından ilk bombayı attı. Bu işaretle beraber çatılarda mevzilenmiş diğer Ermeni savaşçılar da bombalar atmaya başladı. Herkes panik içinde hayatını kurtarmaya çalışıyordu, bombaların ardında hayatta kalanlar kaçmak için geri döndü ancak bu defa da onları Halk Hamamının üzerinde bekleyenlerin kurşunlarına hedef oldular. Kaçabilenleri Ermeni savaşçılar Ayn Zelha Gölüne kadar kovaladı. Kaçanlar ancak polis karakoluna sığınınca hayatlarını kurtardı. Rastgelenian'ın planı tam olarak başarıya ulaşmıştı. Çarpışmanın ardından Rastgelenian adamlarına Ermeni mahallesine geri dönüp zaferlerini kutlamalarını söyledi. Ertesi sabah Türklerin Ermeni bölgesinde 100 kadar ölü bıraktığı anlaşıldı. Bu kişiler genelde civar köylerden gelmiş köylülerdi ve çok zayıf silahlanmıştı. Kiminin elinde kılıç, kiminin elinde yatağan²²⁷, bazılarında ise çakmaklı²²⁸ vardı. Sadece iki kişide çaplı²²⁹ vardı.²³⁰ Mgrdich Tenekeci Astur mevzisine geldi ve

²²⁷ Namlusu kavisli, iki yanı da kesici, bir tür uzun savaş bıçağı. Kaynak: Türk Dil Kurumu Sözlüğü.

²²⁸ Çakmak taşı ve zemberekle ateş alan bir tür tüfek. Kaynak: Türk Dil Kurumu Sözlüğü.

²²⁹ Bir tür otomatik silah kast ediliyor. Tam karşılığı bulunamadı.

²³⁰ Sahakian, **a.g.e.**, s., 829.

savaşçılarını kucaklayarak öptü. Ayrıca erkek elbiseleri giyip düşmanı yanılta kadın savaşçılarını da kucakladı. Kadın savaşçıların lideri Miriam Çilingirian ve beraberindeki Bayan Gemçiyian, Aznif Müzeyian ve Tomtopyan Balıklı Göl bölgesinde savaşıyorlardı. Orda bulunan polis karakolundaki polisler bombaya atıyorlardı. O geceki ve bir önceki çarpışmada 8 Ermeni savaşçı yaralanmıştı ve bunlar Derbedrosyan'ların evindeki hastanede tedavi görüyorlardı. Savaşın başından beri Ermeniler 20 ölü vermişti. Bunlardan bazıları Harutiun Kilerciyan, Armenak Çırtıklyian, Manuk Kazancıyan, Boğos Kasapyan, Sarkis Demircian ve Harutiun Gabrilıyan'dı.²³¹

Ekim 3'te yeni bir saldırı girişiminde bulunan Türkler yine Ermeni mahallesine giremedi. Ekim 4'te şehrin üzerinde ölüm sessizliği vardı. Ölümlüne savaşan Ermeniler Türklere verebildikleri kadar zarar vermek istiyorlardı. Kadınlar her yerde savaşa katılıyordu. Genç kızlar buldukları mevzilerden Türk askerlerine; *Baksanıza; Şarkı söylüyoruz, dans edip eğleniyoruz, Neden gelip bizi almıyorsunuz* diye bağıyordu. Türk tarafı ilk günlerde verdiği büyük kayıplardan sonra herhangi bir saldırı yapmamaya karar verdi. Mutasarrıflık her türlü yeni saldırıyı yasakladı ve Fahri Paşa'nın gelmesi beklenmeye başlandı. 4 ve 5 Ekim günlerinde iki top sürekli olarak Ermeni mahallesini bombaladı. Ama topların gönderdiği bombaların çoğu patlamıyordu. Bir gün sonra sadece bir top çalışıyordu çünkü öbürü bozulmuştu. Balıklı Göl çarpışmalarında esir alınan iki Kürt Ermenilere Fahri Paşanın yanında iki ağır topla Urfâ'ya varmak üzere olduğunu anlattı. Bunun üzerine Mgrdich gelen asker alayına korku vermek için bir plan yaptı. Mgrdich gelen toplara şehre girmelerinden evvel saldırmayı planlıyordu. Mgrdich'in kendisi bu saldırıda yer almak istedi fakat etrafındakiler buna izin vermediler. Çünkü bu saldırı çok büyük risk taşıyordu ve isyanın başarıya ulaşması için Mgrdich'in yaşaması gerekiyordu. Onun için bu saldırı Mgrdich'in kardeşi Kör Sako(Sarkis) tarafından yönetildi. Kör Sako beraberinde Kevork Alehoydoyian, Suci Mosesyan, Sasunlu Hovennes, Mgrdich Abrilian, Hoçer Kelemkeriyian ve Fransis Aslanian'ı alıp gidecekti.²³² 5 Ekim gece yarısı Kör Sako ve beraberindekiler Kürt kıyafetleri giyerek Tılfındır tepesini aşarak Türk

²³¹ Sahakian, a.g.e., s., 830.

²³² Jernazian, a.g.e., s.85. Ayrıca Bkz: Sahakian, a.g.e., s., 832. Fransız Rebour'un hikayesi.

mezarlığına girip mezar taşlarının arkasına saklanıp ordunun gelmesini beklemeye koyuldular.

b. Ordunun Ayaklanmaya Müdahalesi

6 Ekim günü güneş doğarken büyük bir kalabalık Fahri Paşa'yı ve beraberindeki orduyu karşılamak için mezarlığın önünde toplandı.²³³ Fahri Paşa ve beraberindeki birliği iki topla beraber iki gün iki gece süren yolculuğun ardından sabah saatlerinde Urfa'ya vardı. Paşanın yanında Alman Topçu Binbaşı Wolfskeel de vardı. Mezar taşlarının arkasında saklanmış olan suikastçılar için kalabalığın arasına karışmak zor olmadı. Birkaç dakika sonra gelen ordunun öncüleri görüldü. İnsanlar arasında büyük bir sevinç ve mutluluk vardı çünkü sağlam Ermeni barikatları yok edecek toplar geliyordu. Kör Sako önce arkadaşlarına şöyle bir baktı. Sonra biraz geriye çekilip yüksek bir yere çıktı. Toplar yaklaşıyordu ve her birinin üzerine iki topçu eri vardı. Başlarında ise bir çavuş vardı. Karşılamaya gelenler sevinç çığlıkları atıyordu. Bir anda namlusunu toplara doğrultmuş beş tüfek aynı anda ateşlendi. Toplara eşlik eden çavuş ve erler yere yuvarlandı. Büyük bir kargaşa oluştu. Kargaşadan yararlanan Kevork ve Sarkis kalabalığın arasından geçerek yerden yatan askerlere ve toplara yaklaştı.²³⁴ Onlara bakan herkes onların yere düşen askerlere yardım etmek için yaklaştığını düşündü ama onlar toplardan birinin ateşleme anahtarlarını bozmakla meşguldü. Bir topun anahtarını bozmayı başaran Sarkis ve arkadaşları diğerine dokunamadan mezarlığa doğru geri çekilmek zorunda kaldı çünkü ne olduğunu anlayan askerler ateş etmeye başlamıştı. Askerlerin kurşunları Ermenilerden çok dik ve uzun mezar taşlarına isabet ediyordu.²³⁵ Askerler onları Tılfındır tepesine kadar kovaladı ancak Sarkis ve arkadaşları Ermeni mahallesine girmeyi başardı. Bu olay Urfa Türkleri arasında büyük şaşkınlığa sebep oldu ve “Yedikardaş Sako” adında türkü yakmalarına neden oldu.²³⁶ Kısa bir şaşkınlıktan sonra toparlanan Türk askerleri

²³³ Sahakian, **a.g.e.**, s., 832. Alman Halı Fabrikası yöneticilerinden Bruno Eckart Fahri Paşa'nın Urfa'ya varış tarihi 5 Ekim verirken, Jernazian ile Binbaşı Wofskeel'in mektupları Fahri Paşanın 6 Ekimde Urfa'ya vardığını doğrulamaktadır. Bkz: Eckart, **a.g.e.**, 30; Jernazian, **a.g.e.**, s. 85.; Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 NL 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolffskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolfskell'e gönderdiği 8 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen Kaiser, **a.g.e.**, s., 20.

²³⁴ Sahakian, **a.g.e.**, s., 832.

²³⁵ Kunzler, **a.g.e.**, s., 37.

²³⁶ Jernazian, **a.g.e.**, s., 85.

kalabalıkla beraber şehre doğru ilerlerdi. Ancak Ermeniler topları şehre sokmamakta kararlıydılar. Topların geçirileceği sokak ateş hattından beş yüz metre mesafedeydi. Ermeni keskin nişancılar sürekli olarak ateş etti. Bu nedenle toplar ancak gece hava kararınca o sokaktan geçirebildi.²³⁷

7 Ekim günü Fahri Paşa Mgrdich'a bir mektup gönderdi. Mektubu Ermeni tarafına elinde beyaz bir bayrak taşıyan rütbeli bir asker getirdi. Mektupta; Fahri Paşa Ermenilerin teslim olmalarını istiyor ve teslim olmaları halinde cezalandırılmayacaklarını ve Türk ordusunda görevlendirileceklerine dair söz veriyordu. Mektubun sonunda Paşa, teslim olacakların öğlene kadar Samsat Kapısından dışarı çıkmalarını istiyordu. Aksi takdirde toplarla Ermeni Mahallesi bombalanmaya başlanacaktı.²³⁸

Mgrdich bir toplantı düzenleyerek tüm bölge ve mevzi liderlerini topladı. Amacı herkesi bir araya getirmektir. Belki birbirlerini son kez göreceklerini düşünüyordu. Toplantının sonunda Fahri Paşa'ya şu cevap yazıldı; *Urfa Ermenileri Türkü ve verdiği sözleri iyi bilir. Sürgün kervanlarını gördük. Biz son adamımıza kadar savaşacağız. Sizi bir saate kadar Masmene'nin karşısındaki Kilerciyaian'ların evinde bekliyorum. Lütfen oraya gelin. Orada birbirimizle bir mevziiden bir mevziye konuşabiliriz.* Mgrdich bu teklifi yaparken kendisi bile Paşa'nın geleceğine inanmıyordu. Ancak bir saat sonra Kilercian mevzisindeki savaşçılar Paşa'nın Masmene bölgesine yakın Türk mevzisine geldiğini ve Mgrdich'ı beklediğini söyleyince çok şaşırıp ve hemen oraya gitti. Fahri Paşa, Türk mevzisinden oldukça sakin ve yumuşak bir sesle; *Evlatlarım neden hükümetinize karşı isyan ediyorsunuz, hükümetinizin sizin için kötü bir emeli yok, çocuklarınızın ve eşlerinizin hayatı için direnmeyin teslim olun* dedi. Mgrdich ise şöyle cevap verdi; *Sayın Paşa! Biz biz sizin en sadık kullarınız olduk. Ama siz bizi öldürüp yok etmek istediniz. Sayın Paşa, Size üç sorum var; Papazımızı ve aydınlarımızı tutuklayıp hapse attınız sonra öldürdünüz neden? Binlerce gencimizi vatan uğruna askere aldınız sonra öldürdünüz, neden? Karaköprü ve Kudemadaki amele taburlarında 1200'enden fazla Ermeni asker çalışıyordu, onları süngü ve baltalarla biçtiniz neden, neden? Sayın Paşa, siz bu soruları cevaplayamazsanız yerel yöneticiler*

²³⁷ Kunzler, a.g.e., s., 36.

²³⁸ BOA. HR. SYS 2883/6. Ayrıca Bkz: Jernazian, a.g.e., s., 85.; Sahakian, a.g.e., s., 834. Sahakian mektubu bir Binbaşının getirdiğini yazmaktadır.

*cevaplasın. Sayın Paşa, lütfen birbirimizi kandırmayalım. Siz buraya bizi öldürmeye geldiniz. Biz de ölene kadar savaşmaya kararlıyız.*²³⁹

Görüşmenin ardından öğlene kadar teslim olacakların Samsat Kapısından dışarı çıkmalarını bekleyen Fahri Paşa Ermenilerin teslim olmadığını görünce toplara ateş emrini verdi. Öğlen saat iki gibi iki top Kalaboyun mahallesinden ateş etmeye başladı. Topların sadece Ermenilere korku vermek için ateşlendiği belli oluyordu. Çünkü belirli bir yere nişan almamışlardı sadece Ermeni mahallesine ateş ediyorlardı. Topların ateşlenmesi ile birlikte mahallenin iç kesimindeki Ermeniler hemen yer altındaki sığınaklara saklandı. Birçok kişi mevzilerdeki savaşçılara yardım etmek için yeraltındaki tünellerden mevzilere geldi. Barikatların top gülleleriyle yıkılması ihtimaline karşı eski barikatların arkasına yeni barikatlar yapıldı. Zaten Mgrdich'in stratejisi saldırıdan çok savunma yaparak ve Türklerin saldırmasını sağlamak ve onlara mümkün olduğu kadar kayıp verdirmektir.

8 Ekim günü Türk askerler Ermeni mahallesinin güneyinden yani Balıklı Göl civarındaki mevzilerine genel bir saldırı yaptılar. Alman Halı fabrikasını hedef alarak Saatçioğulları'nın evlerini almayı başlardılar. Bu ev çarpışmanın üçüncü günü Ermenilerce işgal edilmişti. Bunun sonucu olarak Masmane Ermenilerin kontrolüne geçmişti. Çünkü Saatçioğullarının evini almak Su Meydanına kadar olan Türk bölgesini kontrol altına almak demektir. Bundan sonra Mgrdich Ermeni savaşçılara oradan çıkıp Attarian'ların evinde mevzi almasını istedi. Onları takip eden Türk askerleri el bombası kullanıyordu. Kınarcian mevzisinden Su Meydanına kadar bombaların sesi duyulabiliyordu. Bu bölge Ermeniler için çok önemliydi. Burada Ermeni savaşçılar ile Türk askerleri sırt sırtaydı. Askerler Türk evlerinin duvarlarında delikler açıp Ermenilerin Tempe bölgesine girmeye çalışıyordu. Sonunda Kosem'lerin evine girmeyi başardılar ancak on tanesi bıçaklarla öldürüldü. Armenak bu bölgedeki mevzilerin liderlerinden biriydi ve Solhan'ların evinde mevzi almıştı. Mgrdich Tempe bölgesindeki

---

²³⁹ Jernazian, **a.g.e.**, s., 85. Sahakian ise farklı bir diyalog vermektedir. Bkz Sahakian, **a.g.e.**, s., 835. Emniyet Genel Müdürlüğüne hazırlanan Urfa Raporunda ise bu görüşmeden bahsedilmemektedir. Sadece asilere teslim olmaları bildirilmiş ve bu emre uyacakların öğlene kadar Samsat Kapısından çıkmalarının istendiği ancak belirtilen süreye kadar kimsenin Ermeni mahallesinden çıkmaması üzerine bombardımanın başladığı belirtilmektedir. Bkz: BOA. **HR. SYS.** 2883/6.

Kalaycılarının evini ve Doktor Artvin'in evini savunmak için şiddetli bir çatışma içindeydi. Masmane'nin karşısında Kınarcianların evi Türk askerlerce kuşatıldı ancak Ermeniler hala direniyordu. Akşama doğru Kınarcian'ların evnin köşesinde bulunan Kitapçı'ların evini almayı başardılar. Askerlerin bu başarısı tüm Tepme bölgesi ve Su Meydanı'nı tehdit ediyordu. Bu durumu telafi etmek için Mgrdich tekrar bir plan yaptı. Bunun için Türk askeri kıyafetleri giyen on kişilik üç saldırı ekibi oluşturarak onları gece olunca Türklerce alınan Ermeni evlerinin arkasına göndermeyi kararlaştırdı. Ancak Türklerin o gece için belirlediği parolayı öğrenmek gerekiyordu. Kevork Alehoydoyian bu problemi yarım saatte halletti. Attarian'ların çatısından tırmanarak Kosem'lerin evinin balkonuna çıktı ve beklemeye başladı. Bir süre sonra bir Türk askeri görüldü. Kevork silahını askere doğrularak " parola ne" diye sordu. Asker "Kılınc" diye cevap verdi. Parolayı öğrenen ekipler hemen harekete geçti. İlk ekip Solhan'ların evinin arkasına yerleşti. İkinci ekip Kösemilerin evine mevzilendi. Üçüncü ve son ekiptekiler ise Attarian'ların evinin arkasına yerleşti. Herhangi bir Türk askeri ya da nöbetçi onları gördüğü zaman parolayı söylüyorlardı. Her timden beş kişi askerlerin Türk evlerinin duvarlarını delerek Ermeni evlerine açtığı girişlerde bekleyecekti ve Mgrdich'in ilk el bombasını atarak saldırı işaretini vermesiyle harekete geçeceklerdi. Tüm ekipler görev yerine yerleştiğine dair haber gönderdikten sonra Mgrdich'in ilk el bombasını Türk askerlerinin mevzilendiği bölgeye atmasıyla saldırı başladı. Her taraftan gelen el bombaları nedeniyle askerler neye uğradığını şaşırıyordu. Ertesi sabah Temrin bölgesinden Su Meydanına kadar olan sokakta birçok Türk askeri yerde cansız yatıyordu. Askerler Ermeni mahallesinin dar sokaklarına aşına değillerdi ve bu yüzden avlanmışlardı. Sonraki günlerde bu saldırı ile ilgili olarak Polis Mecmuası Ermenilerin savaş kurallarına aykırı davranarak insanlık suçu işlediğini yazacaktı.²⁴⁰

Aynı gün Türker bir saldırıyı Ermeni mahallesinin batı sınırındaki Markara²⁴¹ binalarına yaptılar. Buraya yapılan saldırıyı Alman Binbaşı

²⁴⁰ Sahakian, a.g.e., s., 838.

²⁴¹ Kelimenin anlamı için Türkçe, Ermenice, İngilizce ve Almanca sözlüklere baktık ama bir karşılık bulamadık. Ancak Wolfskeel eşine yazdığı mektuplarda bu binaları Ermeni mahallesinin güneybatı sınırında birbirinden yüksek(one towering another) yana yana binalar olarak tarif etmektedir. Kanaatimizce Ermenilere ait birbirine bitişik olarak

Wofskell yönetti. Wolfskeel Markara binasını alma girişiminde bulundu ancak askerler yoğun bomba saldırılarından dolayı fazla ilerleyemedi ancak aynı sokağın sonunda bulunan ve Markara binasının karşısında olan evi birbirine bitişik olan evlerin duvarlarını yıkarak ele geçirebildiler. Daha sonra Wolfskeel bu sokakta bir duvar inşa ettirdi ve duvarın arkasına küçük bir top yerleştirdi. Böylece Markara binasına yüz metre mesafeden ateş edebilecekti. Wolfskeel'in topçuları yoğun ateş altında olmalarına rağmen işlerini iyi yaptı. Ermeni savaşçıların yoğun ateşine rağmen sadece bir çavuş yaralandı. Ancak Wolfskeel'in ileriye gönderdiği bir takım Wolfskeel'i memnun edemedi. Takımdan beklenen toplarla yıkılan binayı zapt etmeleri idi. Ancak binayı zapt etmeye gittiklerinde Ermeni savaşçıları onları yoğun el bombası ateşiyle karşıladı. Çok fazla direnemeyen askerler geri çekilmek zorunda kaldı. Wolfskeel aynı gün isyanın başından beri Ermenilerce işgal edilen ve çok sıkı savunulan Amerikan Misyon Binalarına da bir saldırı düzenledi ancak bu saldırı binaların dış cephe duvarına ateş etmekten ileriye gidemedi.²⁴² Amerikan Misyon Binaları Ermeni mahallesinin en yüksek yerinde kurulmuş ve bir yetimhane ile çeşitli atölyelerden ibaretti. İsyanın ilk gününce Ermeniler burayı işgal edip ve buranın yöneticisi Leslie ile geçici olarak onunla birlikte kalan yedi muhasım devlet vatandaşını rehin almışlardı.²⁴³ Ancak şunu belirtmek gerekir ki Türk tarafı Amerikan Kurumları yöneticisi Leslie'nin de isyanın içinde yer aldığını hatta buradaki direnişi yönettiğini düşünüyordu. Bu nedenle 9 Ekim günü Fahri Paşa Amerikan Misyon Binalarının yöneticisi Leslie'ye bir mektup göndererek binaların boşaltılmasını aksi takdirde bombalanacağını belirtti. Mektubu Alman Hastanesi doktoru Kunzler'in iletmesine karar verildi. Kunzler mektubu alarak Ermenilere ait barikatların önüne geldi ve bir Ermenice ismi uzun uzun bağırdıktan sonra içerden ses geldi; *Kimdir O?* Kunzler'in cevabı; *Jacob Efendi* şeklinde oldu. Kunzler Leslie'ye bir mektup getirdiğini ve cevabını aldıktan sonra geri dönmek istediğini belirtti. Bunun üzerine içerdeki ses Kunzler'e mektubu bir taş

---

kesintisiz devam eden bazı evleri bina olarak tarif etmektedir. Zira Ermeni Mahallesi Tıfındır tepesi üzerinde olduğundan eğimden dolayı evler bir birini yukardan görüyordu. Bkz: Resim 2, Resim 3.

²⁴² Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 NL 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolfskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wofskell'e gönderdiği 8 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen Hilmar Kaiser, **a.g.e.**, s., 20. Bkz Ek VI: Binbaşı Wolfskeel'in çizdiği harita.

²⁴³Kunzler, **a.g.e.**, s., 37.

sararak bitişikteki evin avlusuna atmasını istedi. Saatler sonra içerden bir ses Kunzler'e Leslie'nin cevabının evinin duvarında asılı olduğunu ve oradan okunabileceğini söyledi. Bunun üzerine Kunzler iki polis koruması eşliğinde Tıfındır Tepesine çıktı zira oradan Amerikan Yetimhanesi ve Leslie'nin evi görülebiliyordu. Tepeye çıktıklarında Kunzler ve beraberindekiler Leslie'nin evinin duvarında yazılı şu cevabı gördüler; *Biz buradan çıkmak istiyoruz ama onlar izin vermiyorlar.*²⁴⁴

Aynı gün Türkler Tıfındır Tepesinin zirvesinde yeni mevziler inşa etmeye başladı ve Halep'ten gelen iki yeni topu buraya yerleştirdi. Bu toplarla beraber Türk tarafının sahip olduğu top sayısı altıya yükseldi. Bunların ikisi kalenin üzerinde, ikisi Ermeni mahallesinin batısındaki tepede bulunan Saint Sarkis Manastırında, diğer ikisi de kuzeyde Tıfındır Tepesinde konuşlandırılmıştı.²⁴⁵ Böylece Ermeni Mahallesi kuzey, güney ve batıdan top ateşi sahasına girmişti. Bu Ermeni mahallesinin en iç kısmındaki evlerin bile vurabilmesi anlamına geliyordu. Öğlene doğru Tıfındır Tepesindeki toplar ateş etmeye başladı. Hedefte Ermenilere ait bütün mevziler ve Amerikan Misyon binaları vardı. Mgrdich savaşıtlardan ihtilal şarkıları söyleyerek savaşmalarını istedi. Kadın savaşıtlardan mürekkep ve Bayan Ketenciyan, Bayan Çilingiryian ve Bayan Gemçiyian liderliğindeki üç ekip bir mevziden bir mevziye koşup erkek savaşıtlara hem yardım ediyor hem de onlara cesaret vermeye çalışıyordu. Mgrdich Ana Kilisede savaşırken top mermisinden gelen bir şarapnel parçası ile dizinden yaralandı. Dizi tamamen parçalanmıştı. Bu haber çabuk yayıldı ve Ermeni savaşıtların moralinin hayli bozulmasına neden oldu. Rastgelenian bundan sonra savaşın sorumluluğunu üzerine aldı.²⁴⁶ Top ateşi durduktan sonra Mgrdich, Derbedrosyian'ların evindeki hasteneye götürüldü. Sağ kalan bölge liderleri ve kadın savaşıtlardan bazıları etrafını sardı. Mgrdich arkadaşlarını yarasının çok ağır olmadığına ve yakında savaşa dönebileceğine inandırmaya çalıştı. Oysa durumu çok kötüydü üstelik Türk

²⁴⁴ Kunzler, **a.g.e.**, s., 38. Sahakian da Fahri Paşa'nın Amerikan Misyon binalarının boşaltılmasını için Leslie'ye bir mektup yazdığını doğrulamaktadır ancak mektubu getirenin kim olduğunu belirtilmemektedir. Bkz: Sahakian, **a.g.e.**, s., 839. Fransız Rebour'un Hikayesi.

²⁴⁵ Jernazian, **a.g.e.**, s., 87. Sahakian ise Saint Sarkis Manastırının bulunduğu tepeye yerleştirilen topların 10 Ekimde ulaştığını belirtmektedir. Bkz: Sahakian, **a.g.e.**, s., 846.

²⁴⁶ Sahakian, **a.g.e.**, s., 843. Jernazian da Mgrdich'in yaralanma tarihi 9 Ekim olarak vermektedir. Ancak Kunzler bu tarihi 15 Ekim olarak veriyor. Bkz: Jernazian, **a.g.e.**, s., 87; Kunzler, **a.g.e.**, s., 39.

tarafı Ermeni mahallesinin ilk hattını almıştı ve Ermenilerin bombaları tükeniyordu. Bazı savaşçılar teslim olmayı teklif etti ancak Mgrdich ve Rastgelenian bunu yine ret etti. Toplantının sonunda birçok mevziinin terk edilmesi ve direnişin Protestan Kilisesi ile Büyük Kiliseye doğru kaydırılması kararlaştırıldı. O gün ölen önemli Ermeni savaşçılar Sarkis Anduryian, Garabet Garadaşyan, Palulu Valoş Alacacyian, Grigos Ehberleryian, Samuel Lıklıkyian, Horen Arzuhacıyan, Sarkis Sefkosian'dı.

10 Ekim sabahı çarpışma devam etti. Toplar hedeflerini vurmaya devam etti. Artık Ermeniler için çember iyice daralmıştı. Mgrdich'in savaşçıları birçok mevziyi terk ederek Türk tarafına bıraktı. Protestan Papaz Sogomon Akkelian her yere koşuyor yüksek sesle “ Ölüm Her Yerde Birdir” adlı şiiri okuyup Ermeni savaşçılara cesaret vermeye çalışıyordu.

c. Çatışmalara Bir Günlük Ara Verilmesi

11 Ekimde Fahri Paşa Ermenilere tekrar teslim olmalarını istedi ve teslim olmaları için onlara bir gün süre verdi.²⁴⁷ Bu defa teklifi getiren Alman Halı Fabrikasının yöneticisi Franz Eckart'tı. Eckart ve Mgrdich'in görüşmeleri yaklaşık olarak bir saat sürdü. Eckart, Mgrdich'a artık yolun sonuna geldiklerini, daha fazla direnmenin yararı olmayacağını sadece daha fazla insanın ölümüne neden olacağını anlattı. Ancak Mgrdich yine teslim olmayı ret etti.²⁴⁸

Ermenilere teslim olmaları için verilen bir günlük süre dolduktan sonra 13 Ekimde çatışma tekrar başladı. Alman Binbaşı Wolfskeel'in görevlendirdiği iki bölük şehrin güney batısından Büyük Kiliseye doğru harekete geçti. Topçuların yardımıyla dar sokakları aşan askerler o gün akşama doğru kilisenin sağ üst yanına kadar gelmeyi başardı. Aynı gün Halep'ten iki havan topu daha Türk tarafına ulaştı. Bu toplar direniş kalbi durumunda olan Büyük Kiliseyi ateş almak için kullanıldı.²⁴⁹ Ermeniler için çember iyice daralmıştı. Mgrdich ve Rastgelenian artık yolun sonuna geldiklerinin farkındaydılar. Bir grup insan teslim olmak istedi ancak bazı savaşçılar onları durdurdu. Rastgelenian hayatta kalan savaşçılara kendi

²⁴⁷ BOA. HR. SYS. 2883/7.

²⁴⁸ Sahakian, a.g.e., s., 848.

²⁴⁹ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 NL 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolfskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolfskell'e gönderdiği 16 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen Hilmar Kaiser, a.g.e. s., 23.

ailelerini öldürmeyi böylece onları Türklerin eline geçmekten kurtarmayı teklif etti. Günün sonunda Mgrdich ve Rastgelenian artık direnmenin anlamsız olduğunu anladılar ve Tıfındır Tepesinden Beden bölgesine doğru bir hat yarıp kaçmaya karar verdiler.²⁵⁰

14 Ekimde Türk askerlerinden bir bölük daha Büyük Kilisenin soluna kadar gelmeyi başardı. Daha evvelden Kilisenin sağ tarafına kadar gelmeyi başaran bölükle beraber Kilise iki havan topu ile iki yandan ateş altına alındı.²⁵¹ Mgrdich her şeye rağmen direnişi sürdürmeye çalıştı ancak her şeyin çoktan bittiğini anlayan insanlar teslim olmak istiyordu. Papaz Sogomon teslim olmak isteyenleri engellemek için sürekli olarak Rusların Diyarbakır'a varmış olduklarını, iki gün içinde Urfa'ya ulaşacaklarını söylüyordu.²⁵² Aynı gece kadın ve erkek savaşıçılardan oluşan bir grup ateş hattını yarıp dağlara kaçmak için bir girişimde bulundu ancak yoğun ateş sonucunda geri çekilmek zorunda kaldılar.

İki yandan ateş altına alınan kilisedekiler çok dayanmadı ve kilise duvarına “Ateş Dursun Muhabere Var”²⁵³ yazılı bir bayrak astılar ve Papaz Sogomon'un onayını almak üzere yarım saat istediler ve kayıtsız şartsız teslim olacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine kilise üzerindeki top atışı durduruldu. Bir süre sonra kilisedekiler yaklaşık olarak 600 kadın ve çocuğu teslim etti ancak kendilerini teslim almaya gelen askerlere tekrar ateş açtılar.²⁵⁴

15 Ekimde direniş hâlâ sürdüğü tek yer Amerikan Misyon Kurumlarıydı. Aynı gün kurum binaları 12 cm. çapında iki bomba atar top ile ateş altına alındı.²⁵⁵ Kısa bir çatışmadan sonra buradaki direniş de kırıldı

---

²⁵⁰ Sahakian, **a.g.e.**, s., 851.

²⁵¹ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 **NL** 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolffskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolfskell'e gönderdiği 16 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen Kaiser, **a.g.e.** s., 24.

²⁵² Kunzler, **a.g.e.**, s., 40.

²⁵³ Bkz. Ek IX.

²⁵⁴ BOA. **HR. SYS.** 2883/7.

²⁵⁵ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 **NL** 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolffskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolfskell'e gönderdiği 16 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen Hilmar Kaiser, **a.g.e.** s., 25.

ve Leslie ile beraberindekiler teslim oldu. Böylece Urfa İsyanı bastırılmış oldu.²⁵⁶

V. İsyanın Bastırılmasının Ardından Yaşananlar

16 Ekim sabahı Fahri Paşa'nın emri üzerine kadın ve çocuklar ellerinde hiçbir şey taşımaksızın sokaklarda toplandı ve tek sıra halinde üç farklı yere götürülüp orada bekletildi. Erkekler ise başka bir sokakta elleri başlarının üstünde tek sıra halinde toplandı. Daha sonra ikiye ayrılarak çatışmalara iştirak etmiş gibi olanlar hapse atıldı, isyana iştirak etmemiş gibi görünenler ise çeşitli camilerin bahçesine başlarında sıkı güvenlik önlemleri eşliğinde askeri duruşmalar başlayıncaya kadar bekletildi.²⁵⁷ Yukarıda belirttiğimiz gibi isyan 15 Ekimde bastırıldı ancak yer altındaki tünellerde, evlerin gizli mahzenlerin su kuyularında saklanan birçok isyancı vardı. Bu kişileri arama işi yaklaşık bir hafta sürdü. Birçok asker bu kişilerin aranması esnasında bu kişilerce öldürüldü.²⁵⁸ Saklananlar arasında Mgrdich ve kardeşi Sarkis de vardı. İkisi de bacağından yaralıydı. 19 Ekimde Mgrdich da Sarkis de saklandıkları yerde bulundular. Mgrdich son anda kendine bir kurşun sıkarak intihar etti ancak Sarkis sağ olarak yakaladı ve hastanede tedavi altına alındı.²⁵⁹ Daha sonra Harp Divanında yargılanıp asıldı. Mgrdich'in kız kardeşi Miriam Yodnaghperian Büyük Kilisede savaşırken öldü. Mgrdich hayatta kalan tek kardeşi Levon'du. Levon isyan sırasında Osmanlı Ordusunda asker olduğu için Urfa'da değildi. I. Dünya Savaşından sonra Fransa-Marsilya'ya yerleşti. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında bir sabah evinden çıkarken bir Alman keskin nişancısının kurşunuyla öldü. Mgrdich'in eşi Elizabeth isyandan sonra yakalananlar arasındaydı. Harp Divanında yargılandı ve hakkında 101 yıl hapis cezası verildi. Birkaç yıl sonra İngilizlerin Urfa'ya girmesinin ardından serbest bırakıldı ve New York'taki kardeşinin yanına yerleşti. Ancak psikolojik

²⁵⁶ BOA. HR. SYS. 2883/7. Kunzler direnişin çöküşünü 16 Ekim olarak verirken, Sahakian ve Jernezian saklananların aranması esnasında vuku bulan çatışmaları da sayarak direnişin çöküşünü 23 Ekim olarak vermektedir. Bkz: Kunzler, a.g.e., s., 40; Sahakian, a.g.e., s., 859; Jernezian, a.g.e., s., 87.

²⁵⁷ Kunzler, a.g.e., s., 41.

²⁵⁸ BOA. HR. SYS. 2883/7.

²⁵⁹ Alman Askeri Arşivi, Freiburg 10/1/15 NL 138/6. IV. Orduda görevli ve Urfa isyanını bastırmak için Fahri Paşa ile Ekim ayının başında Urfa'ya gelen Alman Topçu Binbaşı E. C. Wolfskeel'in eşi Sofie-Henriette C. Wolfskell'e gönderdiği 19 Ekim 1915 tarihli mektup, naklen Hilmar Kaiser, a.g.e. s., 28. Ancak Alman Halı Fabrikasının yöneticilerinden Bruno Eckart Mgrdich'in 15 Ekimde askerlerin Kiliseye girmesi üzerine kendini vurduğunu belirtmektedir. Bkz: Eckart, a.g.e., s., 35.

rahatsızlıklar geçirdi ve 1926'da hastaneye yattı ve ölünceye kadar orada kaldı.²⁶⁰

VI. Urfalı Ermenilerin Tehciri

İsyanın ardından Urfalı Ermenilerin de tehcir edilerek Rakka ve Rasülayn'e gönderilmelerine karar verildi. İsyanın bastırılmasından sonra tehcir edilmesine karar verilenlerin miktarı 4060'tı. Bunlardan 1009'u Kasım ayının ikinci haftası sevk edilmeye başlandı. Geri kalan 3051 kişi ise ilk kabilelerin ardından tehcir edilecekti. 61 kişi ise hala Harp Divanında yargılandığı için cezaevinde tutuklu olarak yatıyordu. Ayrıca ihtiyaçtan dolayı 80 Ermeni fırıncının tehcir edilmemesine karar verildi.²⁶¹ Kasım ayının başında ilk kabileler jandarmalar eşliğinde yola koyuldu ancak ilk kabile daha şehirden çıkar çıkmaz yoldaki aşiretlerin saldırısına uğradı. Kafileden bazı kadınlar kaçırılarak demir yolu hattı boyunca uzanan köylere götürüldü. Bu durumda ihmali bulunan jandarmalar Divan-ı Harbe sevk edildi.²⁶² Sonraki günlerde aynı güzergâh üzerinden kabileler tekrar gönderilmeye başlandı. Ancak civar yerlerdeki aşiretlerin saldırısına uğradılar. Bu yüzden bazıları geri dönmek zorunda kaldı. Dönen bu kabileler daha sonra Siverek üzerinden Diyarbakır'a yollandı.²⁶³ Tehcir edilen Ermenilerin geri bıraktıkları dükkânlarının yağmalanmaması için çarşıdaki Ermeni esnafa ait tüm dükkanlar Hükümet yetkilileri tarafından kitlendi ve mühürlendi. Kasım ayının başında Ermenilere ait malların değerinin belirlenmesi, satılması ve varsa sahiplerinin borçlarının ödenmesi için İstanbul'dan Emval-ı Metruke Tevziye komisyonu geldi ve yaklaşık olarak iki yıl boyunca çalıştı.²⁶⁴ Komisyonun başkanı Nabi Bey'di. Komisyon Urfa'ya varır varmaz işe koyuldu. Ermenilere ait mallar açık artırmada satıldı ve sahiplerinin borçları ödendi.²⁶⁵ İsyan süresince Ermeniler bazı Müslüman hanelerini zapt etmiş ve bu hanelere büyük zarar

²⁶⁰ Jernazian, **a.g.e.**, s., 88.

²⁶¹ BOA. **DH. EUM.2.Şb.73/63_2**

²⁶² BAO. **DH. ŞFR.** Nr. 57/509. İsyanın ardından Ermenilerden daha evvel askeri cephanelerden çalınmış olduğu anlaşılan 120 martini tüfek ile 100 adet revolver ele geçirildi. Türk tarafında ahaliden 42 şehit ve yaralı, jandarmadan 8 şehit ve 24 yaralı, askerlerden ise biri subay olmak üzere 300 şehit ve yaralı ile polisten iki yaralı vardı. Divan-ı Harp yargılamaları bittikten sonra Urfa Ermenilerinin de tehcir edilerek²⁶² Rakka ve Rasülayn'e gönderilmelerine karar verildi.²⁶²

²⁶³ BAO. **DH. ŞFR.** nr. 57/277.

²⁶⁴ Kunzler, **a.g.e.**, s., 59.

²⁶⁵ Jernazian, **a.g.e.**, s., 93-94.

vermişti. Bazı haneler ise tamamen oturulamayacak durumdaydı. Hasar gören evlerin tamiri için gereken meblağ Ermenilerce terk edilen malların gelirinden karşılandı. Evleri tamamen yıkılmış olan Müslümanlara ise yıkılan evlerinin yerine boşalan Ermeni evlerinden verildi.²⁶⁶

Urfa'da bulunan muhasım devlet vatandaşları isyana iştirak ettikleri gerekçesiyle tutuklanan ve hapse konanlar hariç, Niğde ve Kayseri'ye yollandı.²⁶⁷ İsyana iştirak ettiği gerekçesiyle Divan-ı Harpte yargılanan yabancılardan biri de Amerikan Misyon Kurumları yöneticisi Leslie'ydi. Bay Lesli, isyan sırasında Amerikan Misyon binalarını işgal eden Ermenilere yardım etmek hatta buradaki direnişi idare etmekle suçlanıyordu. Ancak Leslie, isyancılara yardım etmediğini onlar tarafından rehin alındığını iddia ediyordu. Oysa Alman hastanesi doktoru Kunzler isyanın ilk başladığı 30 Eylül günü onun evine gitmiş ve ondan bulunduğu yerden ayrılarak daha güvenli olan Süryani mahallesinde bir yere geçmesini istemişti. Ancak o silah seslerini duymasına rağmen yerini terk etmeyeceğini gerekirse Ermenilerle öleceğini söyleyerek Kunzler'in teklifini ret etmişti.²⁶⁸ İsyan bastırıldıktan sonra Leslie, mahkemede yargılanmaya başlandı. On beş gün süren yargılamalar boyunca neredeyse hergün mahkeme önüne çıkıp ifade veriyordu. Halen yargılanan bir şüpheli olmasına karşın hapse atılmamış ancak Alman Hastanesi doktoru Jacob Kunzler'in evinde kalmasına izin verilmişti ve Kunzler onun kaçmamasını sağlamakla mükellef tutulmuştu. Yargılamalar süresince kendini mutlaka asılacağına dair inandıran Lesli, Ekim ayının son günlerinde psikolojik rahatsızlık belirtileri göstermeye başladı. Hatta bir gün Kunzler'den intihar etmek için asitfenik denen güçlü bir zehir istedi. Kunzler, onu yatıştırarak bu kararından vazgeçirdi. Ancak intihar etmeye kararlı olan Lesli, 30 Ekim günü Amerikan yetimhanesinden elde ettiği bir zehiri içerek kendini zehirledi. Ölmek üzere olan Leslie'yi Kunzler'in eşi evlerinin yakınında buldu. Kunzler ise olay yerine az sonra vardı. Lesli'nin ağzındaki kokudan asitfenik içtiğini anlayan Kunzler onu hemen kliniğine götürüp midesini yıkadı ancak Leslie çoktan ölmüştü.²⁶⁹ Üzerinden çıkan bir kağıdın üzerinde "Son Vasiyetim" başlığıyla şunlar yazıyordu; *Yaptığımdan şahsımdan*

²⁶⁶ BOA. **DH.ŞFR.** nr. 57/140.

²⁶⁷ BAO. **DH. ŞFR.** nr. 59/48_1.

²⁶⁸ Kunzler, **a.g.e.**, s., 46.

²⁶⁹ Kunzler, **a.g.e.**, s., 49. Ayrıca bkz: Jernazian, **a.g.e.**, s., 95. BAO. **HR. SYS.** 2883/4_8.

başka Urfa'da hiçbir kimse ve özellikle Kunzler ve Eck art aileleri asla sorumlu değildir. Bunlar yaptığım şeye karışmamışlardır. İçtiğimi evvelki misyonerhânedan getirdim. Ermeni ihtilaline dahi ve iştirakim olmadı. Fakat ihtilal beni de sürükledi.

J. H. Leslie.

Daha sonra bu yazının Leslie'nin el yazısı olduğu Alman Hastanesi doktorları Kunzler ve Armenak tarafından tasdik edildi.²⁷⁰

---

²⁷⁰ Leslie'nin intihar etmesi ile alakalı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde farklı tarihlerde hazırlanmış birden fazla belgeye rastladık. Bkz: BOA. **DH. ŞFR.** 57/255. nr. 1; BAO. **HR. SYS.** 2883/4_8. Ancak bir belgede Leslie'nin isyana iştirak ettiği hatta isyanı kumanda ettiği belirtilmektedir. Bkz: BAO. **HR. SYS.** 2876/2. nr. 3, 5-11.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URFA'NIN İNGİLİZ VE FRANSIZLARCA İŞGALİ ve ERMENİLERİN TUTUMLARI

İtilaf Devletleri ve Osmanlı Hükümeti arasında 30 Ekim 1918 tarihinde Yunanistan'ın Limni Adasının Mondros Limanında, Agamemnon adlı İngiliz savaş gemisinde yapılan görüşmeler neticesinde, Türk tarihinin en ağır şartlarının içeren Mondros Mütarekesi imzalandı. Bu ateşkes şartlarına göre; Ülkedeki tüm Liman, demiryolu, telgraf hatları vs. İtilaf devletlerine teslim edilecek. Ordu terhis edilerek silahları toplanacak ve sadece asayiş temin için bir kuvvet bulundurulacak. Boğazlar hemen açılacak ve İtilaf devletleri anlaşmanın 7. maddesine göre güvenliğin tehlikeye düştüğü stratejik bölgeleri işgal edebilecekti². Kalıcı bir barış antlaşması niteliği taşımayan, geçici bir ateşkes antlaşması hükümlerini gerekçe gösteren İtilaf Devletleri, vakit kaybetmeden Türk Vatanını işgale koyuldu.²⁷¹

Mondros mütarekesinde bu konuda hiçbir hüküm bulunmamasına rağmen Fransızlar Sykes – Picot anlaşmasına dayanarak Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'dan Sivas'a uzanan Türk topraklarını işgal hazırlıklarına başladılar. Doğu Trakya'yı işgal ettiler. Rumeli demiryollarına el koydular. İtalyanlar Saint Jean De Maurienne anlaşmasını gerekçe göstererek Antalya, Muğla, Büyük Menderes ve Konya'ya kadar olan bölgeyi işgal etti. Yunanistan ise büyük bir vahşet gösterisi içinde İzmir'i işgal etti. İngilizler Ocak 1919 ' da Suriye'deki kuvvetlerinin emniyetini bahane ederek Kilis, Antep ve Maraş'ı işgal etti. İşgalin hakiki sebebi sonradan da anlaşıldığı üzere, bu bölgeyi Fransa'ya bırakarak karşılığında Fransız'lardan Musul'u almaktı.²⁷²

Çanakkale ve Küt-ül Ammare'de Osmanlı Devleti'ne yenilen İngiltere bunu hazmedememişti. Sömürgelerinde saygınlık kaybeden İngiltere, nüfuz ve itibarını artırmak için Osmanlı Devletini örnek bir şekilde cezalandırmak istiyordu. Aynı zamanda Suriye'deki kuvvetlerinin emniyet altına almak isteyen İngiliz'ler, bu cezalandırma işine Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal ederek başlamak niyetindeydi. İngilizler bu işgali, Mondros Mütarekesinin

²⁷¹ Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt V, Ankara, s., 742

²⁷² Bayur, **a.g.e.**, s., 1443.

yoruma açık ve zayıf noktalarından birisi olan 7. Maddesine dayanarak gerçekleştirmek niyetindeydi. Bu nedenle Mondros Mütarekesinin 16. Maddesinde yer alan Suriye ve Irak sınırlarına açıklık getirmedikleri gibi, 12. maddede yer alan “kontrol” kelimesinin anlamını da açıkça belirtmemişlerdir.²⁷³ İşte İngilizlerin bu maddelere dayanarak Urfa’yı işgal edecek ve bu işgaller için gerekli bahaneleri Ermeniler oluşturacaktı.

A. İŞGAL ÖNCESİ URFA’DA GENEL DURUM VE URFA’NIN İŞGALİ:

I. İşgal Öncesi Urfa’da Genel Durum

İşgal başlamadan evvel Urfa’da Nusret Bey mutasarrıflık görevinde iken Binbaşı Ali Rıza Bey ise Jandarma Alay Komutanıydı. Osmanlı İmparatorunun I. Dünya Savaşından yenilgiyle ayrılmış olması vilayetin ticaret hayatına büyük bir darbe indirmiş ordu için hububat alıp satan tüccar ve komisyoncular ticaretten çekilmişlerdi. Dolayısıyla çiftçilikle geçinen şehir halkı ekonomik sıkıntı içerisindeydi. İngiliz Ordusunun hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Halep’e girmesi Urfa’nın ticaretine inen ikinci darbeydi. Çünkü Halep, Urfa sancağının tarım ve hayvancılığa dayalı ihracat merkezi idi. İngiliz’lerin Halep işgali ticaretle uğraşanların Halep’le olan ithalat ve ihracatını imkânsız kılıyordu.

Halep’teki Osmanlı kuvvetlerinin Antep’e çekilmesi ve Ordu’nun terhis edilmesi, içinde Ermeni fedailerini barındıran, İngiliz Ordusunun Urfa’ya gireceği fısıltıları halk üzerinde derin ümitsizlik ve korkuya sebep oluyordu. Bazı zengin aileler bu korkuyla iç Anadolu’ya göç etmeye başlamışlardı.²⁷⁴ Rus işgali sebebiyle 1916 yılında Van, Muş, Bitlis illerinden birçok insan Urfa’ya göç etmişti. 1917’deki kıtlık sebebiyle birçok salgın hastalık şehirde ölümlere neden olmuştu. Urfa yöresinde hayvancılıkla uğraşan, konar- göçer hayat tarzında yaşayan birçok aşiret vardı. Savaşlar sebebiyle güçsüz düşen jandarma, bu göçebe aşiretler üzerinde fazla etkili olamıyordu. Devlet otoritesi zayıfladığından aşiretler arasında kan davaları ve rekabetler yaşanıyordu. Özellikle İngilizlerin bölgeye gönderdiği ajanların Kürtçülük ve Arap milliyetçiliğini körükleyen

---

²⁷³ Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s., 4.

²⁷⁴ Açıkanal, **a.g.e.**, s.20.

propaganda faaliyetleri halkın büyük kesimi tarafından kabul görmese de, bazı aşiretlerin zihnini bulandırmada etkili oluyordu.²⁷⁵

Amerikan Misyon Kurumları varlığını hala sürdürmekte 1915'te intihar eden eski yönetici Leslie'nin yerine Mary Caroline Holmes adında bir bayan bu kurumlarının yeni yöneticisi olmuştu.

II. İngilizlerin Urfa'ya İlk Kez Gelmeleri

İngilizler ilk olarak Urfa'ya Jakob Kunzler'in çağrısı üzerine 5 Şubat 1919'da geldiler. 1919 Şubat ayının başında Alman Hastanesi Doktoru Jacob Kunzler'in evinin kapısı çalındı. Kapıyı açmaya Kunzler'in yanında asistan olarak çalışan Ermeni Karekin gitti. Ancak Karekin henüz kapıya varmamıştı ki beş el silah sesi duyuldu. Ertesi sabah Kunzler'in evinin kapısında beş kurşun deliği vardı. Kunzler bu olayı Müslümanların ya kendini ya da asistanı Karekin'i öldürmeye kalkışması olarak yorumladı ve Halep'te bulunan ve zaten Urfa'ya gelmeye istekli olan İngilizlere Ermenilerin hayatlarının tehlikede olduğunu ve Urfa'ya gelmeleri gerektiğini bildiren bir mektup gönderdi. Ertesi sabah zaten Urfa'yı işgal etmeye istekli olan İngilizler Urfa'ya geldi. Gelenler bir Albay komutasında bir miktar asker ve üç otomobilden ibaretti.²⁷⁶ Ancak gelenler çok duramadı. İngilizlerin bu ilk işgali VI. Ordu Komutanı Tuğgeneral Ali İhsan Paşa'nın yoğun diplomatik çabaları neticesinde çok sürmedi ve İngilizler birkaç gün sonra Cerablus²⁷⁷'a geri çekildiler.²⁷⁸ Ancak İngilizler bu gidişi sadece geçiciydi çünkü gitmeden evvel Urfa'yı işgal etmek için ihtiyaç duyacakları bahane için Ermenilerle anlaşmışlardı.

III. İngilizlerin Ermenilerle Antlaşması

İngilizler, Kunzler'in daveti üzerine Urfa'ya ilk geldikleri günün akşamı Kunzler'in evinde Ermenilerle bir toplantı yaptılar. Ermeni Cemaati adına Ephraim Jernazin ile İngiliz Yüzbaşı Sharkey arasında geçen görüşmede Yüzbaşı Sharkey, Jernezian'a Urfa'yı işgal etmek istediklerini fakat Mondros Mütarekesi hükümlerince Urfa'yı işgal edemediklerini ancak Ermenilerin İngilizlerin yardımını talep eden bir dilekçe(mazbata) hazırlayıp Halep'te bulunan bölgedeki İngiliz temsilcisi Kumandan Mark Sykes'a

²⁷⁵ Kerim Fırat, *Urfa Savaşından Yapraklar*, Gaziantep, 1940, s.19.

²⁷⁶ Kunzler, *a.g.e.*, s., 100.

²⁷⁷ Bugün Gaziantep iline bağlı Karkamış ilçesi.

²⁷⁸ Açıanal, *a.g.e.*, s., 27.

sunmaları halinde İngilizlerin Urfa'yı işgal edebileceklerini ve Urfa'ya da Sykes'in bu talebini Ermenilere bildirmek üzere geldiklerini anlattı.²⁷⁹

Jernezian, başlangıçta İngilizler er geç Urfa'dan çekilir diye bu teklifi reddetti. Ancak bu tekliften haberdar olan Urfa Ermenileri Jernezian'a İngilizlerin talebini kabul etmesi için baskı yaptılar. Sonunda Jernezian İngilizlere istediklerini vermeyi kabul etti. O sıra halen Hükümet konağında tercümanlık görevine devam eden Jernazian dikkat çekmemek için Halep'e İngilizlerin Urfa'yı terk etmesinden bir kaç gün sonra gitmeye karar verdi. Bir süre sonra Halep'e gidip Ermeni yetimlere elbise ve yatak nevresimleri getireceğini söyleyerek Mutasarrıflıktan izin alan Jernazian, Şubat ayının sonlarına doğru Halep'e vardı. Jernezian kendisini bölgenin İngiliz temsilcisi Mark Sykes'a tanıttığı zaman olağan üstü bir samimiyetle karşılandı. Sykes, Jernezian'dan Urfa'yı işgal edebilmelerini sağlayacak olan ve Ermenilerin koruma talebini içerine dilekçeyi aldığı zaman mutluluğu gözlerinden okunuyordu.²⁸⁰ Dilekçede Urfa'da asayişsizliğin hüküm sürdüğü, Ermenilerin hayatlarının tehlikede olduğunu ve Müslümanların Ermenileri katledecekleri yazıyordu.²⁸¹ Jernezian'dan Urfa'daki son durum hakkında gerekli bilgileri de alan Sykes vakit kaybetmeden General Allenby'e Urfa'nın işgali emrini verdi.²⁸²

IV. Urfa'nın İngilizler Tarafından işgal Edilmesi

Ermenilerden istedikleri mazbatayı alan İngilizler Mondros Mütarekesinin 7. Maddesine dayanarak Urfa'yı 7 Mart 1919'da işgal etti.²⁸³ İngilizler Urfa gelir gelmez Mutasarrıflık binasına yöneldiler. Alman Hastanesi doktoru Jakob Kunzler Mutasarrıf ve İngiliz komutan arasında tercümanlık yapması için Hükümet konağına çağırıldı.²⁸⁴ İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Beddy Urfa mutasarrıfı Nusret Bey²⁸⁵'i yanına

²⁷⁹ Jernazian, **a.g.e.**, s., 113.

²⁸⁰ Jernazian, **a.g.e.**, s., 114.

²⁸¹ Açıanal, **a.g.e.**, s., 43.

²⁸² Jernazian, **a.g.e.**, s., 114.

²⁸³ Açıanal, **a.g.e.**, s., 43. Ancak resmi kaynaklar bu tarihi 24 Mart olarak vermektedir.

²⁸⁴ Kunzler, **a.g.e.**, s., 101.

²⁸⁵ Mutasarrıf Nusret Bey 1872 yılında doğmuş olup Yanyalı Karaosmanoğulları ailesindedir. Bayburt ve Ergani ilçelerinde kaymakamlık yaptıktan sonra Urfa'ya atanmıştır. 1919'da tutuklanarak, "Ermeni Tehciri Suçlusu" olarak Divanı-ı Harb'te yargılanmış ve daha evvel aynı suçlardan beraat etmesine rağmen bu kez suçlu bulunmuş ve idamına karar verilmiştir. Hüküm, 5 Ağustos 1920'de İstanbul-Beyazıt Meydanında infaz edilmiştir. Bkz: İsmail Özçelik, **Mili Mücadelede Güney Cephesi**, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1992, s., 56.

çağırarak kendilerini niçin karşılamadığı hususunda sert bir dille azarladı ancak Mutasarrıf Nusret Bey büyük bir cesaretle şu cevabı verdi; *Haksız yere memleketimizi işgal eden bir kuvveti karşılamak bir Türk mutasarrıfına yakışmaz. Misafir olarak gelmiş olsaydınız sizi Birecik'te karşılardım* demiştir. Nusret Bey işgalden hemen sonra İngilizlerin baskılarıyla İstanbul hükümetinin emriyle tehcirle ilgisi olduğu bahane edilerek İstanbul'a çağrılmış yerine daha sonra Urfa kurtuluş mücadelesine etkin olarak iştirak eden Mutasarrıf Ali Rıza Bey atanmıştır²⁸⁶.

Hükümet konağında bir süre görüşüldükten sonra İngiliz Komutan Beddy, Mutasarrıf Nusret Bey'den 800 askeri ve kendisi için kalacak yer temin edilmesini istedi. Mutasarrıf İngiliz askerler için o sıra boş olan Süvari Kışlasını ve İngiliz Komutan için de İsviçreli Vischer'in evini önerdi. Kunzler ile beraber Mutasarrıf ve İngiliz komutan Beddy otomobile binip Süvari Kışlasına gittiler. Polisler ise otomobili koşarak takip ediyordu. İngiliz komutan Süvari Kışlasını beğenmedi ve askerleri için başka yer istedi bunun üzerine Kunzler Gureba Hastanesini önerdi.²⁸⁷ Oysa hastanede hastalar vardı. Ancak bu İngiliz Komutanın pek de umurunda değildi. Hastanedeki hastalar dışarı atıldı ve İngiliz işgal askerleri buraya yerleştirildi. Ancak İngiliz askerlerinin tümü hastaneye sığmadı bunun üzerine İngilizler hastaneye yakın olan içinde kırk kişinin barındığı Mahmut nedim Efendinin konağını zorla boşaltarak buraya da yerleştiler.²⁸⁸ Kumandan Beddy ise Vischer'in evine yerleşti.

V. İngiliz İşgali Esansında Ermenilerin Tutumları

1915 yılındaki isyandan sonra Urfa Ermenileri Halep ve havalisine tehcir ettirilmişti. İşte bu bunların bir kısmı, İngilizler Urfa'yı işgal ettikleri sırada, asker kılığıyla ve onlarla beraber şehre geldi ve Ermeni gönüllülerini oluşturdu.²⁸⁹ Bu gönüllülerin sayısı 200 civarındaydı.²⁹⁰ Ermenilerin İngilizler ile beraber Urfa'ya gelmeleri ve bazı onu kırıcı davranışlar içerisinde bulunmaları Urfa halkının moralini oldukça bozdu ve ortamın gerginleşmesine neden oldu.

²⁸⁶ Ali Rıza, *Ahvada Yadigar Urfa Mücahedesi*, Şurkay Yay., Urfa, 2010, s., 12.

²⁸⁷ Kunzler, *a.g.e.*, s., 101.

²⁸⁸ Özçelik, *a.g.e.*, s., 57. Kunzler göre ise o sıra hastane boştu. Bkz: Kunzler, *a.g.e.*, s., 102.

²⁸⁹ Özçelik, *a.g.e.*, s., 76.

²⁹⁰ Kunzler, *a.g.e.*, s., 89.

İngilizler Urfa'daki işgallerini devam ettirebilmek için Ermenileri kullanmaya devam etti. Şehirde yaşayan çoğu Ermeni de asayişsizlik havası yaratabilmek için bir çok eylemlere girişti. Mayıs ayında birkaç günlük ara ile Ermeniler durup dururken çarşıda dükkanlarını kapatıp ve korku ve telaş içinde mahallelerine kapandılar. Zaman zaman kilise çanlarını çalarak tüm şehre panik havası vermeye çalıştılar.²⁹¹ Ayrıca Ermeniler, İngilizlere daha fazla taraftar bulabilmek için ajan kılığıyla aşiretler arasında dolaşarak İngilizler ile bazı aşiretler arasındaki bilgi alış verişini sağladılar.

Dışardan gelen Ermeni gönüllüleri ise genellikle Ermeni mahallesinde, Ermeni gençlere silah eğitimi yaptırarak vakit geçiriyorlardı. Ermenilerin pek çoğu kurtuluş gününün geldiğine inanarak sevinçli bir bekleyiş içerisinde hazırlık yapıyordu.²⁹² Ermenilerin Millet Vekili olduklarını söyleyen Malatyalı Demirciyan Sarkis ve Erzurumlu Garabet hükümetten sürekli olarak çeşitli taleplerde bulunuyorlardı.²⁹³

İngilizler, özellikle 1919'un temmuz ve ağustos aylarında Halep'ten vagonlar dolusu yiyeceği getirerek Urfa Livasına bağlı demiryolu istasyonlarına yığıdılar. Bu erzakın daha sonra Ermenilere dağıtıldığı görüldü. İngilizler, bu yiyecekleri yöredeki fakir halka ve Ermeni dul kadınlarıyla çocuklarına dağıtarak çevrede sempati toplamaya çalışıyorlardı.²⁹⁴ İngilizlerin çevrede sempati kazanmak için yaptıkları sadece yiyecek dağıtmak değildi. Aynı zamanda Urfa'daki hapisanede çeşitli suçlardan hüküm giymiş Ermenileri de serbest bıraktılar. Örneğin adam öldürme suçundan Urfa'daki hapisanede yatmakta olan Minas Minasyan adındaki Ermeni, İngilizlerin Urfa'ya ilk gelişlerinin hemen akabinde serbest bırakılmıştı. Minas'ın serbest bırakılmasını Halep İngiliz kumandanı Mimyos Hariciye Nezâretinden talep etmişti.²⁹⁵

---

²⁹¹ Ali Rıza, **a.g.e.**, s., 10. Ayrıca bkz: Açıanal, **a.g.e.**, s., 42; Kunzler, **a.g.e.**, s., 103. Ancak Kunzler göre Ermeniler, Hükümet yetkililerini şehrin dışında bir evden silah transferi yaparken görmüş ve onun için paniklemişlerdi.

²⁹² Özçelik, **a.g.e.**, s., 70.

²⁹³ Ali Rıza, **a.g.e.**, s., 14. Eserde isimler Sarkis ve Karebet olarak yazılmıştır. Biz çalışmanın başından beri isimlerin Ermenice okunuşunu yazdığımız için burada isimlerin Ermenice okunuşunu yazdık.

²⁹⁴ Özçelik, **a.g.e.**, s., 71.

²⁹⁵ BOA. **MB. HPS.** 109/22_2

VI. Urfa'nın Fransızlar Tarafından İşgali

Birinci Dünya Savaşı esnasında imzalanan Sykes-Picot gizli antlaşmasına göre, Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altında bulunan, Basra Körfezinden Musul'a kadar olan bölge İngiliz nüfuz sahası olarak tanınmıştı. Adana, Mersin, Antep, Urfa, Maraş ve Musul vilayetleri ile Suriye bölgesi ise Fransız nüfuz sahası olarak tanınmıştı. İngiltere kendi nüfuz sahası ile Rusya arasında tampon bir bölge oluşturmak gayesi ile bu bölgenin Fransa'ya verilmesini kabul etti.²⁹⁶

Bu vilayetlerden Musul, petrol zenginliği sebebi ile göz dikilen bir bölge idi. Ancak Birinci Dünya Savaşının şartları, İngiltere'yi Musul bölgesini Fransa'ya istemeyerek vermeye mecbur etmişti. İngiltere'nin gözü öteden beri Irak'ta ve bu arada Musul petrolerindeydi. Savaş telaşı içinde yapılan paylaşım, savaş sonrasında bir takım rahatsızlıkları da beraberinde getirdi. Zira gizli antlaşmalarda büyük rol oynayan Rusya cepheden çekilmiş kendi meselelerine dalmıştı. Filistin, Irak ve Suriye cephelerinde Osmanlı devletine karşı savaşan devlet İngiltere idi. Kendine göre Güney Cephesinde bütün savaşın yükünü çekmişti. Bu sebeple Mondros Mütarekesi görüşmelerinde İngiltere, Fransa'yı taraf bile yapmadı. Niyeti gizli antlaşmalarda Fransa'ya kaptırdığı Musul'u geri almaktı.²⁹⁷

Fransa açısından ise Çukurova ve Suriye havalisi, kendi menfaatleri için büyük önem taşıyordu. Aslında Suriye doğal zenginliklerinden çok stratejik konumu ve ipeği nedeniyle Fransa'yı ilgilendiriyordu. Suriye, Avrupa, Asya ve Avrupa arasındaki ticari alışverişlere aracılık yapabilecek bir yerde bulunuyorken pamuk ise Fransa'nın dokuma sanayinin vazgeçilmeziydi. Bu nedenle Fransa I. Dünya Savaşı sürerken, yapılan gizli antlaşmalarda bu bölgeye özel bir önem vermiş ve Musul karşılığında buraları İngilizlerden devralmayı kabul etmişti.

Nihayet Temmuz 1919'da Clemenceau ile Loyd George arasında yapılan görüşmeler sonucunda, Adana, Maraş Antep, Urfa sancakları ile Suriye'nin bir kısmında İngiliz birliklerinin yerine Fransız birliklerinin geçmesine Şam ve Halep şehirlerinde de İngilizlerin yerini Şerif Hüseyin'in

²⁹⁶ B.C.Bush, **India And Araps, 1914-1921**, University Of California Pres, Berkeley, 1967, s., 58

²⁹⁷ Sina Akşin, **Kurtuluş Savaşında Ve Lozan'da İngiltere Ve Fransa İle Lozan'ın Ellinci Yılına Armağan**, İstanbul, 1978, s., 58.

almasına ilke olarak karar verildi. İngiltere aynı zamanda Ermenileri koruma sorumluluğunu üzerine alan Fransız birliklerinin Kilikya'ya gönderilmesini de kabul etti. Böylece İngiltere ve Fransa, Suriye ve Kilikya işgal kuvvetlerinin karşılıklı değişimi hakkında 15 Eylül 1919'da antlaşma imzaladı. Bu antlaşma tarihe Suriye antlaşması olarak geçmiştir.

Fransız işgal kuvvetleri başlıca olarak üç bölümden oluşuyordu. Bunlardan birinci grup, General Dofio komutasında Adana havalisinde, ikinci grup, Do-Lamout komutasında, Halep, Antep, Kilis ve Urfa çevresinde, üçüncü grup da Beyrut çevresinde bulunuyordu. Urfa şehrinin işgal sorumluluğunu üstlenen Yüzbaşı Sejeus 30 Ekim 1919'da otomobillerle şehre girip şehri işgal etti. Fransızların Urfa'ya girişleri sırasında bazı askerlerin Türkçe şarkı söylemesi aralarında Fransız üniforması giymiş bir kısım Ermenilerin de olduğunu gösteriyordu.²⁹⁸

İngilizler Urfa'yı terk etmeden evvel Urfalılar ve Fransızları birbirine düşürmek niyetindeydi. Zira İngiliz komutan Urfa'yı terk etmeden önce Mutasarrıf Ali Rıza Bey'e kendisini ve eşraftan bazı önemli kişileri Fransızlarla tanıştırmak istediğini belirtti. Bu talep üzerine ertesi gün Mutasarrıf Ali Rıza Bey yanına eşraftan bazı kişileri ve müftü Hasan Bey'i yanına alarak Fransız karargahına gitti. Tanışma merasimden sonra Binbaşı Baros, Fransızlara Urfalıların ne kadar iyi insanlar olduğunu ve asayişsizlik olduğu gerekçesiyle Urfa'yı işgal ettiklerini ancak herhangi bir asayişlikle karşılaşmadıklarını belirtti.²⁹⁹ Bu cümlelerle Urfalıların Fransız işgaline tepki göstermesi amaçlanıyordu. Binbaşı Baros sonraki günlerde ise Urfa'yı terk ederken Fransızlara silah veya cephaneye ihtiyaçları olup olmadığını soruyor ve Urfa ile Halep bölgesinde 24.000 Ermeni'yi kendileri için silahlandırdıklarını bildiriyordu.³⁰⁰

Urfa'yı sürekli olarak işgal altında tutmaya niyetli olan Fransızlar, İngilizlerden farklı olarak Urfa'yı işgal ettikten sonra her konuda iç işlerine müdahale ettiler. Telgrafhaneye makineli tüfek yerleştirerek her türlü şifreli muhabereyi yasakladılar. Ayrıca Samsat kapısında Ermenilerin yaşadığı tepede siperler kazarak buraya nöbetçiler yerleştirdiler.³⁰¹ Fransızlar Urfa'yı tamamen ele geçirmek niyetinde olduklarından sonraki günlerde baskılarını

²⁹⁸ Özçelik, **a.g.e.**, s., 81.

²⁹⁹ Açıkanal, **a.g.e.**, s., 52.

³⁰⁰ Ali Rıza, **a.g.e.**, s., 14

³⁰¹ BOA. **HR. SYS.** 2543-7/35; BOA. **HR. SYS.** 2543-2/36.

artırıp bir çok konuda Müslümanlara yasaklar getirdiler. Kendilerine karşı direnen Jandarma komutanını görevinden zorla uzaklaştırdılar.³⁰²

Bu olaylar karşısında Urfalı Müslümanlar Fransızlara karşı direniş kararı aldı. Daha İngiliz işgali sırasında kurulmuş olan Urfa Kuvay-ı Milliye teşkilatı kısa sürede teşkilatlanmasını tamamladı. Urfa'da yaşayan Müslümanlar ve civar aşiretlerden oluşan Urfa Kuvay-ı Milliye teşkilatı yeterli sayıya ulaşp silah ve cephane bakımından hazırlıklarını tamamladıktan sonra 8 Şubat'ta 1920'de Fransızları kuşatıp Urfa'yı terk etmelerini istedi. Kuşatma yaklaşık olarak iki ay sürdü. Fransızlar dışardan hiçbir şekilde yiyecek elde edememelerine rağmen kuşatmaya iki ay kadar dayandılar. Fransızların bu kadar direnebilmelerinin sebebi Ermenilerden aldıkları yardımlardı. Oysa Nisan ayında Amerikan yetimhanesinde Ermeniler ile ve yapılan toplantıda Ermeniler tarafsız olacaklarını belirtmişlerdi. Kuvay-ı Milliye yöneticileri ise Ermenilerin can güvenliğinin sağlanacağı, silahsızlandırılmayacakları ve yeni kurulacak meclise Ermenilerden de temsilci gönderileceği sözünü vermişti.³⁰³

Yaklaşık iki ay süren kuşatma neticesinde Fransızlar nihayet 9 Nisan Cumartesi günü Urfa'dan geri çekilme kararı aldılar³⁰⁴ ve Ermenilerden açıklarını bahane ederek, Urfa'dan ayrılmaları için kendilerine yardımcı olmalarını istediler. Bunun üzerine Ermeniler, Mutasarrıf Ali Rıza Bey'e bir mektup yazarak görüşmek istediklerini bildirdiler. Ermenilerin görüşme talebi kabul edildi ve içinde Kuvayı Milliye kumandanı Ali Saip Bey'in de bulunduğu bir heyet Ermeni cemaati adına Dokor Beşliyan ve Ermeni milletvekili Mihran ile görüştü. Görüşmede Ermeniler açlık çektiklerini yiyeceklerinin tükendiğini ve zor durumda kaldıklarını bildirdiler. Bu nedenle de kendilerine erzak verilmesini istediler. Türk tarafı yiyecek verilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığını ancak, Urfa'da yaşayan Türk ahalinin de aynı durumda olduğunu ve aylardan beri şehre çok az

³⁰² BOA. HR. SYS. 2543-7/43-45.

³⁰³ ABD Ulusal Arşivi, RG 59, 867. 4016/1273. Kuşatma boyunca Amerikan yetimhanesinde yaşayan ve Şebeke Vakasına tanık olan Charles F. Wkdrn J.R.'in Halep Amerikan konsolosu B. Jackson'a gönderdiği 12 Nisan 1920 tarihli mektup.

³⁰⁴ ABD Ulusal Arşivi, RG 59, 867. 4016/1273. Urfa'daki Amerikan Yetimhanesi yöneticisi Mary Caroline Holmes'in Halep Amerikan konsolosu B. Jackson'a gönderdiği 12 Nisan 1920 tarihli mektup.

malın girdiğini ve Fransızlar Urfa'yı terk etmedikçe bu durum aynen devam edeceğini bildirdi.³⁰⁵

Ermeniler görüşmede konuşulanları Fransızlara iletmek için Fransızlarla görüşebilmeleri için kendilerine izin verilmesini istediler ve kendilerine istedikleri izin verildi.

Aslında Ermenilerin henüz otuz beş günlük yiyecekleri vardı. Ancak Fransızlar onlardan Türk tarafıyla görüşerek, açlıklarını bahane etmelerini istemişlerdi. Ermeniler de Fransızların bu talebini kabul etmiş ve Türk tarafıyla görüşmüşlerdi.³⁰⁶

7 Nisan 1920 günü Doktor Beşliyan ve Mihran Ermeni cemaati adına Fransızlarla görüşmeye gitti. Görüşmede Fransız kumandan Sejeus, Ermenilerden Türk tarafına gidip Fransızların kendilerinin ricasını kabul ettiklerini ve Urfa'yı Ermenilerin daha fazla açlık çekmemeleri için Urfa'yı terk etmeye karar verdiklerini bildirmesini istedi. Böylece Fransızlar Urfa'yı Ermeniler için terk etmiş olacak ve kendilerinin de gururu kırılmamış olacaktı. Ancak Ermeniler bu durumun Müslümanlarda, *Fransızlar Ermeniler için Urfa'ya geldi ve yine Ermeniler için Urfa'yı terk ediyor düşüncesinin doğmasına sebep olacağını düşünüp Fransızların teklifine temkinli yaklaştı. Ermenilerden istediği cevabı alamayan Fransızlar, İsviçreli doktor Vischer'i araya koyarak 8 Nisan günü Mutasarrıf Ali Rıza Bey'e bir tezkere gönderdiler. Bu tezkerede Fransızlar, Ermenilerin daha fazla açlık sıkıntısı çekmemeleri için Urfa'yı bazı şartlar dâhilinde terk etmeye karar verdiklerini bildirdiler.*³⁰⁷

Fransızların teklif ettikleri şartlar şunlardı;

1. Ermenilerin yaşamının korunması,
2. Amerikalıların mallarının ve yaşamlarının korunması,
3. Urfa'da öldürülen Fransızların mezarına saygı gösterilmesi,
4. Cerablus'a kadar ağırlıkların kaldırılması için altmış deve ve yirmi beş yük hayvanının verilmesi,

³⁰⁵ Ali Saib Ursavaş, **Çukurova Facialrı ve Urfa'nın Kurtuluşu**, Kustaş Yay., İstanbul 1988, s. 184.

³⁰⁶ Doktor Beşliyan'ın Ali Saip Bey' e 1924 yılında Amerika'dan gönderdiği mektup. Bkz; Ursavaş, **a.g.e.**, s., 209.

³⁰⁷ Ursavaş, **a.g.e.**, s., 185.

5. 2 Mart 1920'de esir düşen Fransız eratinın geri verilmesi. Urfa ileri gelenlerinden on kişinin Karkamış'a kadar Fransızlara eşlik etmesi.

6. Urfa'nın ileri gelenlerinden on kişinin Fransızlara Cerablus'a kadar refakat etmesi.

Türk tarafı, Şehrin ileri gelenlerinin yerine Bir Jandarma Müfrezesinin Fransızlara eşlik etmesini karara bağlayarak Fransızların tüm isteklerini kabul etti. Fransızlar da Türk tarafının altıncı madde ile değişiklik talebini kabul edince antlaşma sağlandı. Fransızlara yüklerini taşımak için duydukları altmış deve ve yirmi beş yük hayvanı iki için içinde tedarik edildi ve Fransızlar 11 Nisan 1920 sabahı, şafakla birlikte Urfa'yı terk etti. Böylece, Urfa'da beş ay on gün süren Fransız işgali sona ermiş oldu.³⁰⁸

VII. Fransız İşgali Esansında Ermenilerin Tutumları

Fransızların kendileri için devlet kuracağını düşünen Urfa Maraş ve Antep'ten birçok Ermeni gönüllü Fransızlara katılmak için Halep ve Adana'ya gitti.³⁰⁹ Doğu ve güneydoğu vilayetlerinde bir Ermenistan Devleti kurmaya karar veren Fransızlar bu amaçla Urfa, Antep ve Maraş'ta Ermeni çoğunluğu oluşturmak için Anadolu'nun her yönünden birçok Ermeni aileyi buralara getirmişti. Hızla gelişen bu göçlerden sonra bu illerde Ermenilerin Müslümanlara karşı mezalimi başladı.³¹⁰

Fransızlar Urfa'yı işgal ettikleri sırada Fransız üniforması gitmiş birçok Ermeni'yi de beraberlerinde getirmişti. Urfalı Ermeniler de Fransızların Urfa'ya gelmesini sevinçle karşıladı. İşgalin ilk Pazar günü kilisede Fransızlar şerefine bir yemek verdiler. Aralarında Paris'ten gelmiş dokuz Fransız rahip de vardı. Ertesi gün çarşıda Fransız askerilerin önünde bir Ermeni rehber, onları dükkândan dükkana götürüyor; *İşe görüyorsunuz, bütün bunlar Ermeni mallarıdır. Türkler gasp ettiler ve şu gördüğünüz çarşafli kadın yok mu? O bir Hıristiyan kızıdır. Türkler kaçırdılar ve tanınmasın diye yüzünü kalın peçeyle örttürüyorlar. Bir iki sene evvel bu*

³⁰⁸ Özçelik, a.g.e., s., 271.

³⁰⁹ BOA. DH. ŞFR. 105/9

³¹⁰ BOA. HR. SYS. 2555-2/26,27.

şehir tamamen bir Ermeni şehriydi. Bu Türkler dağdan geldi diyerek Fransızları Türklere karşı kışkırtıyordu.³¹¹

Aralık ayına doğru Urfa Askerlik şubesinin işgal emrini veren Fransız kumandan Yüzbaşı Sejeus her konuda Hükümet işlerine müdahalesini arttırarak, Urfa'daki tüm memurların nerelerde çalıştıklarını ve özgeçmiş bilgilerini istedi. Yüzbaşı Sejeus 14 Aralık da bir muhtıra yayımlayarak Urfa Merkez Jandarmasının doksan kişi azaltılmasını ve süvarilerin de üç yüz kırk dokuz kişiye çıkarılmasını talep etti. O sıra Mutasarrıflık için jandarma süvarisini üç yüz kırk dokuz kişiye çıkartmak imkansızdı. Bunun bilincinde olan Sejeus'un niyeti Ermeni jandarmalar kaydedip görevlendirmektir.³¹²

İşgali kalıcı hale getirmek isteyen Fransızlar Urfa'da asayişsizlik havası yaratmaya çalıştı. Bunun sağlamak için de Ermenileri kullandılar. 17 Ocak günü sabah saat 10 civarında Ermeniler nedensiz yere önce dükkânlarını fark edilmeyecek şekilde birer ikişer kapattılar. Daha sonra çarşıdaki ve sokaktaki tüm Ermeniler panik halinde koşup mahallerine kapandı.³¹³ Müslüman halk ise Ermeniler bunları yaparken şaşka kalarak dükkânlarını açık olduğu halde bırakıp gitmek isteyenlere elinden gelen yardımı yapmaya çalıştı. Sonraki bir hafta boyunca hiç bir Ermeni ne çarşıda ne sokakta görülmedi.³¹⁴ Bu tür olaylar Fransız işgali boyunca birkaç defa tekrarlandı. Çarşıdaki Ermeniler birdenbire “ kaç, kaç” sesleri içinde dükkânlarını kapayıp kargaşa çıkarttıktan sonra dükkanlarını tekrar açtılar. Ermeniler bu oyunları sıklıkla tekrarlayıp hatta bazı günler güvenlik gerekçesiyle iş yerlerini hiç açmadılar. Olaylardan sonra Fransız Kumandanı Mutasarrıf ve Jandarma komutanını çağırıp bunun nedeni soruyor ve güvenliğin sağlanamadığını iddia ediyordu. Bu olayların bazılarında üç Müslüman asker hafif şekilde yaralandı.³¹⁵

İşgal uzadıkça Fransızlar ile Ermeniler arasındaki yakınlık arttı. Hapisteki mahkûm Ermenileri de serbest bırakan Fransızlar köylerde oturan Ermenilerin de şehre nakledilmesi için Mutasarrıfa baskı yaptılar. Bundan

³¹¹ Ursavaş, **a.g.e.**, s. 51.

³¹² BOA. **HR. SYS.** 2543-5/8.

³¹³ BOA. **HR. SYS.** 2543-11/35.

³¹⁴ Açıanal, **a.g.e.**, s., 57.

³¹⁵ Ali Rıza, **a.g.e.**, s., 45.

cesaret alan Ermeniler gün geçtikçe yaptıkları taşkınlıkları artırdılar, Fransız askerleriyle sarhoş bir halde dolaşp kadınlara sarkıntılık etmeye başladılar. Bunu yaparken de aslında bu kadınların Hıristiyan olduklarını, Türkler tarafından zorla Müslümanlaştırıldıklarını ve çarşaf giydirildiklerini anlatıyorlardı.

Fransızlar şehirde kendi jandarma teşkilatını kurmaya karar verince Ermenilerden bazıları elli madeni para karşılığında Fransız Üniforması adı altında jandarma olarak yazıldı.³¹⁶ Urfa çevresinde Fransız üniformasıyla serbestçe gezen bu Ermeniler halka böyle görünmekten büyük zevk alıyordu. Rasûl-ayn'a trenle giden Fransız kıyafetindeki beş Ermeni orada halk tarafından büyük tepkiyle karşılandı.³¹⁷ Urfa'nın Cerablus Nahiyesi'nde de birçok Ermeni askeri bulunduran Fransızlar, Ermenilerden bir kısmını jandarma yapmaya teşebbüs etti.

Fransızlar daha da ileriye giderek Ermenilerden 1200 kadar kişiyi silahlandırarak Türklere saldırttı. Nitekim Fransızlar Urfa Kuvay-ı Milliye birlikleri tarafından kuşatma altına alındığı günlerde Ermeni mahallesinde Basmane civarında saatçi Miho'nun evinden Türk askerlerine ateş edilmişti.³¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, Ermenilerin bu tavrına; *Urfa'da dahi Fransızlar mevcut cümle Ermenileri, tüfek ve mitralyözlerle techiz ederek, İslamlara karşı vaziyet almalarından doğan hadiselerin bertaraf edilmesi, bizim değil, Fransızların elindedir. Hakikat olarak arz ederim ki, milletimiz hiçbir yerde, hiçbir yabancı unsura müteceviz değildir* diyerek dikkat çekmiştir.³¹⁹

Ermenilerin Fransızlar için yaptığı bir diğer önemli hizmet de casusluktu. Ermeniler Türklere Fransızlar arsında çarpışmalar başlamadan önce ve sonra Fransızlara her konuda bilgi sızdırarak onları Urfa'daki milli teşkilatlanmadan ve hazırlıklardan günü gününe haberdar ettiler. Nitekim Urfa Mücadelesi sırasında ölü ele geçirilen bir Fransız subayın üzerinden çıkan kuşatma günlerine ait günlükte Ermenilerin kuşatma altında bulunan Fransız birliğine Türk birlikleri hakkında istihbarat taşıyarak Türklere karşı casusluk yaptığı, Fransızlara erzak yardımında bulunduğu açıkça ifade

---

³¹⁶ Ali Rıza, a.g.e., s., 46.

³¹⁷ Özçelik, a.g.e., s., 86.

³¹⁸ Ursavaş, a.g.e., s. 97.

³¹⁹ Özçelik, a.g.e., s., 87.

edilmektedir. Fransız Kumandan kuşatma boyunca günlük olarak tuttuğu notlarda sıklıkla Ermeni casusların kendilerine haber getirdiği ve erzak yardımında bulunduğu yazmaktadır. Aşağıda Ermenilerin Fransızlarla nedenli işbirliği içerisinde olduğunu göstermek için Fransız subayın ele geçen günlüğünden bazı örnekler vermeyi uygun bulduk.³²⁰

Fransız Kumandanın Günlüğünden:

28 Mart 1920

....gece birkaç defa silah olduysa da Türkler taarruz yapmadı. Ermeniler yeni bir haber getirdiler. Hayatımızla ilgili bir haber. İmdat kuvveti Birecik'i Türklerden almış ve şimdi yoldaymış. Bizi kurtarmaya geliyormuş. Birecik ile Akçakale arası 120 km., Akçakale Urfa arsası 60 km. ki eğer bu Ermeni haberi doğruysa kurtuluşumuza 180 km. uzaktayız...

6 Nisan 1920

...Ermenilerin verdiği yeni bilgilere göre Urfa'da ki kuvvetin büyük bölümü bizi kurtarmaya gelen imdat kuvvetini karşılamaya girmiş. Bize silah atanlar evlere saklanmış yirmi otuz kişiden ibaretmiş. Gerçekte bir baskı görmüyorsak da Ermenilerin sözüne güvenilmez...

Urfa'daki Ermeniler Fransızlara sadece Türk birlikleri hakkında istihbarat yardımı sağlamakla yetinmeyerek kuşatma altında bulunan Fransız birliğinin civar vilayetlerde bulunan diğer Fransız birlikleriyle muhaberesini de sağlıyorlardı. Nitekim Urfa Ermenilerinden Abraham, Urfa'da ki Fransız Kumandan Sejeus tarafından yazılmış bir mektubu Arapkir Fransız kumandanlığına götürürken yakalandı. Abraham, sorgusunda yirmi lira ücretle bu mektubu kendisine Urfa'da Koleçiyân Agop'un damadı Mıgırdıç ve Güllizade Osmanın ortağı değirmenci Abdufiraş tarafından verildiğini itiraf etti. Abraham eğer mektup elde edilir ve kendisi kurtulup Arapkir'e gidebilirse oradaki Fransız birliğinin kumandanına Urfa'daki Fransız birliğinin yiyecek ve cephanesinin bitmek üzere olduğunu ve yakın zamanda yardım kuvveti gelmeyecek olursa teslim olmaya mecbur kalacaklarını bildireceğini anlattı. Abraham ayrıca Suruç'ta değirmenci Bakır ile Müşek İbrahim adında iki kişiyle daha irtibatla

---

³²⁰ Ursavaş, a.g.e., s. 151 vd.

olduğunu ve beraber Fransızlara casusluk yaptıklarını sorgu esnasında itiraf etti.³²¹

Fransızlar Urfa'ya komşu illerde yaşayan Ermeniler ile de irtibat halindeydi. Nitekim Ocak ayında Diyarbakır'da Bezzaz Hakkı nam-ı diğer Hagop isimli bir Ermenin üzerinden çıkan mektupta bu kişinin Urfa Fransız kumandanı Sejues ile haberleştiği anlaşılıyordu.³²² Bu durum ister istemez “Acaba Fransızların işgal için gözüne kestirdiği bir sonraki şehir Diyarbakır mıydı?” sorusunu getirmektedir. Zira Urfa'yı Ermenileri kullanarak asayişlik bahanesiyle işgal eden Fransızlar, aynı bahaneleri yaratmaları için Diyarbakır Ermenilerini de kullanmak niyetinde pekâlâ olabilirdi.

---

³²¹ Ursavaş, **a.g.e.**, s. 172.

³²² BOA. **DH. EUM. AYŞ.** 31/24. Bir düğünden sarhoş bir halde dönerken zabitanın dikkatini çeken Hagop'un zabitaların kendisini etrafı rahatsız etmemesi hususunda uyarması üzerine zabita ile kavgaya tutuşmuş ve üzerinden bir revolver ile bir mektup çıkmıştır. Mektup Urfa'daki Fransız kumandan Sejues tarafından gönderilmişti.

SONUÇ

1890 yılından sonra bağımsızlık idealiyle teşkilatlanmaya başlayan Ermeniler, bu uğurda Anadolu'nun birçok vilayetinde isyan olayları başlatmışlardır. Ermenilerin bu hayale kapılmalarında Avrupalı Devletlerin etkisi büyüktür. Avrupalı Devletler Osmanlı Devletini zayıflatmak ve nihayet parçalamak için misyonerler aracılığıyla Anadolu'da yüzyıllardır barış içinde yaşayan Ermenileri kullanmış ve Ermeni çetecilerle başlatılan isyanları desteklemekten geri durmamıştır. 1850 yılından sonra Urfa'ya gelen ilk misyonerlerin hedef kitlesi buradaki Hıristiyan nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Ermeniler oldu. Çok daha eskiden beri Halep'te var olan ayrılıkçı Ermeni komiteleri misyonerler aracılığıyla Urfa'ya da kök saldı ve Urfa diğer vilayetlerde başlatılacak olan isyanlar için barut üretim merkezi haline getirildi.

1895'te vuku bulan Ermeni olayları görünürde Hıristiyan-Müslüman çatışmasıydı. Oysa yüzyıllardır Hıristiyan Ermeniler ve Müslüman Türk, Kürt ve Araplar Urfa'da barış içinde yaşıyor kimi zaman aynı mahallelerde oturup aynı işyerini beraber işletiyorlardı. Fakat 1890 yılından sonra Urfa'da örgütlenmesini tamamlayan Ermeni komiteleri 1895'te Türk bir esnaf ile Ermeni bir kuyumcu arasında vuku bulan bir meseleyi fırsat bilip Urfa'daki ilk isyanı başlattı. İki ay süren olaylar boyunca Ermeniler ile Müslüman Kürt, Arap ve Türkler birbirine kıydılar. Urfa'daki misyonerler ve sair yerlerdeki Ermeni kuruluşları Avrupa devletlerinde kamuoyu oluşturmak ve Avrupalıların daha fazla desteğini almak için oldukça abartılı tasvirlerle bu olayları Avrupa basınına Hıristiyanlar Müslümanlarca katlediliyor şeklinde sızdırdı. Çıkan sayısız haber neticesinde başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler Osmanlı Devletine Hıristiyan tebaaya yönelik daha fazla ıslahat yapması için baskı yaptı. Bu baskılar neticesinde Sultan II. Abdulhamid hem Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhinde başlatılan propagandanın önüne geçmek hem de Fransa ve İngiltere'nin baskılarından kurtulmak için bir araştırma komisyonu kurmayı ve olayları araştırmayı teklif etti. Komisyonda Osmanlı memurlarının yanında İngiltere Büyük Elçisi Philip Curry'nin seçtiği İzmir İngiliz Konsolos yardımcısı Gerald Fitchmavriz'de vardı. Ancak kilisede misyonerlik eğitimi almış olan Fitchmavriz olay bölgelerine varır varmaz olayları araştırmaya gelen bir

müfettişten çok bir misyoner gibi davranarak ihtida etmiş olan Ermenileri tekrar Hıristiyanlığa döndürmeye çalıştı ve bunu büyük oranda başardı. Öte yandan Philip Curry'e abartılı raporlar göndererek Avrupa kamuoyunda Ermenilerin Müslümanlarca sırf Hıristiyan oldukları için katledildikleri ve din değiştirmeye zorlandıkları fikrini güçlendirdi.

1895 olaylarından sonra bir süre temkinli bir sükûnet yaşandıktan sonra 1915 yılında yeniden karışıklıklar yaşandı. 1915 olayları Daşnak Partisine mensup komiteciler tarafından 1909'dan beri hazırlıkları yapılan oldukça örgütlü bir isyandı. Altı yıl boyunca isyan için hazırlık yapan komiteciler I. Dünya Harbinin başlamasını müteakip Urfa'da yaşayan tüm Ermenileri tehcir edilecekleri ve öldürüleceklerini söyleyerek isyan etmek ve hazırlık yapmak için ikna etti ve Urfa İsyanını başlatmak için gün saymaya başladı. Nihayet 1915 yılında Rusların Van'a kadar gelmesinden sonra kısa sürede Diyarbakır üzerinden Urfa'ya ulaşacaklarını düşünen komiteciler Urfa'daki isyanı başlattı. Zira isyancıların iki hafta süren çarpışmalar boyunca kendilerine defalarca teklif edilmesine rağmen teslim olmamalarının altında yatan sebep beklenen Rus kuvvetleriydi. Silah ve cephane bakımından çok iyi hazırlanmış olan hatta su borularından top bile yapmış olan Ermeniler IV. Ordu kuvvetlerine karşı iki hafta boyunca direndi ve isyan ancak Halep'ten getirilen toplar sayesinde bastırılabilirdi.

1915 olaylarında fark edilmesi gereken önemli hususlar Urfa Ermenilerinin kendileri hakkında bir tehcir kararı alınmamasına rağmen isyan ettikleri, çarpışma boyunca Ermeni savaşçıların Rus kalpak ve giysileri giydikleri ve Rusların yardımlarına yetişeceğinden emin olmalarından dolayı teslim olmayı ret etmeleridir. Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus da isyandan sonra Ermenilerden ele geçirilen mitralyöz ve sair silahların Ordudan çalınmış olan silahlar olmasıdır. 1915 isyanın lideri Mgrdich Yognaghperian değişik zamanlarda Halep'teki kışlalardan silah çalmayı başarmıştı. İsyan süresince rehin alınan Amerikan misyon kurumları yöneticisi Leslie ve beraberindeki yedi sivil Avrupalı ise isyandan sonra Harp Divanı'nda yargılanmış ve Ermenilerce rehin alındıklarını iddia etmişlerdir. Ancak rehin alındıklarını iddia eden Avrupalılardan bazıları hafif yaralıydılar. Ermeniler onlara zarar vermeyecek kadar yakın olduklarından bu kişiler çatışma süresince Ermenilere yardım ederken yaralanmıştı. Bu durum onarılın da isyana iştirak

ettiklerini göstermektedir. İsyanın neticesinde yıllardır Urfa'da Müslümanlarla iç içe barış içinde yaşayan Ermeniler tehcir uygulamasının başında tehcir edilmekten muaf tutuldukları halde isyan ettikleri için tehcir edildi.

1918 yılında Ermenilere daha önce yaşadıkları yerlere geri dönme izni verilince Urfa'ya da dönüşler yaşandı ve Urfa Ermeni cemaati yeniden varlığını sürdürmeye başladı. Ancak 1919 yılında önce İngilizler sonra da Fransızlar Urfa'yı işgal etti. Mondros Mütarekesine aykırı olarak Urfa'yı işgal etmek isteyen İngilizler önce bir keşif birliği göndererek Ermenilerle kendilerine yardımlarını talep eden bir mazbata sunmaları hususunda anlaştı. Birkaç gün sonra Ermenilerden talep ettikleri mazbata alan İngilizler Mondros mütarekesinin 7. maddesine dayanarak Urfa'yı işgal etti. Ancak İngilizler burada çok kalmayıp Fransızlarla yaptıkları gizli antlaşmalar gereğince Urfa'yı Fransızlara bıraktı. Ermeniler İngilizlere gösterdikleri sadakati Fransızlara da gösterdiler. Fransızlara her konuda yardımcı olan Ermeniler tarafsız olduklarını ilan etmiş olmalarına rağmen, Kuvayı Milliye birlikleri Fransızları kuşatma altına alınca onlara sürekli gıda yardımında bulunup civar illerdeki Fransız birlikleri ile haberleşmelerini de sağladılar.

Sonuç olarak bağımsız Ermenistan hayalini kuran Ermeniler 1895'tek iki esnaf arasında vuku bulan bir çatışmayı genelleştirerek Avrupa kamuoyunun dikkatini çekebilmek için Müslümanlarca katledildiklerini ve din değiştirmeye zorlandıklarını iddia ettiler. Nihai amaçlarından vazgeçmeyen Ermeniler 1915 yılında artık devlet kurma şuuruna sahip olarak yaklaşık altı yıl hummalı bir hazırlığın ardından kendileri hakkında bir tehcir kararı olmamasına rağmen isyan ettiler. Ancak bu isyan Rusların Urfa'ya varamaması yüzünden başarıya ulaşamadı. Bağımsızlık ideallerinden asla vazgeçmeyen Ermeniler Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşından mağlup ayrılmasından sonra itilaf Devletlerinin kendileri için Adana'dan Diyarbakır'a kadar uzanan bölgede otonom bir Ermenistan devleti kuracağını vaatlerine inanarak 1919 ve 1920 yıllarında tekrar bağımsızlık için çalışmalara başladılar. İngilizler ve Fransızların Mondros antlaşmasının 7. Maddesine dayanarak Urfa'yı işgal edebilmeleri için onlarla anlaşarak olaylar çıkartıp asayişsizlik ortamı yaratmaya çalıştılar ve daha sonra da canların tehlikede olduğu iddiasıyla önce İngilizlerden sonra da Fransızlardan yardım talep ederek Urfa'nın işgal edilmesini sağladılar.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

ABD Ulusal Arşivi

RG 59, 867. 4016/215; RG 59, 867. 4016/147; RG 59, 867. 4016/139;
RG 59, 867; 4016/203; RG 59, 867. 4016/92; RG 59, 867. 4016/245.

Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi

BD. 40, R. 14090, Nr. 7134, K.no. 16/ B. No. 2; BD. 40, R. 14090, Nr.
7134, K.no. 15/ B. No. 285.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. DH. EUM.2.Şb,73/63_2; BOA. DH. EUM. 2.Şb,74/63_1; BOA. DH.
EUM.2.ŞB,74/45_1; BOA. DH. UMVM.130/65_1; BOA. DH. ŞFR,55-
A/144, nr. 1; BOA. DH. ŞFR 57/412_1; BOA. DH. ŞFR, nr. 54/84; BOA,
DH. ŞFR, 54/323; BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 s. 15.; BOA. HR. SYS
2883/4_8; BOA. HR. SYS. 2881/18_1.; BOA. HR. SYS, nr, 2859/63 ;
BOA. HR. SYS, nr, 2859/63; BOA. HR. SYS, nr, 2790/43; BOA. HR. SYS
2883/4_3; BOA. HR. SYS, 2876/2_9; BOA. HR. SYS, nr, 2790/43; HR.
SYS, 2876/2_9; BAO. DH. ŞFR. Nr. 57/509; BAO. DH. ŞFR. nr. 59/48;
BAO. DH. ŞFR. nr. 57/277; BOA. DH. ŞFR. 57/255. nr. 1; BAO. HR.
SYS. 2883/4_8; BAO. HR. SYS. 2876/2. nr. 3, 5-11; BAO. DH. ŞFR. nr.
57/140; BOA. MB. HPS. 109/22_2; BOA. HR. SYS. 2555-2/26,27; BOA.
DH. ŞFR. 105/9; BOA. HR. SYS. 2543-7/35; BOA. HR. SYS. 2543-7/43-
45; BOA. HR. SYS. 2543-2/36; BOA. HR. SYS. 2543-5/8; BOA. HR. SYS.
2543-11/35; BOA. DH. EUM. AYŞ. 31/24.

GAZETELER

The Record Union: 18 Kasım 1895

The New York Times: 8 Ekim 1895; 2 Kasım 1895; 3 Kasım 1895;
16 Kasım 1895; 5 Ocak 1896; 2 Şubat 1896; 16 Şubat 1896; 17 Şubat 1896;
24 Şubat 1896.

The Times: 13 Haziran 1896

İNTERNET

<http://www.webhatti.com/ansiklopedi/538979-ermeni-reform-hareketi-ve-ermeni-milliyetciligin-dogusu.html>

http://www.zoryanenstitute.org/TAD/genocide_docs_hajikhalil.htm

MAKALELER

Selim Deringil, **The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897**, Comparative Studies in Society and History 2009, say., 51, cilt, 2.

KİTAPLAR

Açanal Hasan, **Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatırası**, Şurkav. Yay. Ankara, 2001.

Ali Rıza, **Ahvada Yadigar Urfa Mücahedeşi**, Şurkay Yay., Urfa, 2010.

Ak Selim, **Şanlıurfa**, Urfa, 1988.

Akçora Ergünöz, **Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu**, XI. Türk Tarih Kongresi, TTK Basım Evi, Ankara, 1994.

Akbiyık Yaşar, **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Akşin Sina, **Kurtuluş Savaşında Ve Lozan'da İngiltere Ve Fransa İle Lozan'ın Ellinci Yılına Armağan**, İstanbul, 1978.

Bayraktar, Hilmi, **Tazimattan Cumhuriyete Urfa Sancağı**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi Yayınları No: 12, Elazığ, 2007.

Bayur Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt V, Ankara.

Bedrossian Carlos, **Armenian Tignarakert/Diarbekir and Edessa/Urfa**, Ed. Richard Hovannissian, Mezda Publishers, California, 2006.

Berridge G. R., **Gerald Fitzmavrice (1865-1939), Chief Dragoman of The British Embass in Turkey**, University of Leicester Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2007

Beyoğlu Süleyman, **Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu**, Eğitim Dergisi, Ankara, 2003.

Bush B. C., **India And Araps, 1914-1921**, University Of California Pres, Berkelev, 1967.

Cevdet Paşa, **Tezahir;36. Tezkire**, TTK. yay., Ankara 1991.

Cuinet Vital, **La Turquie d'Asie Géographie Administrative, Statistique Descriptive Et Raisonné De Chaque Province D'Laise – Minerue**, Ernest Leroux, Éditeour, Paris, 1894.

Davenport Henry Northrop, D.D, **Armenian Massacres and Turkish Tyranny**, İnternational Puvlishing, Philadelphia, Chicago, 1896.

Eckart Bruno, **My Days in Urfa**, Postdam, 1922.

Eroğlu Veysel, **Ermeni Mezalimi**, Sebil Yay., İstanbul, 1995.

Fırat Kerim, **Urfa Savaşından Yapraklar**, Gaziantep, 1940.

Georgen François – Dumont, Paul, **Osmanlı İmparatorluu'nda Yaşamak**, İletişim Yy., İstanbul, 2008.

Keiser Hans Lukas, **İskalanmış Barış- Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, İletişim yay., İstanbul, 2010.

Hüseyin Nazım Paşa, **Ermen Olayları Tarihi, I**, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Daire Başkanlığı, Yay., Ankara 1998.

Hüseyin Nazım Paşa, **Hatıralarım; Ermeni Olaylarının İcyüzü**, Selis Yay., İstanbul, 2007.

Kaiser, Hilmar, **Eberhard Count Wolffskell Von Reichenberg, Zeitun, Mousa Dagh, Ourfa; Letters On the Armenian Genocide**, Taderon Pres, Londra 2004.

Kunzler Jakob, **İn The Land of Blood and Tears, Experiences in Mesopotamia During The World War**, Armenian Culturel Fondation, Massachusetss, 2007.

Lord Kirnoss , **The Ott”oman Centuries- The Rise And The Fall Of The Turkish Empire**, Sender Yay., İstanbul, 1977.

Ölmez Adem, **İstanbul’da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler**, Kurtuba yay., İstanbul, 2010.

Özçelik İsmail, **Mili Mücadelede Güney Cephesi**, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1992.

Jaw Stranford J. – Jaw Ezel Kural, **History of the Otoman Empire and Modern Turkey**, Cambridge University Press, New York, 1977, cilt II.

Jernazian Ephraim K., **Judgment Unto Truth**, Transaction Publishers, New Brunswick(U.S.A), 1990.

Sahakian Aram, **Heroic Urfa and it’s Armenian Sons**, Beyrut, 1955.

Svazlian, Verjiné, **Ermeni Soykırımı: Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklarının Hatıraları**, Gitutyun Yayınevi, Erivan, 2004.

Şişman Adnan, **XX. Yy. Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Atatürk araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Türkdoğan, Berna, **Türk ermeni İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Ursavaş Ali Saib, **Çukurova Facialrı ve Urfa’nın Kurtuluşu**, Kustaş Yay., İstanbul 1988.

GÖRÜŞME YAPILAN TANIKLAR

Hasan oğlu Hazım :1919 doğumlu. 15/12/2009 tarihinde saat 11:00’da Urfa’da Bahçeli Evler Mahallesiindeki kızına ait eczanede görüşüldü.

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllarca huzur içinde yaşayan Ermeniler, 19. yüzyılın sonlarına doğru, isyanlar çıkarmaya başladılar. İsyân çıkan kentlerden birisi de Urfa'dır. Yüzyıllar boyunca çok kültürlü hayatın önemli bir örneği olmuş Urfa'da, ilk karışıklıklar 1895 yılında çıkmıştır. 1895'de Müslüman ve Ermeni iki esnaf arasında çıkan kavgada, Ermeni esnaf ölmüştür. Bu olayı suiistimal eden Ermeni Komiteleri, çatışmayı Müslüman-Ermeni çatışması olarak yorumlayarak, olayların büyümesini sağlamışlardır. Yaklaşık iki ay süren olaylar neticesinde birçok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiştir. 1895 olaylarından sonra, bir süre sükûnet yaşanan Urfa'da 20. Yüzyılın başından itibaren yeniden karışıklıklar görülmeye başlamıştır. Daşnak partisine mensup komitecilerce 1909'dan beri tasarlanan bir plana göre, kuzeyden Rusya'nın güneyden İngilizlerin yardımıyla Urfa işgal edilmek isteniyordu. 30 Eylül 1915'de Urfa'da eyleme başlayan Ermeniler, şehrin batı yakasındaki yüksek bir tepe üzerine kurulmuş mahallelerine çekilerek mahallelerinin tüm girişlerini barikatlarla kapattılar. Bu ilk aşamadan sonra, Müslümanlara ait evlere saldırarak çatışmaların başlamasını sağladılar. Urfa'daki polis ve jandarma birlikleri isyanı bastırmada yetersiz kalınca Halep'teki askeri birlikler Urfa'ya sevk edildi. İki hafta süren şiddetli çarpışmalar sonunda isyan bastırıldı. Ancak başlangıçta tehcirden muaf olan Urfa Ermenileri, bu isyandan sonra tehcire tabi tutulmaktan kurtulamadılar. 1919 yılında Mondros Mütarekesinin hükümlerine aykırı olduğu halde Urfa'yı işgal etmek için İngilizler Ermenilerle anlaştı. Ermeniler canlarının tehlikede olduğunu iddia ederek İngilizlere yardım talep eden bir dilekçe sundu ve İngilizler bu dilekçeyi gerekçe göstererek Urfa'yı işgal etti. Ancak İngilizler burada çok kalmayıp Fransızlarla yaptıkları gizli antlaşmalar gereğince Urfa'yı Fransızlara bıraktı. Ermeniler İngilizlere gösterdikleri sadakati Fransızlara da gösterdiler. Fransızlara her konuda yardımcı olan Ermeniler tarafsız olduklarını ilan etmiş olmalarına rağmen, Kuvayı Milliye birlikleri Fransızları kuşatma altına alınca onlara sürekli gıda yardımında bulunup civar illerdeki Fransız birlikleri ile haberleşmelerini de sağladılar.

ABSTRACT

Armenians living in peace for centuries in the Ottoman Empire begun to rebel towards the of the 19. century. One of the cities rebellion was started is Urfa. At Urfa which has been an important example of multi-cultural life for centuries, first uprisings were started in 1895. During a fight between two Muslim and Armenian artisan in 1895, Armenian artisan died. Abusing this incident the Armenian committees, interpreted the conflict in Muslim-Armenian conflict and led the events growth. Many Muslims and Armenians died as a result of the events lasted for about two months. After the events of 1895, in Urfa prevailing a period of tranquility, turmoil came to be seen again since the beginning of the century. According to a plan designed by the Dashnakist activists since 1909, Urfa intended to be occupied by the assistance of Russians from east and British from South. Armenians, went into action on September 30th., took up a position on in their district which was built on the high hill on the west part of the city and occluded all the the entrances of their quarter with barricades. After this first base, they led the battles start by attacking the Muslim residents. Because of the lack of the polis and gendarmerie on suppressing the rebellion troops were sent from Aleppo. After the battle, continued for two weeks, the rebellion was suppressed. But the Armenians of Urfa who were excepted of the emigration initially, couldn't rescue of deportation because of their revolt. In 1919, wanting to occupy Urfa the British, treated with the Armenians although it is contrary to Mondros truce. Affirming their lifes are in danger the Armenians submit a mandate to the British that demanding thier help. The British occupied Urfa referring to this mandate. But the British didn't stay in Urfa much and due to the secret pact with the French they leave Urfa to the French. The Armenians showed the same loyalty to the French. Assiting the French in every matter the Armenians helped out the French troops by giving them food and providing thier corospondence with other French troops in the area when they were besieged by the nationalists.

EKLER

EK I: 1914 RESMİ İSTATİSTİĞİ

Milli Kongre tarafından hazırlanan ve bütün dünyaya duyurabilmek amacıyla 1919 yılında Fransızca yayınlan Osmanlı Devleti'nin Nüfusu gösteren istatistik.

Vilayetler	Müslümanlar	Ermeniler
Edirne	360.411	19.773
Adana	341.903	52.65
Antalya	238.762	630
Ankara	877.285	51.556
Halep	576.32	20.142
Aydın	1.249.067	20.237
Bitlis	309.999	117.492
Bolu	399.281	297
Bursa	474.114	60.119
Kayseri	184.292	50.174
İstanbul	560.434	82.88
Çanakkale	149.903	2.474
Diyarbakır	492.101	6.585
Canik	26.595	27.319
Erzurum	633.297	134.377
Eskişehir	140.678	8.592
İzmit	226.859	55.852
İçel	102.034	341
Karahisar	277.359	7.439
Karasi	359.804	8.653
Kastamonu	737.302	8.959

Harput	446.379	79.971
Kütahya	303.348	4.548
Maraş	152.645	32.322
Menteşe	188.916	12
Niğde	2.271	4.936
Urfa	149.384	16.718
Sivas	939.735	147.099
Trabzon	921.128	68.889
Çatalca	20.048	842
Van	17.938	67.792
Zor	6.577	232
Toplam	13.339.000	1.234.671

EK II: XX. Yüzyılın başında Urfa mahalleleri ve bu mahallelerin nüfus miktarları.³²³

Mahalle	Mslm	Ermn	Süryani	Ktlk	Prtstn	Yahudi	Ecnebi	Toplam
Kenise-i Kebir				11				11
Kadioğlu		741	7	61	147			956
Tel-Fütur		1297		13				1310
Esb Pazarı		1305	18	24	84			1431
Bıçaklı		1282	26	24	105			1437
Göz	143	1054	20	66	96			1379
Haseki	240	391	44	31	67			773
Nimetullah	221		315	27	41			604
Taht-ı Mor	327	115			6			448
Kameriye	861	53	203	5	20			1142
Halilürrahman	375	141		7	13			536
İmam Kulu	241		142	56	10			449
Tuzeken	265		48	9	14			336
Narenci	303	77			18			398

³²³ Hilmi Bayraktar, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Urfa Sancağı**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu araştırmaları Merkezi yay., Elazığ 2007, s. 77

Meşariki yye	529		67	18	2	6		622
Hacı Yadigâr	406		54	14	4			478
Nur Ali	284		10	22	5			321
Pazar Camii	266		10	0				276
Hoca Ahmed	145		48	21				214
Omeriye	89		58	49				196
Hakim Dede	1147		9		3			1159
Cami-i Kebir	194		5		14			213
Halife	1039					69		1108
Çakerli	311					117	4	432
Askeriye	322					99	5	426
Karaburç	826					26	11	863
Mevlit Halil	101							101
Ketolar	1027							1027
Mahkem e	110							110
Yusuf Paşa	1282							1282

Kabahaydar	158							158
Kabarzî	170							170
imam Sekaki	171							171
İhlasiye	185							185
Kudbeddin	187							187
Hacı Hamza	261							261
Kırk Mağara	381							381
Kara Musa	469							469
Debbağhane [	655							655
Medrese	655							655
Hacı Gazi	68							68
Arap Meydanı	725							725
Hüseyin Paşa.	784							784
Sultan Bey	797							797

Acem Bey	80							80
Kazgancı	843							843
Sivrekli	847							847
Ali Han Bey ,	885							885
Hüsniye	93)							931
Dergezenli	947							947
Lekler	98						*	98
Toplam	21351	6456	1084	458	547	317	20	30335
% ile İfadesi	% 70	% 21	% 4	% 1,5	% 2	% 1		% 100

EK-III: Urfa Mutasarrıflığının merkez nezarete gönderilmek üzere hazırladığı 10 Aralık 1916 tarihli Urfa sancak merkeziyle Birecik, Suruç, Harran ve Rakka kazalarından sevk sonrasında kalan Protestan, Katolik ve Ermenilerin miktarını gösteren cetvel.³²⁴

Yekûn-ı Umumî	Ermeni								Katolik								Protestan								Mülâhazât
	İhtidâ Etmîş Olanlar		İhtidâ Etmemiş Olanlar		Asker Ailesi		Emr-i Mahsus Üzerine Terk Edilmiş Olanlar		İhtidâ Etmîş Olanlar		İhtidâ Etmemiş Olanlar		Asker Ailesi		Emr-i Mahsus Üzerine Terk Edilmiş Olanlar		İhtidâ Etmîş Olanlar		İhtidâ Etmemiş Olanlar		Asker Ailesi		Emr-i Mahsus Üzerine Terk Edilmiş Olanlar		
Aded-i Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	Yerli Nüfus	Yabancı Nüfus	
1.314	139	553	72	321	14	5	45	165																	Urfa
1.732	23	95		822	228		93		14	82		160					10	61		144					Birecik
245	111			77		4		53																	Suruç
																									Harran
5.559		715		4.634		170																	40		Rakka
8.850	273	1.363	72	5.854	242	179	138	218	14	82		160					10	61		184					Yekûn

Urfa Sancağı

Urfa Merkez Kazası'yla mülhakâtdan bi'l-vürûd tevhîden tanzim kılınan işbu cetvel asıllarına muvâfık olduğu tasdik kılındı.

Fi 26 Teşrin-i Sani Sene 1332

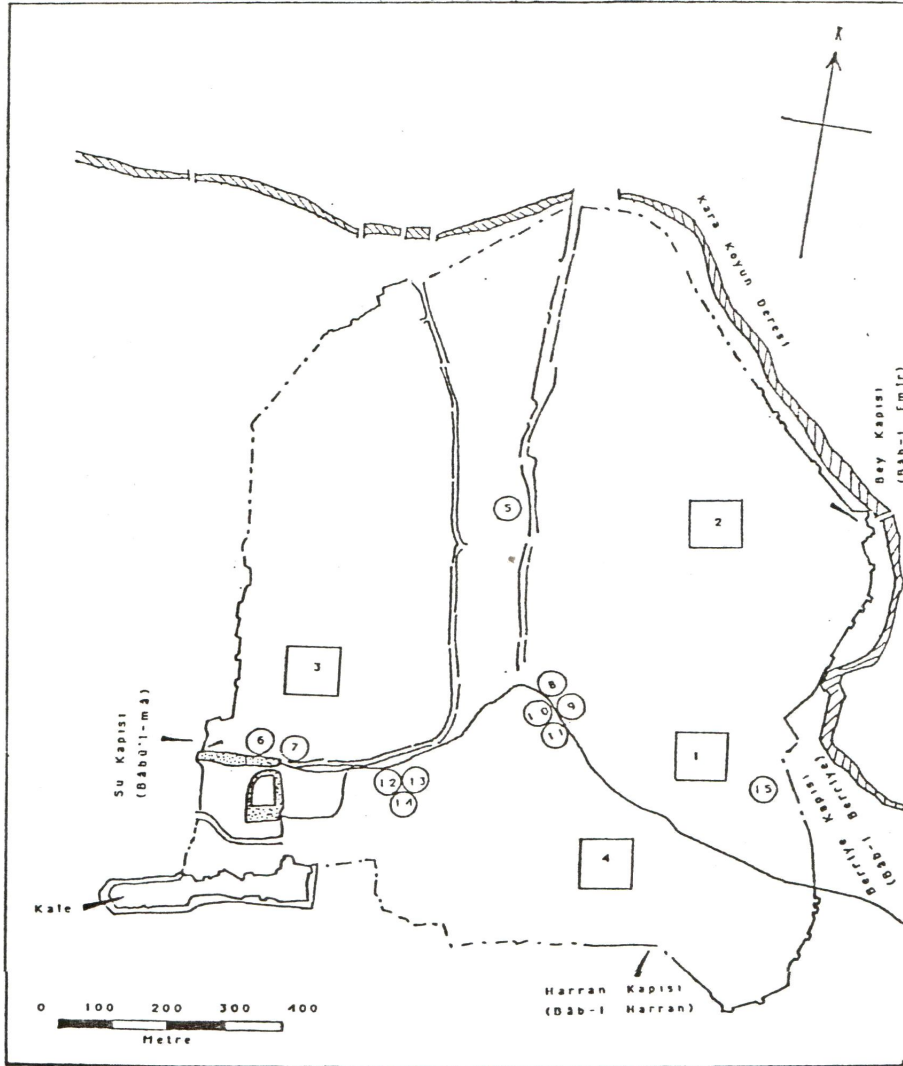
(mühür)

Urfa Sancağı

Nüfus Müdüriyeti

³²⁴ BOA.DH.EUM.2.ŞB,74/45_1.

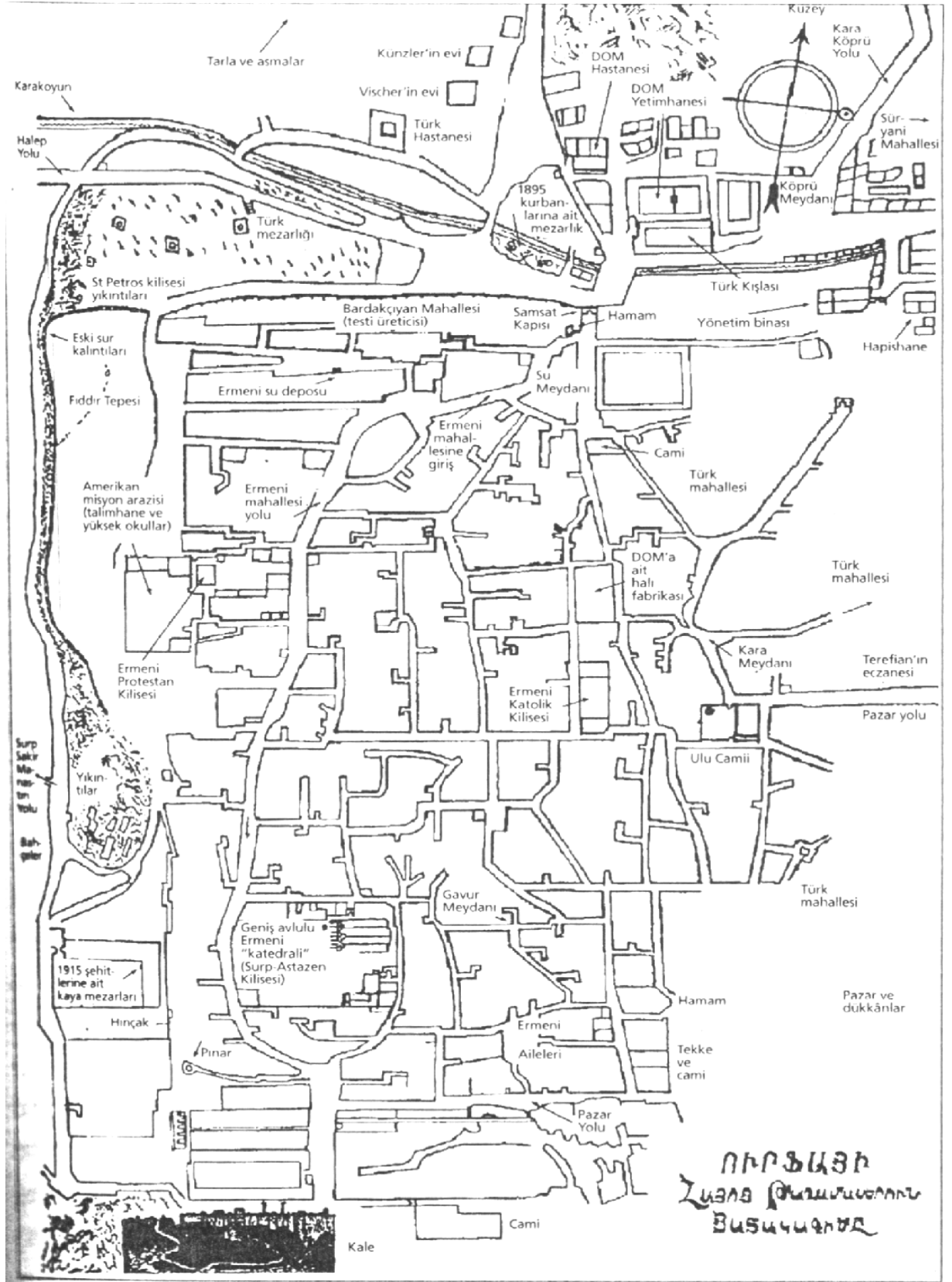
EK IV: XVI. Asırda Urfa Şehri³²⁵

1.Bab-ı Berrriye Mahallesi, 2.Bab-ı Emir Mahallesi, 3.Babül-ma Mahallesi, 4.Bab-ı Harran Mahallesi, 5.Cami-I Kebir/Kızıl Mescid(Ulu Camii), 6.Ayn-ı Halilü'r Rahman Zaviyesi, 7.Mevlüd-ı Halilü'r Rahman Zaviyesi, 8.Bıçakçı Mescidi, 9.Debbağhane/Tabakhane Mescidi, 10.Karacurun Kervansarayı, 11.Behram Paşa Hanı(Gümrük Han), 12.Hasan Paşa Camii, 13.Tohtemur/Toktemur Camii, 14.Nârinceli(Narıncı) Camii, 15.Kara Musa Camii.

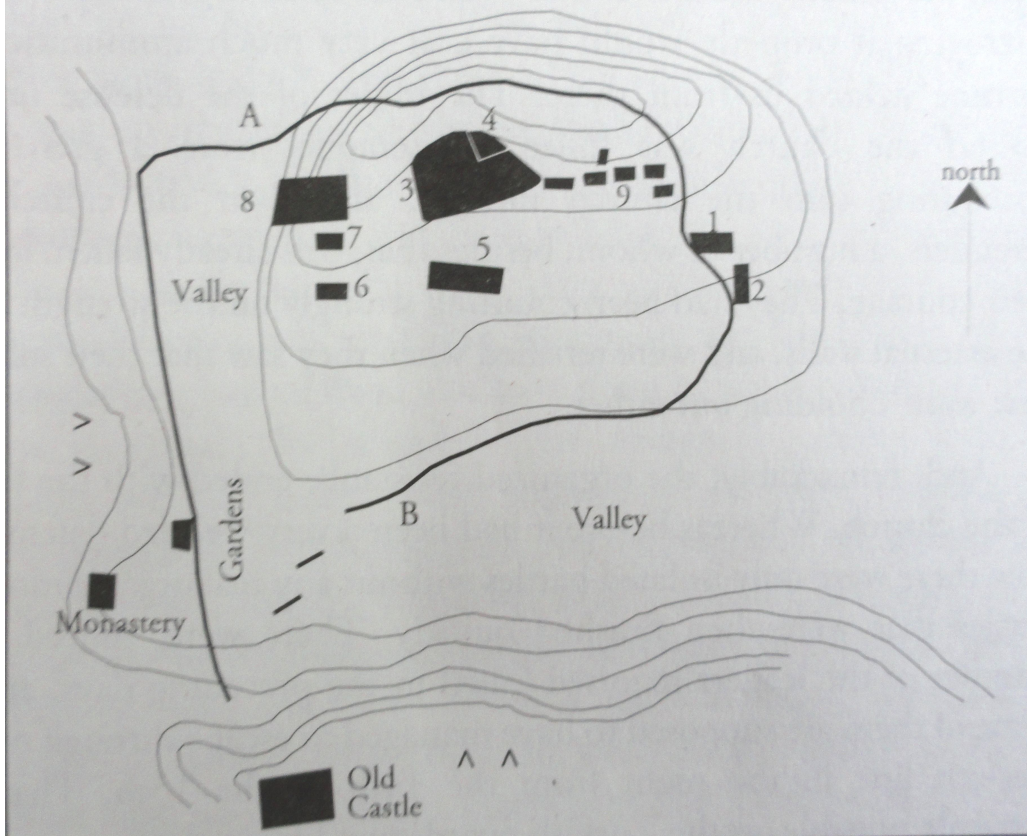
³²⁵Turan, XVI. Asırda Urfa Sancağı, s.318.

EK V: Ermeni Mahallesi ve Komşusu Diğer Mahalleler³²⁶

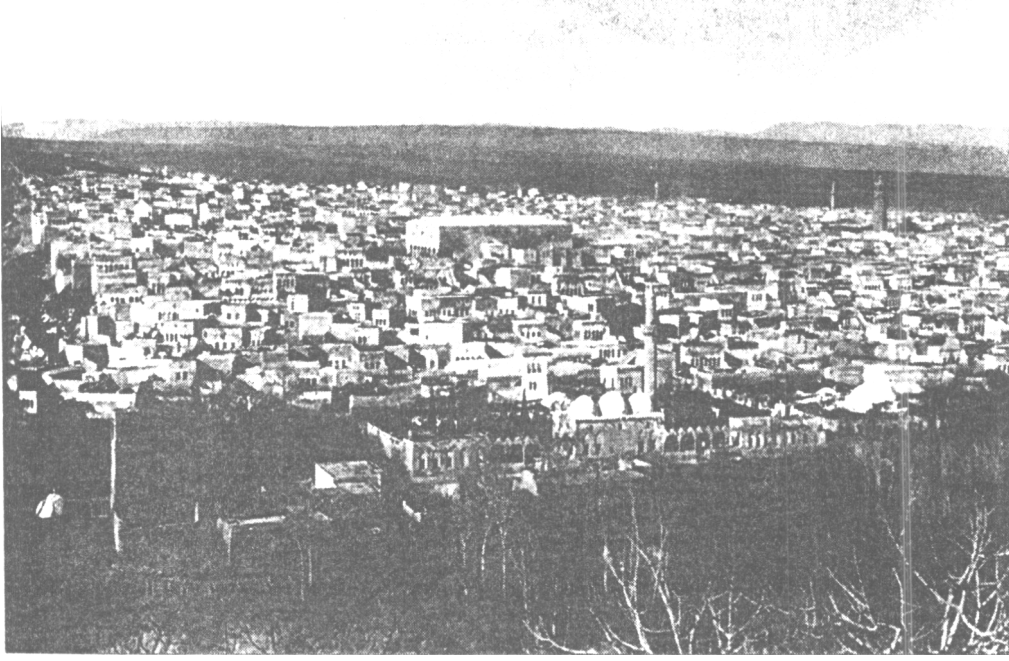
³²⁶ Sahakian, a.g.e, s., 833. Haritanın orijinali Ermenicedir.

EK VI: Alman Binbaşı Wolfskeel'in Çizdiği Harita

1. Markara Binası; 2. Alman Halı Fabrikası; 3. Amerikan Misyon Kurumları; 4. Protestan Kilisesi; 5. Büyük Ermeni Katedrali; 6. Okul; 7. Şahsa ait sağlam ev; 8. ve 9. Urfa'nın en kuzeyindeki ev grupları; A-B Doğrusu: 10Ekim 1915'teki İsyancıları kuşatma hareketinin yönü; ^^ : Toplar; Valley: Vadi; Monestary: Manastır; Gardens: Bahçeler.

EK VII: Kaleden Urfa Görünümü

Kaleden Urfa görünümü, 20. yüzyıl başlangıcı. Merkezde büyük Ermeni-Apostolik Kilisesi, resmin sağ kenarında Ulu Cami'nin minaresi, sol arkada ise Protestan kilisesinin kulesi güçlükle görülebilmektedir.

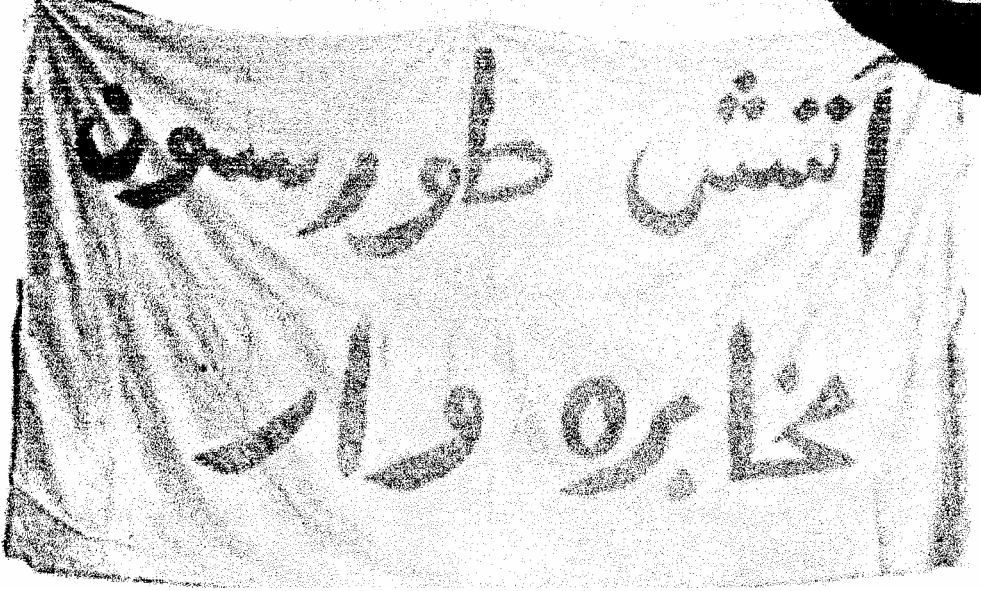
EK VIII: Kaleden Ermeni Mahallesinin Görünümü

Mahalle şehrin batısında Tıfındır Tepesi üzerine kurulmuştu. 1849'da inşa edilmiş katedral mahalledeki en büyük yapıdır. Mahallenin kuzey kısmında tepenin en yüksek yerinde Protestan kilisesi ve Amerikan misyonunun binaları bulunuyordu. Mahallenin kuzeydoğusunda ise genellikle Arapların, Süryanilerin ve Kürtlerin yaşadığı, Abdülhamit döneminin son üçte birlik kısmında Türk ve Alman hastanelerinin, Alman yetimhanesinin, Alman hastanesi doktorları Künzler ile Vischer'in evlerinin inşa edildiği şehrin yeni kısmı bulunuyordu.

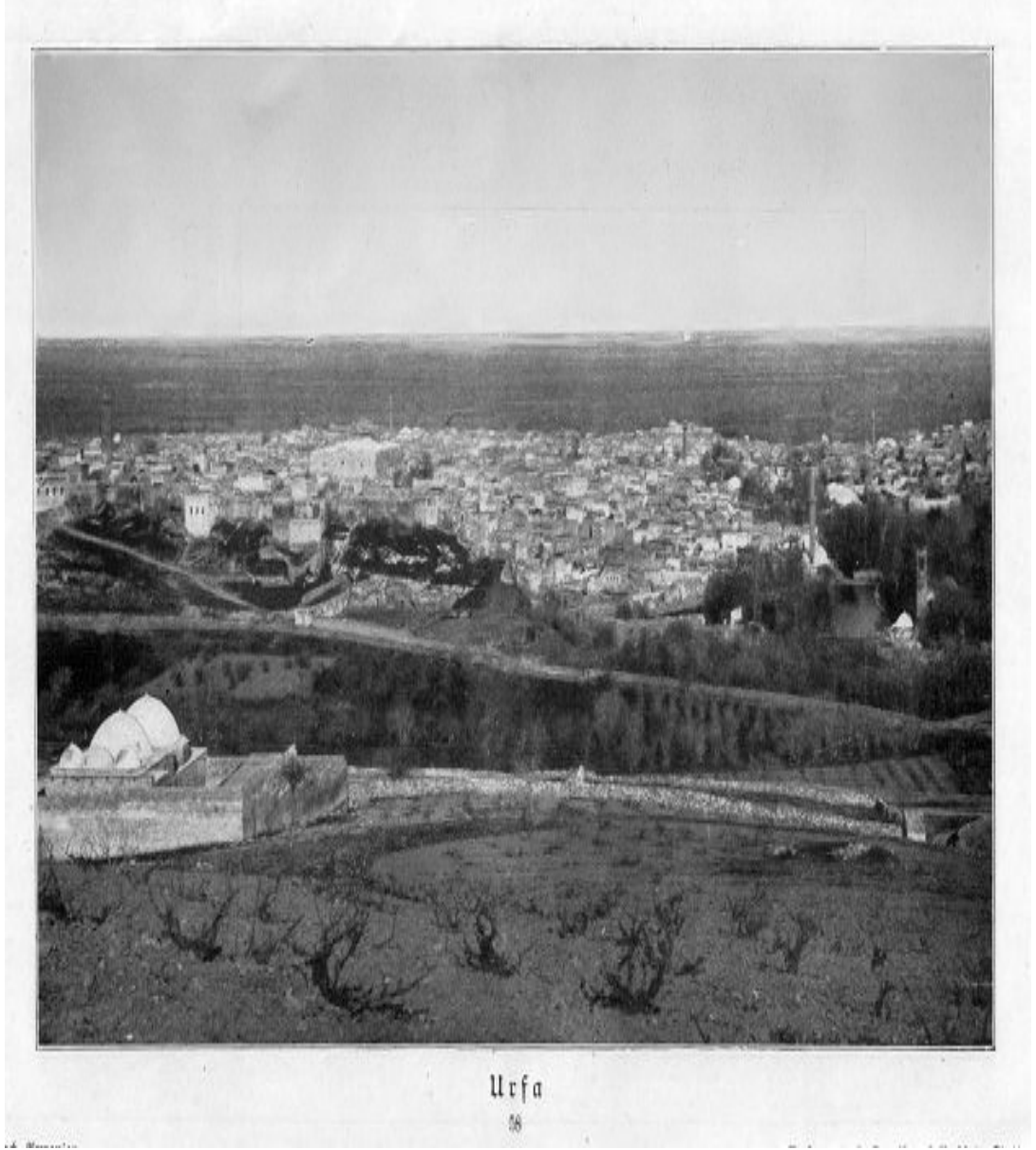

EK IX: Ermenilerin Haberleşme Flaması

Urfa isyanında Ermenilerin Türk askerlerine teslim olduklarını bildiren haberleşme flaması. Ermeniler çarpışmanın şiddetlenmesi üzerine kilise üzerine çektikleri bu flamadan sonra kendilerini teslim almaya gelen askerlerin üzerine tekrar ateş açtılar.

EK X: Ermeni Mahallesi Ve Urfa'nın Batıdan Görünümü

EK XI: 1915 Urfa İsyanın Lideri Mgrdich Yodnaghperian³²⁷

İsyanın altıncı günü yani 6 Ekim 1915 tarihinde Büyük Kilisede çarpışırken patlayan bir top mermisinden gelen şarapnel parçasıyla dizi parçalandı. Bu rağmen sedye ile bir mevziden bir mevziye taşınarak isyanı yönetmeye devam etti. İsyan bastırıldıktan sonra yakalanmadan hemen evvel kendine sıktığı bir kurşunla intihar etti.

---

³²⁷ Sahakian, age, s., 820.

EK XII: Sarkis Yodnaghperian³²⁸

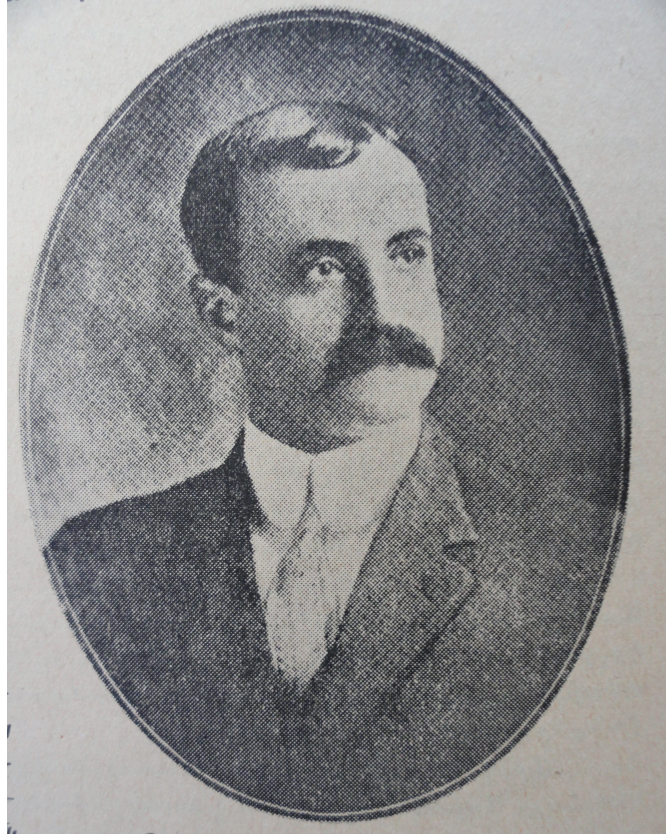

Sarkis 1915 İsyannın başladığını tüm Ermenilere haber vermek için Protestan kilisesinin çanlarını yaklaşık yarım saat boyunca güçlü bir şekilde çalmıştı. Sonra yüksek sesle kahramanlık türküleri söyleyip isyancılara cesaret vermeye çalıştı.

---

³²⁸ Sahakian, age, s., 832.

EK XIII: Protestan Papaz Sogomon Akkelian³²⁹

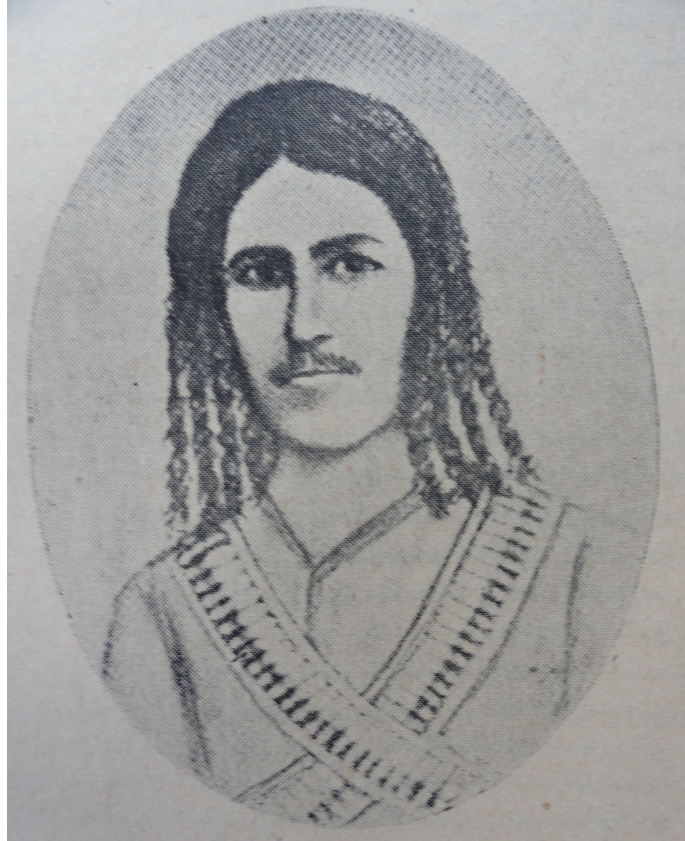

Papaz Sogomon 1895 yılındaki Urfa isyanında suçlu görülerek Trablusgarp'a sürüldü. Meşrutiyetin ilanından sonra Türkiye'ye dönmesine izin verilen Sogomon, 1915 yılında İstanbul Emeni Patrikhanesi tarafından Urfa'ya özellikle gönderilmiş ve 1915'teki İsyanda aktif rol almıştır.

---

³²⁹ Sahakian, age, s., 828.

EK XIV: Harutiun Rastgelenian³³⁰

Harutiun Rastgelenian 1915'teki İsyannın lideri Mgrdich'm sağ koluydu. İsyannın ikinci haftası Mgrdich yaralanınca isyanın liderliğini üstlendi.

---

³³⁰ Sahakian, age, s., 825.

EK XV: Miriam Chilingirian³³¹

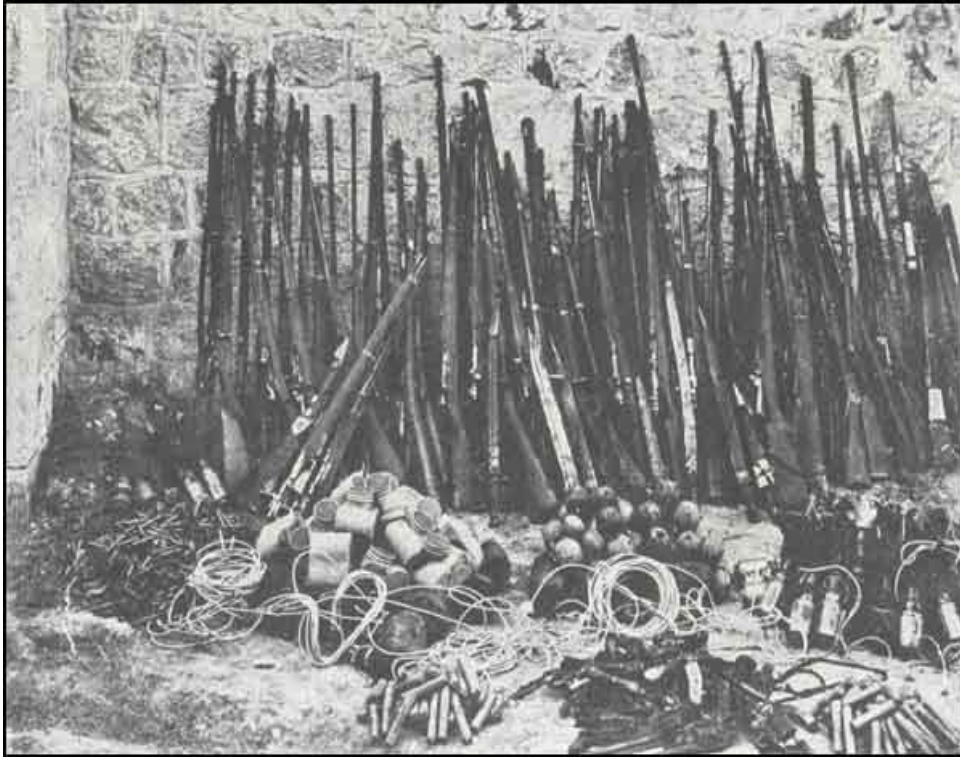
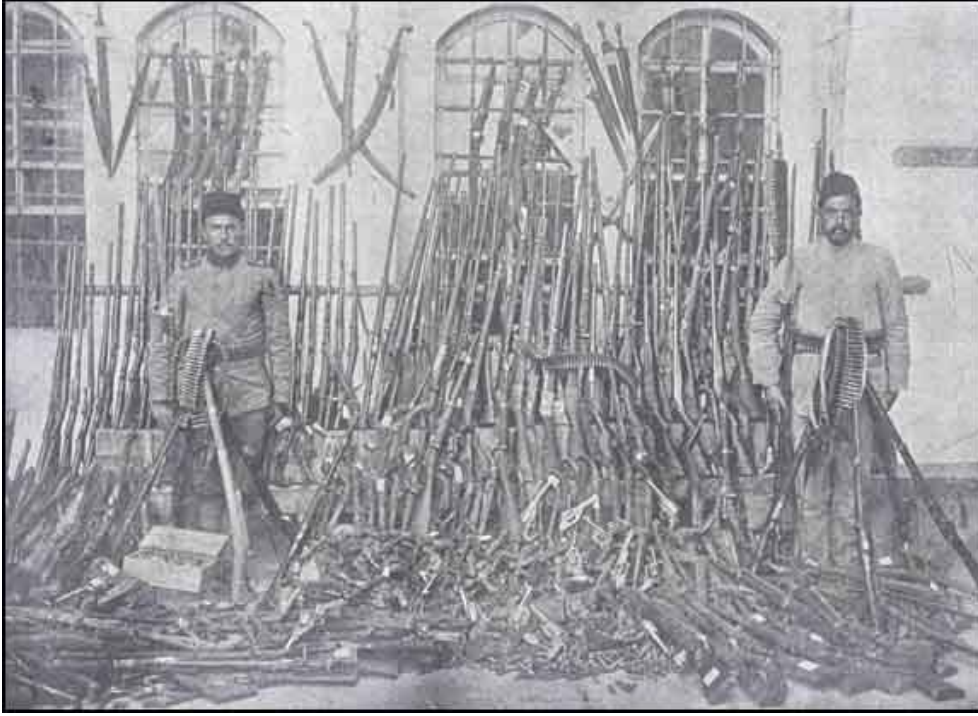

Miriam Chilingirian 1915'teki isyanda görev alan kadın savaşçılardan biriydi. İsyanın sonuna kadar askerlere karşı savaşmış ve Büyük Kilisede savaşırken ölmüştür.

---

³³¹ Sahakian, age, s., 848.

**EK XVI: İsyandan Sonra Ele Geçirilen Ermenilere Ait
Silahlar³³²**

³³² ABD Ulusal Arşivi RG 867. 4016/ 257. Osmanlı Hükümeti tarafından Haziran 1916'da İngilizce ve Fransızca hazırlanıp Avrupa ve Amerika'ya gönderilen kitapçık. s., 29, 50.

EK XVII: 24 Şubat 1896 tarihli The New York Times gazetesinde "Bu Türkler Kahraman" başlığıyla çıkan Urfa'da kiliseyi koruyan Türklerle ilgili haber.

THESE TURKS ARE HEROES

Protected Miss Corinna Shattuck, an American, from a Mob—Minister Terrell Praises Them.

CONSTANTINOPLE, Feb. 23.—An angry mob made an attack, Jan. 1, on the American mission at Oorfa, an out-station of Aintab. Death or a worse fate might have overtaken the missionary there, Miss Corinna Shattuck, had it not been for the heroism of six Turkish officials. These men faced the mob, declaring that they would defend the American woman with their lives.

The mob paid little attention to them, and attempted to continue their attack, when the officials fired upon them, scattering them like sheep.

Minister Terrell declares that the names of these men should be known to the world, for they are heroes. He requested the representative of The United Press to cable their names to America, and it is accordingly done. They are Bezak Effendi, Said Effendi, Mustafa Effendi, Haszan Effendi, Issa Effendi, and Durak Effendi.

The Italian Consul at Zeitoun, the city which was lately surrendered to the Turks after having been held for months by the Armenians who captured it, has written here, describing the wretched condition of the people of Zeitoun. Many of them, he says, are naked and starving, and there is much sickness. Baron von Calice, the Austrian Ambassador, has started a subscription for the relief of the sufferers.

Miss Clara Barton, of the Red Cross Society, who is now here, is eager to go to Zeitoun to help alleviate the distress of the inhabitants. It is probable, however, that her presence here will be necessary for some time, but through her aid will be sent to the Zeitounlis.

She has telegraphed inquiring whether Marash would be a good place to establish her base of supplies. Marash is only a short distance from Zeitoun, and is situated on the very borders of the roughest country of the Taurus.

LONDON, Feb. 23.—The Daily News will to-morrow publish a dispatch from Constantinople saying that Miss Clara Barton and the members of her Red Cross party are not going to Zeitoun, owing to the refusal of the Porte to grant them permission to do so.

The New York Times

Published: February 24, 1896

Copyright © The New York Times

EK XVIII: 1895 Olaylarının ardından Urfa'da yaşayan Latin ve Katolik Süryani cemaati papazlarının cemaatleri adına Sadrazamlığa gönderdikleri telgrafa ilişkin The New York Times gazetesinde yayımlanan 25 Kasım 1895 tarihli haber. Habere göre, telgrafta Süryani papazlar Urfa'da Emniyet güçlerinin olayların büyümesini engellemek için elinden geleni yaptıklarını ve Müslüman ahaliyle beraber canlarının korunması için üstün gayret sarf ettiklerini belirtiyordu.

CLAIMS GOOD ORDER PREVAILS.

The Porte Sends a Message to Turkey's Representative in Washington.

WASHINGTON, Nov. 24.—The Turkish Legation in this city has received from the Porte the following telegram:

CONSTANTINOPLE, Nov. 24.—The Syrian Latin and Syrian Catholic Bishops of Ourfa, together with some leading men of their communities, have just wired to the Grand Vizier as follows:

"In consequence of the events that took place at Ourfa, the local authorities adopted wise measures, thanks to which peace was secured. The leading Mussulmans of our city and all our neighbors continue to entertain with us most cordial relations."

The following is a copy of a telegram sent by the Commander in Chief of the Fourth Corps of the Imperial Army:

"I transmitted immediately to the military commanders your fresh instructions. Order has already been completely restored in the six provinces. Prompt military measures having been taken for the repression of the disorders which occurred in the Province of Sivas, I most firmly believe that within a short time peace will be restored in this province also."

The leading Armenians of Erzeroum paid a visit to Marshal Chakir Pasha and to the Vali of Erzeroum, and expressed to them their regrets for the disorders provoked by the Armenian revolutionists. They at the same time presented their thanks for the measures taken concerning the treatment of the wounded, the care of the destitute, and the safeguard of churches and schools. The Armenian rioters of Marash fired on the Mussulmans and set fires at many points; but thanks to the measures taken, order has been restored and the fires were mastered.

Perfect tranquillity prevails at the Provinces of Kossovo, Scutari, Janina, Adrianople, Monastir, Salonica, Crete, the islands of the archipelago, Erzeroum, Moussoul, Khudavendiklar, Adin, Trebizonde, Tripoli of Africa, Bitlis, Castamonni, Koniah, Diarbekir, Bassorah, Mamoureful-Aziz, Aleppo, Bagdad, Syria, and Beyroot, and at the Sandjaks of Ismid, Zores Tchataldja. The authorities of Sivas and of Amassia have begun to return to the owners all articles robbed. The assertion to the effect that the fire at Khar-poot had been set by the Imperial troops is absolutely false.

It is claimed that one Mussulman was wounded by an Armenian at Aintab.

The New York Times

Published: November 25, 1895
Copyright © The New York Times